

ISSN 2312-217X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Заснований 2012 р.

Видається 2 рази на рік

Серія «Історичні науки»

Київ 2016

Засновник та видавець
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 19691-9491Р від 04.12.2012
Зареєстровано в Міністерстві юстиції України

Адреса редакційної колегії
03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Тел. 205-54-86

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 12 від 23.06.2016

Метою видання є ознайомлення наукової громадськості та суспільства в цілому із новітніми науковими дослідженнями в галузі історії, політології, інших соціальних наук. Видання є некомерційним і розраховане на широке коло читачів – науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться історією, міжнародними відносинами і громадсько-політичним життям України.

Голова редакційної колегії **Дудко І. Д.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Заступники голови редакційної колегії: **Смолянук В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Зайцева З. І.**, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Відповідальні секретарі: **Сацький П. В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Назарчук О. М.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

*Усі права застережені. У разі використання матеріалів видання
посилання на науковий збірник обов'язкове*

Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *О. Щербак*
Верстка *О. Федосенко*

Підп. до друку 14.09.16. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,25.
Обл.-вид. арк. 13,40. Наклад 100 пр. Зам. 17-5299.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Зайцева З. І., доктор історичних наук, професор, кафедра політичної історії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Студінський В. А., доктор історичних наук, професор, кафедра політичної економії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Чуткий А. І., доктор історичних наук, професор, кафедра історії та теорії господарства, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Кудряченко А. І., доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Щербак Н. О., доктор історичних наук, професор, кафедра гуманітарних та загальноправових дисциплін, Інститут управління державної охорони, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Яковенко Н. Л., доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних організацій і дипломатичної служби, Інститут міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Темірова Н. Р., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет;

Сінкевич Є. Г., доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики, Чорноморський державний університет імені Петра Могили;

Смолінський А., доктор габілітований з історичних наук, Інститут військової історії, Університет імені М.Коперника в Торуні (Польща);

Малкевич А., доктор габілітований з політичних наук, професор, Інститут політології, Зеленогорський університет (Польща)

Читадзе Н., доктор філософії, професор, заступник декана факультету соціальних наук, Чорноморський міжнародний університет, Тбілісі (Грузія);

Аасланд А., доктор філософії, старший науковий співробітник Норвезького інституту міських і регіональних досліджень (Норвегія).

Редакційна колегія відповідає за фаховий і дослідницький рівень опублікованого матеріалу. Висловлені у статтях думки та пропозиції не обов'язково збігаються з позицією редакційної колегії. Відповідальними за достовірність інформації у статтях, точність назв, статистичних даних, прізвищ і цитат є автори.

Статті друкуються в авторській редакції

ЗМІСТ

Бабич О.І. Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 року як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі.	5
Бондарчук П.М. Греко-католики в Україні (середина 1940-х — середина 1960-х років)	15
Деревінський В.Ф. Зовнішньополітичні пріоритети В.Чорновола	32
Задунайський В.В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1921-1920-х рр. (на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро)	38
Зайцева З.І. Український національний рух другої половини XIX — початку XX століття у парадигмі «Схід-Захід»	47
Калінічева Г.І. Євроінтеграційний поступ України: історіографічний аспект	63
Ніколаєва Т. М. Мистецька спадщина Києва: історія та доля	74
Обметко О.М. Досвід місцевого самоврядування XIX ст. і сучасні євроінтеграційні орієнтири України: історична ретроспектива	86
Омельчук В.В. Політичний розшук та церква Гетьманату середини XVIII ст.	93
Сацький П.В. Адміністративні заходи керівництва УРСР у ході будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1950–1953 рр.) в контексті інтеграції Криму і України	106
Сацький П.В. Реформування системи управління у післясталінський період й інтеграція Криму з УРСР	116
Сухобокова О.О. Автономістська концепція національно-державного будівництва Никити Григорієва (1917 — початок 1928 р.)	125
Топчій О.С. Політика радянської влади щодо сільської інтелігенції Чернігівщини в 1920-х на початку 1930-х рр.	134

Бабич О. І.*
науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
Київ, Україна. historian_oleksandr@ukr.net

ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК КАСІЯНІВСЬКОЇ 2-ОЇ РЕДАКЦІЇ 1462 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ МОНАСТИРІ

Анотація. Проаналізовано Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — в першій третині XIII ст. Ця редакція Патерика була створена в стінах Києво-Печерського монастиря 1462 року уставщиком печерським Касіаном. Печерський патерик — збірка оповідей про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників і висвітлює монастирську історію XI-XIII століть. Він був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. В статті висвітлено історичні умови зародження та розвитку в Києво-Печерському монастирі книжкової справи, встановлено, що рукописні книги почали виготовляти в монастирі в 1062-1066 роках у келії ігумена Феодосія Печерського. Досліджуються витoki книгозбирання (бібліотечної справи) та місце знаходження монастирської бібліотеки після зведення та освячення Успенського собору на території Верхньої лаври. Розглянуто місце книги в повсякденному житті монастирської общини та використання ченцями власних келійних книжкових зібрань у їх власному житті.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, Печерський патерик, Касіянівська 2-а редакція, рукописна книга, скрипторій, книгописання, книгозбирання, монастирська книгозбірня, храмова книгозбірня, келійна книгозбірня, чернець, печера, келія, храм.

Аннотация. Проанализирован Печерский патерик Касиановской второй редакции 1462 как источник по истории книжного дела в Киево-Печерском монастыре в начале 60-х гг. XI в. — в первой трети XIII в. Эта редакция Патерика была создана в стенах Киево-Печерского монастыря 1462 уставщиком печерским Касианом. Печерский патерик — сборник рассказов о начале Киево-Печерского монастыря и его первых насельниках и освещает монастырскую историю XI-XIII веков. Он был создан в Киево-Печерском монастыре в первой трети XIII в. В статье освещены исторические условия зарождения и развития в Киево-Печерском монастыре книжного дела, установлено, что рукописные книги начали изготовлять в монастыре в 1062-1066 годах в келии игумена Феодосия Печерского. Исследуются истоки книго-собирания (библиотечного дела) и место нахождения монастырской библиотеки после возведения и освящения Успенского собора на территории Верхней лавры. Рассмотрены место книги в повседневной жизни монастырской общины и использования монахами собственных келейных книжных собраний в их собственной жизни.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, Печерский патерик, Касьяновская 2-я редакция, рукописная книга, скрипторий, книгописание, книгособирание, монастырская библиотека, храмовая библиотека, келейная библиотека, монах, пеицера, келья, храм.

* Babych O. I., Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. historian_oleksandr@ukr.net

PECHERSK PATERICON OF KASIAN SECOND EDITION OF THE YEAR 1462 AS A SOURCE ON HISTORY OF BOOK MAKING IN KIEV-PECHERSK MONASTERY

Abstract. It is given the analysis of the Pechersk Patericon (Kasian second edition of the year 1462) as a source on history of book making in Kyiv-Pechersk Monastery in the early 60's of the XI century — the first third of the XIII century). This edition of the Patericon was created within the walls of Kyiv-Pechersk monastery in 1462 by the priest Kasiian. The Pechersk Patericon — is a collection of stories about the beginning of Kyiv-Pechersk monastery, its first inhabitants, and uncovers the history of the monastery of the XI-XIII centuries. It was created in Kyiv-Pechersk Monastery in the first third of the thirteenth century. It is described in the article the historical conditions of origin and development of book making in Kyiv-Pechersk Monastery, proved that manufacturing of handwritten books was started in the monastery in 1062-1066 years in the cell of Abbot Theodosius Pecherskyi. The sources of the book gathering (library science) and the location of the monastic library after the construction and consecration of Uspenskyi Cathedral at the territory of Upper Lavra are explored. There is under discussion the significance of books in everyday life of the monastic community, and using by the monks their own book-collections in their own life.

Key words: Kyiv-Pechersk Monastery, Pechersk Patericon, The second edition of Kasiian, handwritten book, scriptorium, book writing, book collecting, bookstorage of the Monastery, bookstorage of the Church, bookstorage of the Cell, monk, gave, cell, temple.

Постановка проблеми. Києво-Печерський монастир, початок котрому поклав Антоній Печерський в першій чверті XI ст., вже з перших десятиліть свого існування перетворився на один із культурно-просвітніх центрів Київської Русі [1, с. 98], зокрема книжкової справи. В добу ігуменства Феодосія Печерського (1059/60-1074 рр.) тут розпочинається виготовлення рукописних книг [2; 3; 4; 5]. В його стінах у тиші чернечих келій наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XI ст. започатковується киево-печерське літописання, котре тривало впродовж наступних століть. Наприкінці XI ст. у Києво-Печерському монастирі вже існувала величезна книгозбірня (бібліотека) [6, с. 38]. Впродовж XI — XIII ст. постриженці монастиря створили величезну кількість літературних творів як у його стінах, так і далеко від нього, де вони були намісниками монастирів і посідали єпископські кафедри.

Традиції книжкової справи, започатковані в Києво-Печерському монастирі в перші десятиліття функціонування, були продовжені та розвинуті його постриженцями й в наступні епохи.

Сьогодні, коли в Києво-Печерській лаврі, починаючи з 1988 р. діє чоловічий православний монастир, нинішнє покоління ченців відроджує книжкову справу. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Обрана автором тема дослідження не знайшла свого належного відображення в історіографії, хоча Печерському патерику присвячена велика кількість наукових праць, поміж котрих особливо необхідно виділити праці М. Вікторової [7] та Д. Абрамовича [8].

Щодо книжкової справи в Києво-Печерському монастирі, зокрема виготовлення рукописних книг, книгозбирання та місця книги в житті його постриженців, у своїх працях дотично торкаються Б. Сапунов [9, с. 121, 166-167], К. Абрамов [9, с. 18, 20], М. Тимошик [10, с. 74-75], Д. Степовик [11, с. 59, 83], ігумена Серафима [12, с. 108].

В останнє десятиліття зріс інтерес до історії Києво-Печерського монастиря XI-XIII століть і, зокрема, його книжкової справи, що знайшло відображення в низці статей автора цього дослідження [2; 3; 4; 13; 14; 15; 16].

Проте Печерський патерик як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі вказаної доби так і залишився поза увагою дослідників.

Виходячи з теми даного дослідження, його джерельну основу склав Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р., а саме її список 1553–1554 рр., котрий зберігався в бібліотеці Києво-Печерської лаври під №157. Цей список був опрацьований відомим дослідником і великим знавцем Печерського патерика професором Д. І. Абрамовичем і виданий 1931 р. [17].

Печерський патерик — збірка оповідей про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників і висвітлює монастирську історію XI–XIII століть. Він був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. [18, с. 25].

Основу Печерського патерика складають розповіді ченця Полікарпа, написані між 1223–1233 рр., а також послання Володимирського єпископа Симона (1214–1226 рр.) до Полікарпа. Складовою частиною Печерського патерика є послання Полікарпа до печерського архімандрита Акіндіна (1203–1232 рр.) з оповідями про 13-ть отців печерських, написане 1231 р. [18, с. 25]. До Печерського патерика ввійшли також твори Нестора Літописця [18, с. 25]. Не пізніше початку XV невід’ємною складовою Печерського патерика стає Житіє Феодосія Печерського [17, с. XII].

Об’єктом дослідження є Печерський патерик, зокрема список, виконаний в Києво-Печерській лаврі впродовж 1553–1554 рр. з Касіянівської 2-ої редакції 1462 р.; предметом — свідчення в його текстах, які стосуються книжкової справи в Києво-Печерському монастирі початку 60-х рр. XI — першої третини XIII ст.

Хронологічні межі роботи переважно обмежені початком 60-х рр. XI ст. — першою третьиною XIII ст., що співпадає з до монгольською добою в історії Києво-Печерського монастиря. Нижній хронологічний рубіж визначається 1062 р., котрого ченці завершили зведення над «старою» печерою першого дерев’яного монастиря й переселилися з печер до нього [18, с. 10]. Верхній хронологічний рубіж припадає на першу третину XIII ст., коли в стінах Києво-Печерського монастиря був створений Печерський патерик [18, с. 25], якому присвячено дане дослідження.

З метою поглибленого висвітлення книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на основі текстів Печерського патерика Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. в окремих випадках допускається зниження нижнього хронологічного рубежу до 50-х рр. XI ст.

Мета дослідження — аналіз текстів Печерського патерика Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерела з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст., завдання — відтворити розвиток книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж вказаного періоду виключно на основі вказаної редакції Печерського патерика.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії зроблено спробу розглянути Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж 1062 р. — першої третини XIII ст.

Основні результати дослідження. Для розвитку в Києво-Печерському монастирі книжкової справи впродовж початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст. склалася низка історичних умов, котрі, на думку автора, були тісним чином пов’язані між собою. На декілька з них вказують тексти Печерського патерика, покладені в основу даного дослідження.

Перша з них — це зосередження в печері навколо Антонія Печерського ченців з високим рівнем освіти. Перш за все це ченці Іларіон і Феодосій Печерський. Саме вони й започаткували в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг, про що мова буде йти нижче.

Ще однією історичною умовою, котра вплинула на розвиток книжкової справи в Києво-Печерському монастирі, стало запровадження в ньому Статуту (Кодексу) упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях Феодосієм Печерським після переселення ченців з печер до щойно збудованого на поверхні землі дерев'яного монастиря 1062 р. [17, с. 38-39]. Згідно текстів Печерського патерика, ігумен Феодосій отримав із Греції два списки статуту Студійського монастиря [17, с. 19-20, 39]. На їх основі, творчо доопрацювавши і пристосовавши до місцевих умов, ігумен і уклав Статут, котрий запровадив у Києво-Печерському монастирі. Приписами Статуту передбачалось виготовлення в монастирі рукописних книг. На це вказує привілейоване становище в монастирі каліграфів, котрі навіть звільнялися від відвідування низки церковних богослужінь для того, щоб більше часу могли відводити для писання книг. Статут передбачав також наявність в монастирі монастирської книгозбірні (бібліотеки), книжковими фондами котрої повинні були користуватися насельники монастиря. Вони також зобов'язувалися займатися читанням книг, у своїх келіях, отримуваних у ченця-книгозберігача (бібліотекаря) у вільні дні від виконання монастирського послуху (робіт) [19, с. 676].

Отже, Печерський патерик вказує на історичні умови, котрі вплинули на започаткування та розвиток у Києво-Печерському монастирі книжкової справи впродовж початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст.

Свідчення, котрі ми знаходимо на сторінках Печерського патерика, дають нам можливість з'ясувати час започаткування виготовлення в Києво-Печерському монастирі рукописних книг, встановити родоначальників цієї справи, і описати первинний скрипторій у монастирі.

З Печерського патерика ми знаємо, що ченці переселилися з печер до щойно збудованого на поверхні землі монастиря 1062 р. У тому ж таки Патерику знаходимо оповідь про ченця Іларіона, котрий займався книгописанням у келії ігумена Феодосія, який допомагав йому в цій справі [17, с. 49].

Чернець Іларіон — це чи не найзагадковіша й таємнича постать ранньої історії Києво-Печерського монастиря. У XIX с. ігумен Модест — автор Сказань про преподобних отців Дальніх печер вважає, що мощі Іларіона Схимника, котрі нетлінно спочивають в Дальніх печерах Києво-Печерської Лаври, це мощі першого Київського митрополита руського походження Іларіона 1051–1053 рр. Він після усунення з митрополичої кафедри прийняв схиму в печері Антонія і, ніби то, саме він був згаданий у Житті Феодосія Печерського як книгописець [20, с. 7].

На початку XX ст. молодий російський дослідник М. Д. Присьолков зробив припущення, що митрополит Іларіон після усунення з митрополичої кафедри прийшов до печери Антонія й прийняв схиму під ім'ям Никон [21, с. 188-201]. Дискусія з цього приводу не вщухає й у наш час [22, с. 27-40].

Автор схиляється до думки ігумена Модеста. Відомо, що чернець Іларіон помер 1066 р. [23, с. 66]. Таким чином, початок виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі автор даного дослідження відносить до періоду між 1062–1066 рр.

Первинний скрипторій у Києво-Печерському монастирі був влаштований в келії ігумена Феодосія. З Печерського Патерика дізнаємось, що в ті часи келіями ченців були окремі дерев'яні будиночки, розкидані по всій території монастиря. Келія ігумена складалася з декількох приміщень (кімнат), що видно з його тексту Патерика. В одній з них чернець Іларіон і займався писанням книг [3, с. 10-11]. Свідчення Печерського патерика вказують на ту обставину, що процес організації виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі вже з самого початку набув артільної чи цехової організації з чітко визначеним розподілом праці. Так, чернець Іларіон займався написанням тексту, а ігумен Феодосій Печерський прямили нитки для зшивання листів у зошити чи переплуту книг [17, с. 49]. Писання тексту та виготовлення ниток супроводжувалося, як і всі монастирські роботи, співом Псалтиря [17, с. 49].

Таким чином, виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі було розпочате між 1062-1066 рр. у первинному скрипторії — келії ігумена Феодосія Печерського, котрий разом з ченцем Іларіоном стали першими творцями рукописних книг у монастирі. Цей процес з самого початку набув артільної організації з розподілом праці.

Другою складовою книжкової справи в Києво-Печерському монастирі було книгозбирання та бібліотечна справа.

Автор дослідження вважає, що книгозбирання в Києво-Печерському монастирі було започатковане власними келійними книгозбірнями ченців і сягає печерного періоду монастирської історії, коли тільки проходило збирання першого чернечого братства до влаштування першого печерного монастиря (нині Дальні чи Феодосієві печери. — О. Б.). Очевидно, що книги принесли з собою перші поселенці печер — Антоній, Никон Великий, Феодосій Печерський, Іларіон та інші.

Свідчення про власні келійні книгозбірні зберіг Печерський патерик. На його сторінках знаходимо свідчення про ченців, які мали у своїй власності книги. Так, чернець Григорій, який жив у монастирі в XI ст., зібрав у своїй келії чимале книжкове зібрання, крім якого не мав у власності нічого [17, с. 134]. Частину книг з якоїсь причини він зберігав у льоху [17, с. 139]. Свого часу частину книг він продав і роздав гроші убогим [17, с. 138].

Печерський патерик доніс до нас ім'я ще одного ченця, котрий мав у своїй власності книжкове зібрання. Це князь-чернець Микола Святоша, який проживав у монастирі в XII ст. Очевидно, що після постригу в чернецтво 17 лютого 1106 р. він переніс до монастиря в свою келію велике книжкове зібрання. Автор вважає, що після смерті Миколи Святоші, коли воно поповнило фонди однієї з загальномонастирських книгозбірень-бібліотек, зберігалось окремим фондом. На це вказує те, що в першій третині XIII ст. на нього звернув увагу у своїх писаннях постриженник Києво-Печерського монастиря єпископ Володимирський Симон [17, с. 114].

На нашу думку, ще в печерний період монастирської історії беруть свій початок храмові книгозбірні літургійного призначення та монастирські книгозбірні (бібліотеки). На відміну від першого типу книгозбірень про другі ми знаходимо деякі скупі свідчення в Печерському патерику. З його сторінок дізнаємось, що після зведення та освячення 14 серпня 1089 р. Успенського собору — першої кам'яної споруди в Києво-Печерському монастирі на територію

сучасної Верхньої Лаври, до було перенесено й монастир [23, с. 14]. Автор вважає, що нова монастирська книгозбірня (бібліотека) була розміщена на його хорах (другому ярусі) собору. На це вказує розповідь Симона про книги, що зберігалися на хорах Успенського собору, котрі колись належали грецьким майстрам-іконописцям [17, с. 11], які впродовж 1082-1089 рр. прикрашали фресками та мозаїкою стіни Успенського собору, а після закінчення робіт постриглися в чернецтво в Києво-Печерському монастирі й закінчили в ньому свій земний шлях [17, с. 11].

Фонди власних келійних книгозбірень ченців, храмових книгозбірень літургійного призначення та загально монастирських книгозбірень (бібліотек) поповнювалися у різні способи, проте в Печерському патерику збереглися вказівки лише два із них. Перший — виготовлення рукописних книг у стінах Києво-Печерського монастиря власними силами, наприклад, в келії ігумена Феодосія Печерського, про що мова вже йшла вище. Другий — отримання книг ченцями й монастирем у подарунок чи пожертву від жертводавців з різних соціальних верств давньоруського суспільства. На це вказує патерикова оповідь про київського боярина Климента, котрий подарував ігумену Феодосію, а, фактично, монастирю Євангеліє [17, с. 54].

Отже, книгозбирання в Києво-Печерському монастирі бере свій початок з печерного періоду монастирської історії. Печерський Патерик дає можливість дослідити келійні книгозбірні ченців і монастирські книгозбірні (бібліотеки).

Важливе значення відігравали книги в повсякденному житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря.

Книга супроводжувала ченців Києво-Печерського монастиря впродовж усього їхнього життя від постригу в чернецтво до смерті та після неї. Зокрема, в патериковій оповіді про Пимена Многоболящого, котрий жив у монастирі на початку XII ст., розповідається про його чудесний постриг янголами [17, с. 179-184]. В цій оповіді згадуються книги з чином постригу в чернецтво та його невід'ємний атрибут — Євангеліє [17, с. 181].

Книга супроводжувала ченців і після смерті й поховання. Їхні імена вписувалося до монастирського поменника (синодика). На це вказує свідчення Печерського Патерика про вписання імені Феодосія Печерського до синодика [17, с. 82].

Важливе місце займала книга в церковних богослужінні, зокрема проповіді. Ще Феодосій Печерський в добу свого ігуменства (1059/1060-1074 рр.) надавав церковній проповіді надзвичайно важливого значення й сам їх виголошував [17, с. 45]. При цьому він доручав ієрею Никону Великому та Стефану Уставщику, щоб вони читали щось із книг на наставлення братії [17, с. 45]. Тому ж таки Никону Великому ігумен Феодосій доручав і виголошувати церковну проповідь, коли з якихось причин залишав монастир [17, с. 45].

З Печерського Патерика дізнаємось, що Києво-Печерські ченці поєднували келійне молитовне правило з читанням книг. Так, згаданий вище Григорій Чудотворець поєднував келійну молитву з читанням книг [17, с. 134]. Теж саме він робив у льоху [17, с. 136].

Ще один Києво-Печерський чернець Даміан Цілитель, який жив у монастирі в останній третині XI ст., за свідченнями проживаючих з ним в одній келії, молився та читав книги і вдень, і вночі [17, с. 51].

Необхідно вказати на ту обставину, що під час роботи над текстами Печерського Патерика автором було з'ясовано те, що в переважній більшості ченців «настільними» книгами для повсякденного читання в келії були книги Старого та Нового Завітів, Псалтир. На це побічно вказують чудові знання їх текстів ченцями [17, с. 37, 126].

Постійне читання ченцями Псалтиря також призводило до заучування його на пам'ять. Це засвідчує оповідь про Феодосія Печерського, що він після возведення в сан пресвітерства, живучи в печері, вдаючись до чернечих подвигів умертвіння плоті, коли займався якимось рукоділлям, співав Псалтир [17, с. 37].

На сторінках Печерського Патерика зустрічаємо ще одного ревного шанувальника Псалтиря Спиридона Проскурника, котрий жив у монастирі за ігуменства Пимена (1131-1141 рр.) [17, с. 171]. Прийшовши до Києво-Печерського монастиря з якогось села, він, не вміючи читати та писати, лише в монастирі почав навчатися [17, с. 171]. Несучи послух на проскурні, за свідченням Печерського Патерика, він вивчив на пам'ять увесь Псалтир, котрий прочитував щодня [17, с. 171]. Тому автор вважає, що Спиридон Проскурник вчився читати саме по Псалтирю.

Свідчення з Печерського Патерика вказують на те, що Псалтир займав провідне місце серед книг в житті ченців, які обирали печерне затвірництво як шлях до духовного вдосконалення та спасіння. Затвірники ставилися досить ретельно до щоденного причитування всього Псалтиря. Показовою у цьому контексті є постать Софронія Затвірника, який жив у Києво-Печерському монастирі в XIII ст. [23, с. 67]. Зачинившись в затворі, він щоденно прочитував увесь Псалтир [19, с. 17].

Книги, створені в стінах Києво-Печерського монастиря одними поколіннями його постриженців, відігравали важливе значення при написанні історичних творів наступними поколіннями киево-печерських постриженців. Наприклад, постриженник Києво-Печерського монастиря Симон, будучи єпископом Володимирським впродовж 1214-1226 рр., у своїх посланнях до ченця Полікарпа декілька разів посилається на агіографічні твори, написані саме в Києво-Печерському монастиреві понад 100 років до нього — житіє Антонія Печерського, житіє Феодосія Печерського та «Отечник» [17, с. 86, 88, 101].

Висновки. Книга відігравала в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря надзвичайно важливе значення. Будучи невід'ємним його атрибутом, вона супроводжувала ченця впродовж всього його життя в монастирі. Важливе значення книга відігравала й в житті та діяльності його постриженців, котрі посідали єпископські кафедри далеко від нього.

Зрозуміло, що дана тема потребує подальшого дослідження. Проте розглянутий автором матеріал дає можливість вказати на те, що Печерський Патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. є досить важливим і, практично, єдиним джерелом з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — в першій третині XIII ст.

Свідчення, що збереглися в Печерському патерику, котрі стосуються тематики даного дослідження, дали можливість поглибити знання з історії Києво-Печерського монастиря XI–XIII ст., зокрема книжкової справи. За допомогою цих свідчень автору даного дослідження вдалося з'ясувати час початку виготовлення в Києво-Печерському монастирі рукописних книг і встановити первин-

ний скрипторій; патерикові свідчення дали можливість поглибити знання з бібліотечної справи в монастирі та висвітлити значення книги в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький О. Київська писемна школа Х–ХІІ ст.: (До історії української писемності) / О. Висоцький. — Львів, Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 1998. — 247 с.
2. Бабич О. Початки книжкової справи у Києво-Печерському монастирі / О. Бабич // Редактор і видавець: наук.-практ. зб. — 2007. — Число 1. — С. 25-30.
3. Бабич О. Діяльність Феодосія Печерського в контексті започаткування книготворення в Києво-Печерському монастирі / О. Бабич // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — Серія: Українознавство. — 2009. — Вип. 13. — С. 8-12.
4. Бабич О. І. Чернець Іларіон у початковій історії книгописання в Києво-Печерському монастирі / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 45 (жовтень-грудень). — С. 39-43.
5. Бабич О. І. Осередки рукописного книготворення в Києво-Печерському монастирі домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 43 (квітень-червень). — С. 24-30.
6. Боровський Я. Книгозбирання Печерського монастиря / Я. Є. Боровський // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. праць. — 2002. — Вип. 7. — С. 38-40.
7. Викторова М. Составители Киево-Печерского патерика и его позднейшая судьба / М. Викторова. — Воронеж: Тип. Гольдштейна, 1871. — 39 с.
8. Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике, как историко-литературном памятнике / Д. И. Абрамович. — СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесности имп. Акад. наук, 1902. — 213 с.
9. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. — М.: Книга, 1980. — 352 с.
10. Тимошик М. Історія видавничої справи / М. Тимошик. — К.: Культура і наука. — 2003. — 496 с.
11. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. — К.: Видавничий відділ Української Православної церкви Київського патріархату. — 2001. — 558 с.
12. Серафима, игуменія. История Киево-Печерской лавры. Книга I (XI-первая половина XIII в.). Историко-богословское исследование / Серафима, игуменія. — Київ.: Мистецтво. — 2001. — 432 с.
13. Бабич О. І. Бібліотеки Києво-Печерського монастиря домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2010. — Том 39 (квітень-червень). — С. 106–113.
14. Бабич О. І. Книга в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 42 (січень-березень). — С. 33-37.
15. Бабич О. І. Періодизація розвитку книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 44 (липень-вересень). — С. 39-43.

16. Бабич О. І. Розвиток книжкової справи Києво-Печерського монастиря в до монгольську добу / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2007. — Том 27 (квітень- червень). — С. 28-30.
17. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки) / Д. І. Абрамович. — Київ.: ВУАН, 1931. — 280 с.
18. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин, П. В. Голобуцкий, Е. П. Кабанец [и др.]. — К.: Радянська Україна, 1992. — 287 с.
19. Запись устава Студийского монастыря, сделанная в самом монастыре // Голубинский Е. История русской церкви. — Т. 1. Период первый. Киевский или домонгольский, 2-я часть. — М.: тип. Лисснера и Романа. — 1881. — 792 с.
20. Модест, игумен. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер / Модест, игумен. — К.: В тип. И. А. Давиденко. — 1862. — 80 с.
21. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М. Д. Приселков. — СПб.: тип. Стасюлевича, 1913. — 430 с.
22. Кабанець Є. П. Іларіон-Никон Великий, повернення до однієї старої гіпотези / Є. П. Кабанець // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури: зб. наук. праць. — 2001. — Вип. 3. — С. 28-40.
23. Дива печер лаврських / відпов. ред. В. М. Колпакова : упорядник І. В. Жиленко [Редколегія : Кабанець Є. П., Колпакова В. М., Жиленко І. В.]. — К.: Видавничий дім КМ «Академія». — 1997. — 160 с.

REFERENCES

1. Vysotskyi, O. (1998). *Kyiv writing school of the X-XII centuries .: (To the history of Ukrainian written language)*. Lviv-Kyiv- New York: M. P. Kots (in Ukr.).
2. Babich, O. (2007). Beginning of book making in Kyiv-Pechersk Monastery. *Redaktor i vydavets (Editor and Publisher)*, 1, 25-30 (in Ukr.).
3. Babich, O. (2009). Activity of Theodosius Pecherskyi in the context of initiation of book making in Kyiv-Pechersk Monastery. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 13, 8-12 (in Ukr.).
4. Babich, O. (2011). Monk Ilarion under initial history of book writing in Kyiv-Pechersk Monastery. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 45, 39-43 (in Ukr.).
5. Babich, O. (2011). Cells of handwriting book making in Kyiv-Pechersk Monastery of pre-Mongol era. . *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 43, 24-30 (in Ukr.).
6. Borovskiy, J. (2002). Book gathering of Pechersk Monastery. *Lavra Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti Ukrainskoi istorii ta kultury (Lavra Almanac: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture)* 7, 38-40 (in Ukr.).
7. Viktorova, M. (1871). *Authors of Kyiv-Pechersk patericon and its more late fate*. Voronezh: Publishing house of Holdshtein (in Rus.).
8. Abramovich, D. I. (1902). *Research about Kyiv-Pechersk patericon as historical and literary monuments*. St-Petersburg: Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences (in Rus.).

9. Abramov, K. I. (1980). *The history of library science in the USSR*. Moscow: Kniga (in Rus.).
10. Tymoshyk, M. (2003). *The History of Publishing business*. Kyiv: Culture and Science (in Ukr.).
11. Stepovyk, D. V. (2001). *The History of Kyiv-Pechersk Lavra*. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchy (in Ukr.).
12. Seraphim, Abbess. (2001). *The history of Kiev-Pechersk Lavra. Book I (XI — the first half of the XIII c.). Historical and theological study*. Kyiv: Mystetstvo (in Rus.).
13. Babich, O. (2010). Libraries of Kyiv-Pechersk Monastery of the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 39, 106-113 (in Ukr.).
14. Babich, O. (2011). Book in the life and activity of the admitters to monastic vows of Kyiv-Pechersk Monastery of the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 42, 33-37 (in Ukr.).
15. Babich, O. (2011). The periodization of development of book making in Kyiv-Pechersk monastery during the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 44, 39-43 (in Ukr.).
16. Babich, O. (2007). Development of book making of Kyiv-Pechersk monastery in the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 27, 28-30 (in Ukr.).
17. Abramovych, D. I. (Ed.). (1931). *Kyiv-Pechersk patericon (Introduction. Text. Notes)*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences (in Ukr.).
18. Grishin, A. D., Golobutskii, P. V., & Kabanets, E. P. & others. (1992). *Essays on the History of Kiev-Pechersk Lavra and reserve*. Kiev: Radianska Ukraina (in Rus.).
19. Record of the statute of Studion monastery made in this monastery. (1881). In E. Golubynskii (Ed.), *The History of Russian church* (Volume 1. First Period. Kiev or pre-Mongol, 2nd part). Moscow: Publishing house of Lissner and Roman (in Rus.).
20. Modest, Abbess. (1862). *Brief Legends of the life and deeds of holy fathers of the Long Caves*. Kyiv: Publishing house of I. A. Davydenko (in Rus.).
21. Priselkov, M. D. (1913). *Essays on the Church-political history of Kiev Rus of the X-XII centuries*. St. Petersburg: Publishing house of Stasiulevich (in Rus.).
22. Kabanets, E. P. (2001). Ilarion-Nikon the Great, return to an old hypothesis. *Lavra Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti Ukrainskoi istorii ta kultury (Lavra Almanac: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture)* 3, 28-40 (in Ukr.).
23. Kolpakova, V. M. (Ed.). (1997). *Miracles of the caves of Lavra*. Kyiv: Publishing house KM «Academy» (in Ukr.).

Бондарчук П. М.*
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інститут Історії України НАН України,
Київ, Україна. peterukr.kyiv@gmail.com

ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ (середина 1940-х — середина 1960-х років)

Анотація. На основі широкого кола джерел аналізується релігійне життя греко-католиків УРСР в середині 1940-х — першій половині 1960-х рр. Стверджується, що існування потужного релігійного об'єднання в Західній Україні, що підпорядковувалося закордонному центрові, перешикоджало радянизації цього регіону. Тому радянська влада здійснила низку кроків, спрямованих на ліквідацію діяльності греко-католицької церкви і приєднання її структур до РПЦ. Хоча рішення Львівського собору 1946 року та дії влади й завдали важких ударів по греко-католицизму в Україні, однак не змогли його знищити повністю. Частина пересічних греко-католиків і духовенства залишалася вірна своїм релігійним традиціям і відтак греко-католицькі структури продовжували своє існування. Основним об'єктом уваги є пересічні віруючі, їхня релігійність та повсякденне релігійне життя. Проблема розглядається на широкому суспільно-політичному тлі. Висвітлюється релігійна політика радянської влади, її вплив на релігійне життя греко-католиків, мережа греко-католицьких організацій, кількісний склад вірян і духовенства. Значне місце займає аналіз релігійної поведінки віруючих: відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень.

Ключові слова: греко-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність, релігійна політика.

Аннотация. На основе широкого круга источников анализируется религиозная жизнь греко-католиков УССР в середине 1940-х — первой половине 1960-х годов. Утверждается, что существование влиятельного религиозного объединения в Западной Украине, которое подчинялось западному центру, препятствовало советизации этого региона. Поэтому советская власть осуществила ряд действий, направленных на ликвидацию деятельности греко-католической церкви и присоединения ее структур к РПЦ. Хотя решения Львовского собора 1946 года и действия власти привели к серьезным ударам по греко-католицизму в Украине, однако, не смогли его уничтожить полностью. Часть рядовых греко-католиков и духовенства остались верными своим религиозным традициям и таким образом греко-католические структуры продолжали существовать. Главным объектом внимания стали рядовые верующие, их религиозность и повседневная религиозная жизнь. Проблема рассматривается в широком общественно-политическом поле. Освещается религиозная политика советской власти, ее влияние на религиозную жизнь греко-католиков, сеть греко-католических организаций, количественный состав верующих и духовенства. Значительное место занимает анализ религиозного поведения верующих: посещение верующими богослужений, исполнение ими обрядов жизненного цикла, в частности крещений.

Ключевые слова: греко-католическая церковь, верующие, религиозное поведение, обрядовая активность, религиозная политика.

Abstract. On the basis of wide sources the religious life of Greek Catholics in Soviet Ukraine in the middle 1940s — the first half of 1960s. is analyzed. It is stated that existence of a powerful religious association in Western Ukraine, which subordinated to the Western center, put obstacles in the way of soviet transformations in this region. Therefore Soviet authority realized a number of measures, oriented at liquidation of activity of Greek Catholic Church and its unification with the structures of Russian Orthodox Church. Although decisions of Lviv Council of 1946 and actions of authority struck heavily upon Greek Catholic Church in Ukraine, they were not able however to

* Bondarchuk P.M., Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine. peterukr.kyiv@gmail.com
GREEK CATHOLICS IN UKRAINE (middle of 1940-s — middle of 1960-s)

liquidate it absolutely. The part of rank and file Greek Catholics and clergy remained loyal to their religious traditions and so Greek Catholic structures continued their existence. The main object of attention is dealt with ordinary believers, their religiousness and daily religious life. The issue is examined on the wide sociopolitical background. It is under discussion the religious policy of Soviet power, its influence on the religious life of Greek Catholics, net of Greek Catholics organizations, quantitative composition of believers and clergy. Considerable place of the thesis is dealing with analyses of the religious behavior of believers: attendance by them of worship services, the performance of religious ceremonies of living cycle, particularly christening.

Key words: Greek Catholic Church, believers, religious behavior, ritual activity, religious policy.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття в українській історичній науці активно розробляються питання соціальної історії. Головним персонажем соціоісторичних досліджень є пересічна людина; увага звертається як на масове світосприйняття, ціннісні орієнтації, емоції, дії мас, традиції, вірування, забобони, звички, механізми поширення уявлень та чуток, так і прояви індивідуальної свідомості і поведінки. Змодельовані середньостатистичні уявлення, погляди та дії доповнюються поглядами, уявленнями та поведінкою конкретних осіб. До дослідницьких полів соціальної історії також належить соціорелігійна проблематика, яка включає вивчення кількісного складу та соціально-демографічних характеристик віруючих, їхньої релігійності, релігійної свідомості та релігійної поведінки тощо. Осмислення цих питань має важливе значення для розвитку української історичної науки, її тісної інтеграції зі світовим науковим товариством.

Аналіз попередніх публікацій. Одним із найґрунтовніших досліджень греко-католицизму в УРСР є монографія В. Пащенко «Греко-католики в Україні від 1940-х років ХХ ст. до наших днів» [1]. У ній розглядається найтрагічніший період у житті греко-католицької церкви — час, коли вона вела «катакомбне» існування. Ліквідацію греко-католицької церкви та боротьбу із її рештками, що діяли поза радянським законодавством, підпільні релігійні служіння греко-католицького духовенства, чернецтва, мирян на Тернопільщині висвітлює монографія Я. Стоцького «Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989)» [2]. Становища греко-католицької церкви в досліджуваний період торкається монографія В. Марчука «Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.» [3]. Питанням ліквідації греко-католицької церкви в УРСР у повоєнний період присвячена брошура І. Андрухів «Галицька голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр.» [4].

Греко-католицька проблематика порушувалася і в працях, присвячених загальним питанням церковного життя в УРСР і державно-церковним взаєминам. З-поміж них варто відзначити «Церковне життя в Україні. 1943–1946» О. Лисенка [5], «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» В. Войналовича [6] та інші.

Проблеми греко-католиків порушувалися і в працях українських дослідників, присвячених церковно-релігійному життю в окремих регіонах. Однією з них є монографія Я. Стоцького «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років» [7], в якій розглядається релігійне життя західноукраїнського регіону в повоєнний

період і хрущовську добу загалом. Низка монографій, присвячених церковному життю Прикарпаття, написані І. Андрухівим, зокрема: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз» [8], «Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз» [9]. Дві монографії — «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках ХХ ст.» [10] та «Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз» [11] — він написав у співавторстві з П. Кам'янським. Попри значну кількість наукових праць, присвячених УГКЦ, соціорелігійна проблематика порушувалася в них нечасто. Основну увагу автори цих досліджень зосереджували на взаєминах держави та церковних інституцій, боротьбі з релігією.

Метою статті є дослідження релігійної поведінки греко-католиків і проявів їхньої релігійної свідомості в умовах заборони УГКЦ радянською владою. Автор також порушує питання радянської політики щодо греко-католицьких структур в Україні і кількісного складу вірян і духовенства цієї течії.

Основні результати дослідження. Після звільнення України від німецьких військ радянська влада приступила до активної радянзації західних областей. На перешкоді цьому стояли не лише збройні загони УПА, а й релігійні структури, зокрема греко-католицькі, які підпорядковувалися Ватикану, налаштованому проти радянської влади. Тому, одним із першочергових завдань, які ставив перед собою комуністичний режим, була їхня ліквідація.

Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до статистики. 1939 року, згідно з архієпископом І. Бучком, ця церква налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн. віруючих [12, с. 309; 13, с. 112; 14, с. 64]. За даними А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року становила 5 млн. осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн [15, с. 156].

На кінець 1945 — початок 1946 року на обліку перебувало 2290 греко-католицьких храмів УГКЦ. Із них 568 — у Дрогобицькій, 567 — у Станіславській, 522 — у Львівській, 539 — у Тернопільській, по 2 — у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства [15, с. 156]. З них 859 (66%) приєдналися до ініціативної групи [15, с. 157]. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів розгалужувалася переважно в Галичині.

Існувала велика кількість греко-католицьких парафій і в Закарпатті. На середину 1947 року в Закарпатській області за даними архівів функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів [16, арк. 306]. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія нараховувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями, 8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів [17, с. 189]. Така велика релігійна мережа, підпорядкована антирадянськи налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні.

Зі звільненням західноукраїнських областей радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 року органами

НКВД були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський [18, с. 366]. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши УГКЦ проводирів, її легше буде знищити.

Для агітації віруючих греко-католиків за перехід їх у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителям західних областей Української РСР» було надіслано до нещодавно призначеного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка). Текст звернення було узгоджено з В. Молотовим 19 березня 1945 року. У ньому Патріарх Алексій висловлював жаль із приводу одірваності греко-католиків від православ'я, критикував діяльність греко-католицької церкви та її керівництва, закликав їх розірвати зв'язок із Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель завдяки своїм релігійним помилкам», і повернутися в «обійми вашої рідної неньки — Руської Православної Церкви» [19, арк. 35].

Одне з таких звернень, що належало єпископу Львівському і Тернопільському Макарію, було опубліковано 24 червня 1945 року в день П'ятидесятниці. У ньому єпископ закликав греко-католиків повернутися до віри своїх дідів і батьків, а православних — до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я [20]. Використовуючи православне духовенство в справі ліквідації греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножем» [10, с. 287] серед греко-католицького духовенства виник рух за возз'єднання греко-католицької церкви із православною. Він також був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково в результаті тиску з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання — це надія на збереження християнства у західних областях.

Було створено ініціативну групу у Львові, до складу якої увійшли представники єпархії від західних областей України. Її очолив настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд з іншими членами ініціативної групи — М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії, А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії [19, арк. 105].

Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї в результаті тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово казали й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згнієте ось тут, — і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)» [21, с. 73]. Такі погрози застосовували й до самого Костельника, шантажуючи його попередньою антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й

що їх не збираються видавати, він не знав [22, с. 108]. Варто також відзначити, що сам Г. Костельник ще задовго до Львівського собору 1946 року був ідейним прихильником зближення греко-католицької церкви з православ'ям. Зокрема, він задумувався над можливістю перетворення греко-католицької церкви в Західній Україні в автокефальну православну [23, арк. 39–41].

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням греко-католицької церкви з РПЦ [19, арк. 105]. Ця заява й відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР були опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 року. В ній також було вміщено статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистою «З історії боротьби українського народу проти церковної унії» [19, арк. 105]. За ними ринули інші антиуніатські публікації. Прокламації ініціативної групи до населення подавалися в традиціях російського централізму: наголошувалося на величезній ролі, яку зіграла Росія в справі звільнення українців від польського поневолення [24, арк. 27–30].

Інформація про діяльність греко-католиків жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 року [25, с. 3, 23–70] і спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалась як реакційна. Так, у рецензії А. Лихолата, присвяченій виданню цієї книги й поданій заступникові начальника управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) М. Іовчука, вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин» [26, арк. 3]. Лихолат зазначив, що книга може завдати шкоди лише політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків [26, арк. 5].

По-своєму зреагувала на радянську політику, спрямовану проти греко-католицької церкви, ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 року зазначалося: «Бойкотувати всіх священиків, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батьшок, що приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священиків, що перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються — вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священика до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспіровують» [27, с. 273]. Бійці УПА не вдовольнялися самою лишень інструкцією, використовуючи різні методи для захисту греко-католицизму. Траплялося, що в прокламаціях ОУН–УПА РПЦ називалася енкаведистською, а Патріарх Алексій «знаним енкаведистом» і «старим агентом Сталіна» [24, арк. 20]. Пізніше, коли відбувалася ліквідація греко-католицьких структур, священики, які перейшли до РПЦ, нерідко зазнавали переслідування з боку бійців УПА [24, арк. 33].

8–10 березня 1946 року відбувся Собор греко-католиків у Львові. На ньому були присутні 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян) із трьох єпархій — Львівської,

Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської [28, с. 53; 29, с. 62]. У постанові Собору зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви» [28, с. 128; 29, с. 94]. Отже, офіційне існування греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духовенства.

Чимало греко-католицьких священників зайняло конформістську позицію, бажаючи уникнути репресій та зберегти свої посади. Їхню позицію яскраво відображають слова священника Бродського деканату Ладинського, який у бесіді з делегатами Львівського собору заявив: «Погано, що немає єпископів, а справа з православ'ям як видно піде. Лобом стіни не розіб'ю і пошлю вітальну телеграму собору» [30, арк. 47, 55].

У Закарпатті влада діяла подібним чином. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 року було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ'я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу» [31, с. 20].

У Закарпатті влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка ініціювала б навернення у православ'я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкоджав цим планам. Тоді радянська влада вирішила ліквідувати його. Вважаємо за необхідне детальніше спинитися на цій брутальній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за підписом православних єпископів Станіславського Антонія, Дрогобицького Михаїла, Мукачівського Нестора (січень 1948 року) зазначалося, що восени 1947 року обласний орган МДБ Закарпатської області спланував напад на греко-католицького єпископа Теодора Ромжу. Після побоїв єпископ залишився живий, тому співробітники цього органу подали таку версію: «Повідомили міську лікарню про випадок, що мовляв, автомашина наїхала на повозку, де їхав єпископ і 6 чоловік духовництва». Коли в лікарні єпископові стало легше, органи МДБ, побоюючись компрометації, наказали отруїти єпископа. Це зробила медсестра зі східного регіону. Місцевих медиків до хворого не допустили. Православні єпископи повідомляли, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, і нашкодила православ'ю [32, арк. 83, 85]. Такі випадки, звісно, не сприяли виявам лояльності місцевого населення до православ'я, а радше залякували людей.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства у Закарпатті зовсім не означала, що остання не готова була співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду, де заявив про лояльність греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті [33, с. 78]. Проте влада потребувала не лояльності греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, а їх переходу у православ'я.

Після вбивства Ромжі у квітні 1948 року греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим РСРК у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов'язали приєднатися до РПЦ, позаяк їхні громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на

початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії [34, с. 296]. Багато священників, не витримавши тиску і залякувань, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже катокомбної греко-католицької церкви.

З-поміж заходів радянської влади проти греко-католиків було і створення в уніатських парафіях православних «двадцятків», які потім клопоталися про передачу їм греко-католицьких храмів [1, с. 120]. Практично греко-католицька церква у Закарпатті була «возз'єднана» з РПЦ у серпні 1949 року. Так була ліквідована Ужгородська унія 1646 року.

Протягом 1945–1951 років в Україні, за наведеними у праці Н. Сердюк даними, було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 років було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів [35, с. 69]. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри [10, с. 322]. Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників [36, арк. 49]. Під тиском влади ті мусли підписувати возз'єднання із православ'ям. Найбільш стійкими в несприйнятті рішень Львівського собору виявилися ченці, насамперед ті, що належали до ордену василіан [24, арк. 26].

Окремі автори розглядали ліквідацію УГКЦ як акцію русифікації західноукраїнських областей [37, с. 104–107]. Зокрема, П. Панченко зауважував, що в справі русифікації краю РПЦ відводилася «особлива, далеко не другорядна роль» [37, с. 106]. Власне, й сама русифікація була не лише метою, а радше інструментом радянської політики.

Проте ліквідація унії не означала, що влада позбулася греко-католицизму. Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 року) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка зазначав, що в західноукраїнських областях, особливо в Станіславській, є багато сіл, в яких віруючі не прийняли православних священників [38, арк. 4]. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

У посланні новопризначеного єпископа Мукачевського й Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року до православних віруючих Закарпаття говорилося, що не всі греко-католики, які навернулися у лоно Православної церкви, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками. Тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним [39, арк. 9]. У викреслених рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін» [39, арк. 9–10]. Кожна зі сторін сприймала іншу як єретичну, неправильну з погляду сповідання віровчення і виконання обрядових дій.

Уповноважений РС РПЦ у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (ідеться про священників, що приєдналися до РПЦ. — авт.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...» [2, с. 116–117]. У с. Ключинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений 1948 року на парафію свя-

щеник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позаяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали «московським попом» і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...» [2, с. 121]. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму.

Багато колишніх греко-католицьких священиків також продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч наприкінці 1950-х років заявляв, що близько половини духовенства благочиння не ставиться щиро до православ'я [40, с. 309].

Чимало греко-католицьких священиків, які «возз'єдналися» з РПЦ, не поспішали «оправославлювати» свою духовну практику. Їхні настрої відображає, зокрема, заява благочинного Чинодівського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 року): «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним... Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «возз'єднані» священики проявляли відкрито ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу в Закарпатті заявив священику Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю напитися їх крові» [1, с. 138].

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району троє черниць ордену василіянок 1948 року відновили покинутий дім і оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі [40, с. 381]. Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

Ліквідація греко-католицизму у всіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской Патриархии» Шишкін після поїздки Станіславською областю відзначив, що оправославлення церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області [41, арк. 70]. На Станіславщині (пізніше — Івано-Франківщині) греко-католицизм зберігав свої позиції найміцніше аж до початку перебудови.

Після Львівського собору і ліквідації більшості греко-католицьких громад та монастирів деякий час (до 1950 року) Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих [42, с. 375]. Однак це не означало, що вірні припиняли брати участь у греко-католицьких богослужіннях, останні просто приймали інші форми.

Поширеними стали підпільні богослужіння, які здійснювали священики. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православну церкву, позаяк вона «еретична» і «язичницька» [43, арк. 89].

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого» [2, с. 131–132]. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Літургія, яку передавало радіо Ватикану, поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією» [2, с. 132].

Загнані в підпілля греко-католики не відмовлялися і від виконання своїх релігійних обрядів життєвого циклу: хрещення, вінчання та поховання. Священик І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих подружжів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань» [44, с. 348]. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. 1948 року священник Погорецький із Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Налякані Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...» [2, с. 121]. Отже, на долю греко-католицького духовенства припадало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Хрущовська відлига, повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили пожвавлення підпільної діяльності греко-католицької церкви. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що у разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників [35, с. 74–75]. Щоправда, частина останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства того періоду, дослідник В. Марчук відзначає: «Так звані «старі» священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях» [45, с. 560]. Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних закладах [46, арк. 18–19, 20, 23]. Отже, бачимо, що радянська влада не зуміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоzz'єднаних». Це засвідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району — так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Оріхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоzz'єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем'яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів [46, арк. 19–20].

У довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 року вказується, що близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священники і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х років «таке явище, — як зазначається у довідці, — у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області» [47, арк. 64]. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті.

За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 року на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітниць і вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській — 15 (понад 50 осіб) [40, с. 401–402]. Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади.

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років [48, арк. 161]. Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема, у документі за підписом уповноваженого Ради в справах РПЦ у Івано-Франківській

області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священиками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать про вірогідність існування греко-католицького підпілля [48, арк. 165]. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священик Василик, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумацького району Станіславської області, був засуджений 1961 року [49, с. 180]). Однак влада в цей час не застосовувала жорстких заходів до пересічних греко-католиків, вважаючи, що греко-католицизм із часом зникне сам. У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема у 1962–1963 роках перед Ватиканським собором [47, арк. 65]. Вони намагалися привернути увагу Заходу до своїх проблем.

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священикам...» [50, с. 55]. Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болехів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами [40, с. 382, 386], і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь.

У 1960-х роках нелегально діяли й греко-католицькі храми. Згідно із доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року, на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви [40, с. 384]. Деякі священики із колишніх греко-католиків, що прийняли православ'я, давали греко-католикам таємні клятви про зречення православ'я, проте залишалися працювати в православних парафіях. Траплялися випадки, коли, вийшовши на пенсію, православні священики знову приєднувалися до греко-католиків, як, наприклад, колишній настоятель церкви у Дрогобичі Бубняк [40, с. 406].

Часто православні храми у Галичині та Закарпатті, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших священики зберегли у православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, — зазначалося у записці, — дають підставу гадати, що деякі уніатські священики, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицизму. Відомо, наприклад, що священик Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві по-католицьки і за богослужінням згадує Папу Римського» [51, арк. 172]. Відомі такі випадки й у інших західноукраїнських областях.

Продовжували проводитися підпільні греко-католицькі богослужіння у приватних будинках. В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священик-монах колишнього 3 Гошівського монастиря Болехівського (тепер Долинського. — Б. П.) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки — колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з

населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться» [40, с. 380]. В умовах підпілля греко-католики користувалися всіма можливими засобами для задоволення своїх релігійних потреб.

Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священиків Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків» [2, с. 252]. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священики на Закарпатті — уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших [52, с. 38]. Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний обряд.

Траплялося, що греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі і релігійній традиції, відвідували римо-католицькі храми. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих — скоротили. Запропонував обслуговувати (сповідати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, — стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький, наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковно-слов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідують й інші ксьондзи» [53, арк. 30].

У 1950–60-х роках у середовищі греко-католиків поширився релігійний рух покутників. Його ініціатором став Г. Солтис. Із 1954 року він і його наближені поширювали чутки про появу Божої матері на Івано-Франківщині, про чудодійне джерело з-під гори, на яке вона вказала (с. Середнє Калуського району) і водою з якого можна зцілитись, та інші. Покутники зайняли жорстку опозицію до радянської влади і гостро критикували греко-католицьке духовенство, навіть Папу Іоана XXIII. Поступово рух покутників набрав сектантських ознак. Після арешту Г. Солтиса керівництво рухом перейшло до А. Поточняка [54, арк. 105–108; 55, арк. 34–36; 56, арк. 23–24; 57, с. 47–54]. Пізніше, після репресій, активність покутників різко знизилася.

Висновки. Існування потужного релігійного об'єднання в Західній Україні, що підпорядковувався закордонному центрові, перешкоджало радянській діяльності греко-католицької церкви і приєднання її структур до РПЦ. Проте, хоча рішення Львівського собору 1946 року та дії радянської влади й завдали важких ударів по греко-католицизму в Україні, однак не змогли його знищити повніс-

тю. Частина пересічних греко-католиків і духовенства залишалася вірна своїм релігійним традиціям і відтак греко-католицькі структури продовжували своє існування. Греко-католицька церква перейшла в підпілля, стала «катакомбною».

Упродовж радянського періоду проводилися нелегальні богослужіння, які в окремих регіонах відвідували чимало вірян, греко-католицьким духовенством здійснювалися релігійні обряди, діяли підпільні монастирі та семінарії. І навіть у багатьох православних храмах, що діяли в Галичині та Закарпатті у цей період, зберігалися залишки греко-католицької традиції. Нескорена жорстокими пригніченнями, певною мірою зберігши свою церковну структуру в підпіллі, УГКЦ швидко відродилася в умовах горбачовської перебудови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В. О. Греко-католики в Україні від 1940-х років ХХ ст. до наших днів / В. О. Пашенко. — Полтава: Полтава, 2002. — 616 с.
2. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) / Я.Стоцький. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 432 с.
3. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. В. Марчук. — Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 464 с.
4. Андрухів І. О. Галицька голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. / І. А. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 1997. — 84 с.
5. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943—1946 / О. Є. Лисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — 404 с.
6. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.
7. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 роках / Я. Стоцький. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.
8. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. — Івано-Франківськ: Обласна друкарня, 2004. — 344 с.
9. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. — 432 с.
10. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках ХХ ст. / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський, отець. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. — 364 с.
11. Андрухів І. О. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — 362 с.
12. Літопис нескореної України : документи, матеріали, спогади. Кн. 1 / Ін-т українознавства АН України, Всеукр. братство вояків УПА, Всеукр. т-во політ. в'язнів і репресованих ; [авт. передм.: Я. Лялька, Р. Бачинський ; відп. ред. Я. Лялька]. — Львів : Про-світа, 1993. — 800 с.

13. Баран В. Влада і церква: 3 історії взаємин у 1945–1965 роках / В. Баран // Сучасність. — 1995. — № 5. — Травень. — С. 113–128.
14. Баран В. К. Україна: Новітня історія (1945–1991) / В. К. Баран. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. — 671 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1640.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555.
17. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків; пер. з англ. — Львів: Вид-во Укр. Католич. Ун-ту, 2005. — 266 с.
18. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий / В. Ленчик. — Львів: Свічадо, 2001. — 608 с. (Українознавча бібліотека НТШ; Число 11).
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638.
20. Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. — Львів, 1945. — [4 с.].
21. Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. — Львів: Каменярь, 1999. — 159 с.
22. Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів / Б. Боцюрків // Сучасність. — 1998. — № 1. — С. 106–112.
23. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 3, оп. 145, спр. 7.
24. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84.
25. Костельник Г. Вибрані твори / Гавриїл Костельник, протопресвітер. — К.: Видання Патріаршого Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987. — 264 с.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 217.
27. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. — К.: Пульсари, 2002. — 519 с.
28. Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946. — Львів: Вид. Президії Собору, 1946. — 174 с.
29. Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. — К.: Вид-во Патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького Філарета, 1984. — 216 с.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2840.
31. Коссей Ю. Ю. Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття / Ю. Ю. Коссей. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — 156 с.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069.
33. Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946 — 1949 роках / Ю. В. // Сучасність. — 1996. — № 6. — С. 77–84.
34. Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944 — 1949 роках / Даниїл Бендас, отець // Ковчег. — 2000. — Ч. 2. — С. 290–299.
35. Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України / Наталя Сердюк // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). — К.: Укр. вид. спілка, 2003. — С. 65–77.

36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 783.
37. Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону / П. Панченко // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. — Полтава, 1998. — С. 104–107.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1950.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 61.
40. Сергійчук В. І. Нескорена церква.: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / [упоряд. і автор. прим.] В. І. Сергійчук. — К.: Дніпро, 2001.— 494 с.
41. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 239.
42. Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. / М. Вуянко // Україна соборна. Зб. наук. ст. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 372–382.
43. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 147.
44. Войналович В. А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму / В. А. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 19. — К.; Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 341–351.
45. Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946 — 1987 роках / В. Марчук // Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 550–562.
46. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 322.
47. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2527.
49. Бажан О. Г. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60 — 80-х рр. / О. Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 2. — К.: Рідний край, 1997. — С. 174–193.
50. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пащенко. — Ч. 2. — Полтава: Полтава, 2001. — 736 с.
51. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 172.
52. Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. — 1999. — № 1. — С. 34–38.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488.
54. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2570.
55. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 446.
56. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 449.
57. Пащенко В. Гнат Солтис: Сторінки ненаписаної біографії / В. Пащенко // Людина і світ. — 2002. — № 3. — С. 47–54.

REFERENCES

1. Pashchenko, V. O. (2002). *Greek Catholics in Ukraine from 1940's of the XXth century to the present*. Poltava: Poltava (in Ukr.).
2. Stotskyi, Y. (2003). *Ukrainian Greek Catholic Church and religious situation in Ternopil region (1946–1989)*. Ternopil: Textbooks and manuals (in Ukr.).
3. Marchuk, V. V. (2004). *Church, spirituality, nation: Ukrainian Greek Catholic Church in public life of Ukraine of the XXth century*. Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukr.).

4. Andrukhiv, I. O. (1997). *Galician Golgotha: the elimination of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) in Stanislav region in the 1945–1961*. Ivano-Frankivsk: Nova zoria (in Ukr.).
5. Lysenko, O. Y. (1998). *Church life in Ukraine. 1943–1946*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
6. Voinalovych, V. A. (2005). *Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in 1940–1960's: politological discourse*. Kyiv: Svitokhliad (in Ukr.).
7. Stotskyi, Ya. (2008). *State and religions in the western regions of Ukraine: confessional transformations in the context of state policy in 1944–1964*. Kyiv: FADA, LTD (in Ukr.).
8. Andrukhiv, I. O. (2004). *Religious life in the Precarpathian region: 1944–1990's: historical and legal analysis*. Ivano-Frankivsk: Regional publishing house (in Ukr.).
9. Andrukhiv, I. O. (2006). *Policy of Soviet power in the sphere of religion and confessional life in the Precarpathian region in 40–80's of the XXth century: historical and legal analysis*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukr.).
10. Andrukhiv, I. O., Kamianskyi P. Y. (2005). *Socio-political and religious processes in Stanislav region in the late 30's–50's of the XXth century*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (in Ukr.).
11. Andrukhiv I. O., Kamianskyi P. Y. (2006). *The history of religious life in Galicia and the Precarpathian region: historical and legal analysis*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (in Ukr.).
12. Lialka, Ya. (Ed.). (1993). *Chronicle of unsubdued Ukraine: Documents, materials, memories* (Book 1). Lviv: Prosvita (in Ukr.).
13. Baran, V. (1995). Power and Church: From the history of relations in 1945–1965. *Suchasnist (Modernity)*, 5, 113–128 (in Ukr.).
14. Baran, V. K. (2003). *Ukraine: Modern history (1945–1991)*. Lviv: NASU, I. Kropyakevych Institute of Ukrainian Studies (in Ukr.).
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 1640.
16. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 4555.
17. Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Lviv: Ukrainian Catholic University publishing house (in Ukr.).
18. Lentsyk, V. (2001). *Prominent figures of the Ukrainian Church, Metropolitan Andrii Sheptytskyi and Patriarch Yosyp Slipyi*. Lviv: Svichado (in Ukr.).
19. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 1638.
20. *By the grace of God humble Macarius, bishop of Lviv and Ternopil, sacred-archimandrite of Pochaiiv Sviato-Uspenska Lavra to pastors and congregation of the Orthodox Church and to all the faithful of Galicia*. (1945). Lviv (in Ukr.).
21. Kupchik, L. (Ed.) (1999). *Without a grain of falsehood: Memoirs of Father Dean Vladimir Liska*. Lviv: Kameniar (in Ukr.).
22. Botsiurkiv, B. (1998). The so called «self-dissolution» of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946 in the light of declassified archival documents. *Suchasnist (Modernity)*, 1, 106–112 (in Ukr.).
23. State Branch Archives of the Security Service of Ukraine, fund 3, description 145, file 7.
24. State Branch Archives of the Security Service of Ukraine, fund 13, file 376, volume 84.
25. Kostelnyk, H. (1987). *Selected works*. Kyiv: Publishing House of Patriarchal Exarch of all Ukraine, Metropolitan of Kyiv and Galicia (in Ukr.).
26. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 30, file 217.

27. Rusnachenko, A. M. (2002). *The national liberation movement in Ukraine and national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia and Estonia in 1940–50's*. Kyiv: Pulsary (in Ukr.).
28. *Acts of the Council of the Greek Catholic Church in Lviv, March 8–10, 1946* (1946). Lviv: Publishing house of the Presidium of Council (in Ukr.).
29. *Lviv Church Council: Documents and materials: 1946–1981*. (1984). Kyiv: Publishing house of Patriarchal Exarch of all Ukraine, Metropolitan of Kyiv and Galicia Filaret (in Ukr.).
30. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 2840.
31. Kossey, Y. Y. (2000). *Bishop Ioann Semedii — spiritual activist of Transcarpathia*. Uzhgorod: Zakarpattia (in Ukr.).
32. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 5069.
33. Voloshyn, Y. (1996). Return to Orthodoxy in Transcarpathia in 1946–1949. *Suchasnist (Modernity)*, 6, 77–84 (in Ukr.).
34. Bendas, D. (2000). Soviet government repression against the Greek Catholic Clergy in Transcarpathia in 1944–1949. *Kovcheh (Ark)*, 2, 290–299 (in Ukr.).
35. Serdiuk, N. (2003). Underground Church in Action: Based on the State Archive *materials* of the Security Service of Ukraine. In *Patriarch Yosyp Slipyi as a prominent Ukrainian hierarch, scholar and patriot* (pp.65-67). Kyiv: Ukrainian Publishing Union (in Ukr.).
36. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 783.
37. Panchenko, P. (1998). Liquidation of the UGCC as an act of western region russification. In *Christianity and Culture: History, Traditions, Modernity* (pp. 104–107) Poltava (in Ukr.).
38. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 1950.
39. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 61.
40. Serhiichuk, V. (Ed.). (2001). *Unconquered church: selfless devotion of Greek Catholics in Ukraine in the struggle for faith and state*. Kyiv: Dnipro (in Ukr. and Rus.).
41. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 239.
42. Vuianko, M. (2005). Monasticism of Precarpathia in 40-80's of the XXth century. *Ukraina soborna (Ukraine sobornal)*, 2, 372–382 (in Ukr.).
43. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 147.
44. Voinalovych, V. A. (2001). Ukrainian Greek Catholic Church in the last years of Stalin's regime. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-known Names, Events, Facts)* 19, 341–351 (in Ukr.).
45. Marchuk, V. (2000). Ukrainian Greek Catholic Church in 1946–1987. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist i derzhavnist (Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness and Statehood)*, 7, 550–562 (in Ukr.).
46. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 322.
47. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 422.
48. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 70, file 2527.

49. Bazhan, O. (1997). Public movement for the legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church in Ukraine in the 60–80's. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-known Names, Events, Facts)* 2, 174–193 (in Ukr.).
50. Pashchenko, V. O. (2001). *Orthodoxy in the modern history of Ukraine*. Part 2. Poltava: Poltava (in Ukr.).
51. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 5205.
52. Voloshyn, Y. (1999). «Self-abolition» of Uzhhorod Union: to the 50-th anniversary of attempt to liquidate Catholic Church in Transcarpathia. *Liudyna i svit (Person and the World)*, 1, 34–38 (in Ukr.).
53. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 5488.
54. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 70, file 2570.
55. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 446.
56. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 449.
57. Pashchenko, V. (2002). Hnat Soltis: Pages of unwritten biography. *Liudyna i svit (Person and the world)*, 3, 47–54 (in Ukr.).

УДК 947.7+929

Деревінський В. Ф.*,
доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет
будівництва і архітектури,
Київ, Україна. vasyldr@ukr.net

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ В. ЧОРНОВОЛА

Анотація. В статті розглянуто ідейні засади зовнішньополітичної діяльності України з погляду одного з провідних українських політичних діячів 1990-х років В'ячеслава Чорновола. Серед пріоритетних напрямів для В. Чорновола стало забезпечення добросусідських відносин з країнами-сусідами України та утвердження послідовної участі Української держави в загальноєвропейському інтеграційному процесі. Зовнішньополітичні пріоритети мали унеможливити повернення України до тоталітаризму й відновлення Російської імперії з її одвічним військовим протистоянням із Заходом; сприяти побудові безпечної, заможної Європи через послідовну участь в загальноєвропейському процесі України. Йдеться також про вивчення В. Чорноволом державотворчого досвіду інших країн з метою напрацювання концепції формування державного устрою України. Підтримуючи ідею децентралізації влади в Україні та розширення самоврядних повноважень місцевих органів влади В. Чорновіл пропонував використати у вітчизняній практиці елементи державного устрою таких країн як Німеччина та США. В цих країнах, на думку В. Чорновола, перерозподіл повноважень між центром і регіонами проведений таким чином, що можуть співіснувати впливові центральні та місцеві органи влади, які спираються на самодостатні громади як носії інтересів громадян та основоположні чинники демократичних тенденцій суспільної організації.

Ключові слова: В. Чорновіл, європейський вибір, ЄС, НАТО, співдружність.

* Derivinskyi V.F., Doctor of historical sciences, Professor, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, Ukraine. vasyldr@ukr.net
FOREIGN POLICY PRIORITIES OF V. CHORNOVIL

Аннотация. В статье рассмотрены идейные основы внешнеполитической деятельности Украины с позиции одного из ведущих украинских политических деятелей 1990-х годов Вячеслава Черновола. Среди приоритетных направлений для В.Черновола стало обеспечение добрососедских отношений со странами-соседями Украины и утверждение последовательного участия украинского государства в общеевропейском интеграционном процессе. Внешнеполитические приоритеты ориентировались на предотвращение возврата Украины к тоталитаризму и восстановления Российской империи с ее вечным военным противостоянием с Западом; на содействие построению безопасной, обеспеченной Европы как следствия последовательного участия в общеевропейском процессе Украины. Речь идет также об изучении В. Черноволом государственного опыта других стран с целью выработки концепции формирования государственного устройства Украины. Поддерживая идею децентрализации власти в Украине и расширения полномочий на самоуправление местных органов власти, В.Черновол предлагал использовать в отечественной практике элементы государственного устройства таких стран, как Германия и США. В этих странах, по мнению В.Черновола, перераспределение полномочий между центром и регионами осуществлено таким образом, что могут сосуществовать влиятельные центральные и местные органы власти, которые опираются на самодостаточные гражданские сообщества как носители интересов граждан и основополагающие факторы демократических тенденций общественной организации.

Ключевые слова: В. Черновол, европейский выбор, ЕС, НАТО, содружество.

Abstract. The article is dealing with ideological foundations of foreign policy of Ukraine on the viewpoint of one of the leading Ukrainian political doers of the 1990-s Viacheslav Chornovil. Within priorities for V.Chornovil there were ensuring good- neighbouring relations with states-neighbours of Ukraine and establishing successive participation of Ukrainian state in all-European integration process. Foreign policy priorities had to make it impossible for Ukraine to return to totalitarianism and to renovate Russian empire with its everlasting military opposition to the West; had to favor establishing secure and well-being Europe under consistent participation in all-European process of Ukraine. It is said also about studying by V.Chornovil of state-building experience of other states with aim to elaborate conception of forming state structure of Ukraine. Supporting an idea of authority decentralization in Ukraine and spreading self-governing commissions of local organs of power, V.Chornovil proposed to use in domestic practice elements of state structure of such countries as Germany and the USA. To V. Chornovil's mind redistribution of power commission in this countries between center and regions is made by so way that influential central and local organs of power can coexist basing on self-sufficient communities as representatives of interests of civilians and as a founding factors of democratic tendencies of social organization.

Key words: V. Chornovil, European choice, EU, NATO, commonwealth.

Постановка проблеми. Питання збереження і посилення позицій України на міжнародній арені, вироблення дієвих механізмів зовнішньополітичної діяльності, формування пріоритетних напрямків зовнішньополітичного спрямування перебуває сьогодні на порядку денному в українського політикуму і суспільства. В цьому контексті зацікавлення становить розгляд ідейних засад зовнішньополітичної діяльності одного з провідних українських політичних діячів 1990-х років В'ячеслава Черновола.

Аналіз попередніх досліджень. Незважаючи на масштаб постаті В. Черновола та його значний внесок у процес національного відродження і державотворення українського народу, до останнього часу наукових досліджень про нього та його діяльність фактично не було. Життєдіяльність В. Черновола як наукова проблема перебуває лише на початковому етапі ретельного дослідницького вивчення. На сьогодні історіографію наповнила низка публікацій про В. Черновола [1-2], однак немає ґрунтовних студій про його зовнішньополітичні ідеї та діяльність.

Мета статті. Провести осмислення пріоритетних засад зовнішньополітичної діяльності В. Черновола. Його так званої міжнародної неурядової дипломатії.

Основні результати дослідження. Велику увагу В. Чорновіл приділяв розгортанню зовнішньополітичної діяльності. Під час своєї громадсько-політичної роботи або на посаді голови провідної української національно-демократичної політичної партії 1990-х років — Народного Руху України (НРУ) — він вів своєрідну неурядову дипломатію. Завданням якої було витворити зону миру і стабільності на всьому периметрі кордонів України [3].

В'ячеслав Чорновіл зустрічався з відомими політичними діячами світу. Мав зустрічі з Президентом Чехії В. Гавелом, колишнім Президентом США Р. Рейганом, колишнім прем'єр-міністром Великої Британії М. Тетчер та іншими [4]. Остання у 1998 р. прийняла запрошення В. Чорновола приїхати в Україну.

Значно зріс міжнародний авторитет очолюваного В. Чорноволем НРУ, поглиблювалася співпраця з політичними партіями інших країн. Особливо дружні взаємини склалися в Руху з Консервативною партією Великої Британії, Демократичною та Республіканською партіями США, литовськими консерваторами, Угорським демократичним форумом, польською Унією вольності. Активісти НРУ знайомилися з політичними системами та діяльністю партій Великої Британії й Литви, США та Угорщини, Польщі й Росії.

Лідер НРУ відстоював не лише національні інтереси України, а й дбав про розвиток і захист демократії та прав людини в інших країнах. У зверненнях до керівництва Білорусі, Вірменії, Грузії закликав припинити переслідування опозиції та відмінити судові вироки її представникам. З проханням допомоги до лідера НРУ зверталися представники опозиційних сил інших країн. Зокрема сербського опозиційного руху «Засдно», демократичної опозиції Узбекистану та ін. Звертався до В. Чорновола за підтримкою усунутий від влади Президент Грузії З. Гамсахурдія. Відповідно, авторитет Руху й України загалом посилювався у Європі та світі.

Виступав В. Чорновіл і на захист чеченського народу, організував збір гуманітарної допомоги. Активісти НРУ та депутати Верховної Ради перебували в Чеченській республіці Ічкерія як спостерігачі під час президентських і парламентських виборів у республіці. Делегацію Руху було запрошено до Джохар-Гали на урочистості з приводу інаугурації президента Ічкерії Аслана Масхадова. В 1997 р. на запрошення Руху в Україні перебував мер чеченської столиці Лечі Дудаєв. У підсумку візиту було підписано угоди про співпрацю між меріями Джохар-Гали та Києва й Львова.

Пріоритетним напрямком зовнішньополітичної діяльності В. Чорновола було питання утвердження Української держави в Європейській співдружності націй. Про потребу європейської інтеграції В. Чорновіл почав наполегливо заявляти під час президентських виборів 1991 року. Більше того, до своєї виборчої програми він записав пункт щодо України участі у «системі загальноєвропейської колективної безпеки» [5]. Це, на його думку, мало бути гарантією безпеки Української держави.

З обранням Л. Кравчука Президентом України, створенням СНД, перебуванням України в полі політичної орієнтації на Росію, а в подальшому підписанням угод про створення об'єднаних систем протиповітряної оборони, політикою багатовекторності тощо курс на євроатлантичну інтеграцію України не набув динамічних рис.

В. Чорновіл виступив проти створення СНД, тому що ця організація перешкоджала б рухові України до загальноєвропейських структур. Перебування України в СНД, тобто у структурі, що створювалася російською владою з метою збереження впливу в колишніх радянських республіках, а на перспективу і можливості реанімації СРСР, на його думку, становило загрозу Українській державі. Україна мала убезпечити себе від російської влади, яка перебувала в полоні імперських ідей щодо України, інтеграцією з європейськими країнами.

Тому В. Чорновіл був поборником виходу України з СНД, наполягав на цьому і доводив, що ця співдружність ні в політичному, ні в економічному плані не є вигідна Українській державі.

Критикуючи російську владу за імперські випадки проти України, В. Чорновіл заявляв, що не виступає проти Росії чи російського народу. «У нас не антиросійська пропаганда, а антиімперська. Це різні речі, — зазначав він. — Ми за те, щоб з Росією були нормальні стосунки. Тільки як між рівними, щоб не було зазіхань» [6, 62]. Також твердив, що «пріоритетними для нас мають бути стосунки з Росією та нашими західними сусідами — Польщею, Угорщиною, до певної міри з Румунією, Молдовою. Складніше з Білорусією, оскільки її зовнішньополітичний курс також не визначений» [7, 73]. Схвалював В. Чорновіл підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, зазначаючи, що «це вперше такий серйозний документ фіксує непорушність наших кордонів і припиняє будь-які зазіхання на нашу територію» [8].

Зважаючи на перманентні антиукраїнські випадки представників російської влади і політики, В. Чорновіл наполегливо обстоював позицію про необхідність вступу України до Ради Європи, ЄС та НАТО. Не без впливу В. Чорновола у програмних документах Народного Руху України було записано про необхідність визначення місця України як європейської держави та про вирішальну роль інтеграції в європейські політичні та економічні структури для реалізації гарантій національної безпеки України.

У 1992 р. в документах НРУ знайшла своє відображення ідея В. Чорновола про необхідність участі України в системі загальноєвропейської безпеки, яка могла творитися на основі розширення і трансформації НАТО. Тільки за допомогою системи європейської спільної безпеки можна було б, на думку В. Чорновола, обмежити експансіоністські настрої російської влади щодо України. Він писав: «Нам потрібна не реінтеграція в Російську імперію, яку нам нав'язують зі Сходу, а інтеграція в Європу, у повноцінні члени європейського співтовариства. З цього погляду ми вітали б перетворення НАТО на систему колективної безпеки цілої Європи і підтримуємо ідею поступового розширення меж НАТО» [9]. 1997 р. В. Чорновіл, як голова Народного Руху України, виступив із заявою від цієї політичної партії, з вимогою подати заявку на участь України в НАТО [10].

У багатьох виступах та статтях, під час зустрічей В. Чорновіл наголошував на необхідності змінити ставлення Європи до України і навпаки. Він прагнув зацікавити європейських політиків Україною, показати їм переваги взаємовигідної співпраці, а також критикував їх за нерозуміння значення України, за відведення їй ролі буферної зони, мосту між Європою і Москвою. «Згубні наслідки, — зазначав В. Чорновіл, — для Європи може мати нерозуміння того, що

атлантичний рух повинен включати цілу Європу, а не лише Західну і частину Центральної, і що принципових перешкод для вступу, наприклад, України до ЄС, НАТО, інших європейських інституцій, крім ще недостатнього рівня економічного і демократичного розвитку, не може бути» [11]. В Україні В. Чорновіл намагався змінити думку, що в Європі нас не чекають. Навпаки, заявляв він, там сподіваються на Україну як на надійного партнера, який чітко визначився із своїм зовнішньополітичним спрямуванням та веде послідовну діяльність у цьому напрямі. У Європі впродовж 1990-х років зростало усвідомлення значення України для європейської безпеки, тому не випадково в 1997 р. міністр закордонних справ Великої Британії окреслив межі майбутніх східних кордонів НАТО, тотожні із східними кордонами України.

Безпосередньою діяльністю В. Чорновола заради утвердження України серед європейської співдружності країн була активізація її вступу до Ради Європи, а згодом і діяльність у ній як представника української делегації. Членство у цій міждержавній організації, вважав В. Чорновіл, допоможе певною мірою убезпечити Україну від зовнішніх і внутрішніх потрясінь.

В. Чорновіл був прихильником і поширювачем ідеї Балто-Чорноморської співдружності країн, до якої могли увійти держави цієї зони посткомуністичного світу. Ці країни перебували приблизно на однаковому рівні розвитку — всі вихідці з соціалізму, і тому мали спільні проблеми. Отже, поставала необхідність пошуку взаємодопомоги та взаєморозуміння, і навіть взаємного вивчення досвіду долавання важкого переходу від тоталітарної системи до демократії. Бо через специфічні особливості розвитку не всі рекомендації Заходу були придатними для використання в цих країнах. Відповідно, на думку В. Чорновола, ідея Міжмор'я чи Балто-Чорноморської дуги мала допомогти краще використати досвід один одного, а за необхідності — об'єднати зусилля, в тому числі дипломатичні, для взаємного захисту. Ця співдружність також мала сприяти інтеграції зазначених країн до загальноєвропейських структур. Передбачалося, що така співпраця і взаємопідтримка допоможуть ліквідувати негативні стереотипи історичного минулого, непростих відносин між народами.

Цікавився В. Чорновіл міжнародний досвід формування місцевого самоврядування. Підтримуючи ідею децентралізації влади в Україні та розширення самоврядних повноважень місцевим органам влади він пропонував використати у вітчизняній практиці елементи державного устрою таких країн як Німеччина та США. В цих країнах, на думку В. Чорновола перерозподіл повноважень між центром і регіонами проведений таким чином, що співіснують впливові центральні та місцеві органи влади, які ґрунтуються на самодостатніх громадах.

Висновки. Щоб унеможливити повернення України до тоталітаризму й відновлення Російської імперії з її одвічним військовим протистоянням із Заходом, зберегти послідовну участь України в загальноєвропейському інтеграційному процесі та належну роль у процесі побудови безпечної, зможної Європи, В. Чорновіл спрямовував свої зусилля на реалізацію європейського вибору. Запозичував державотворчий досвід інших країн, пропонував власну концепцію розбудови державного устрою України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривдіна І. Б. Еволюція світоглядних позицій В. Чорновола / І. Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. — 2007. — Вип. 9. — С. 210–219;
2. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Ф. Деревінський. — Тернопіль: Астон, 2013. — 387 с.
3. Чорновіл В. Битися чи миритися? Але — як рівний з рівним! / В. Чорновіл. — Час-Time. — 1998. — 15-21 січня.
4. Blažek P. Bývalý vězeň z gulaguchcejit českoucestou / P. Blažek // Pravo. — 1996. — 8 říjen.
5. Голос Президента України. — 1991. — №1.
6. Василюшин Г. Якщо не я, то хто ж?. В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. — Ч. 2 / Гнат Василюшин. — К., 1998. — 124 с.
7. Василюшин Г. Призначено дійти. В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. — Ч. 1 / Гнат Василюшин. — К., 1998. — 103 с.
8. Чорновіл В. Відверто про найважливіше / В. Чорновіл. — Час / Time. — 1997. — 12-18 червня.
9. Чорновіл В. Рух, не мовчи! Ця угода — зрада! / В. Чорновіл. — Час / Time. — 1996. — 3 червня.
10. Заява НРУ. — Голос України. — 1997. — 26 березня.
11. Чорновіл В. На шляху України в Європу / В. Чорновіл. — Час / Time. — 1996. — 17 травня.

REFERENCES

1. Kryvdina, I. B. (2007). Evolution worldview of V. Chornovil. *Inteligenciia i vlada (Intellectuals and power)*, 9, 210-219 (in Ukr.).
2. Derevynskyi, V. F. (2013). *Viacheslav Chornovil, a journalist, wrestler, founder of the state*. Ternopil: Aston (in Ukr.).
3. Chornovil, V. (1998, January 15–21). To struggle or to put up? But — on equals! *Chas-Time (Time-Time)* (in Ukr.).
4. Blazhek, P. (1996, October 8). Former prisoner of the gulag wants to go through Czech. *Pravo* (in Czech).
5. *The voice of the President of Ukraine. (1991), 1* (in Ukr.).
6. Vasylyshyn, G. (1998). *If not me, then who? Viacheslav Chornovil. Politics and truth of life*. Vol. 2. Kyiv (in Ukr.).
7. Vasylyshyn, G. (1998). *Appointed to come. Viacheslav Chornovil. Politics and truth of life*. Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
8. Chornovil, V. (1997, June 12-18). Frankly about the most important. *Chas- Time (Time-Time)* (in Ukr.).
9. Chornovil, V. (1996, June 3). Rukh (movement), do not keep silence! This agreement — treachery! *Chas- Time (Time-Time)* (in Ukr.).
10. Statement of National Rukh of Ukraine (NRU). (1997, March 26.). *Golos Ukrainy (The Voice of Ukraine)* (in Ukr.).
11. Chornovil, V. (1996, May 17). On the way of Ukraine to Europe. *Chas- Time (Time-Time)* (in Ukr.).

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІДЕРІВ КУБАНИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ 1917–1920-х рр. (на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро)

Анотація. Досліджуються політичні портрети двох представників козацької спільноти Кубані, що стали лідерами краю під час революційних подій 1917-1920-х рр. Визнається, що саме козацтво перетворюється на провідну силу в революції на Кубані і посідає керівні позиції в новостворених державних установах регіону. Серед найбільш яскравих представників цієї соціальної верстви були й нащадки чорноморських козаків Василь Іванис та Андрій Шкуро. Особисті здібності, козацьке походження, прихильність до козацького виховання і традицій, участь у військових діях проти Червоної армії стали передумовою їх кар'єрного росту. В.Іванис зосередився на політичних процесах, а А.Шкуро успішно діяв як керівник у військовій галузі. Відмінності між двома лідерами виявились у збереженні Андрієм Шкуро лояльності до білогвардійського проводу генерала А. І. Денікіна за умови захисту козацької самобутності й самоврядування в регіоні, натомість В. Іванис відстоював пріоритети кубанського самостійницького руху, що захищав державність краю. Це було наслідком попередньої обмеженості традицій військового будівництва державного рівня на Кубані, яке призвело до залежності від білогвардійського проводу Півдня Росії й обумовило суттєві відмінності між політичними і військовими діячами.

Ключові слова: Василь Іванис, Андрій Шкуро, Кубанське козацтво, Кубанська армія, уряд.

Аннотация. Исследуются политические портреты двух представителей казаческого сообщества на Кубани, которые стали лидерами края во время революционных событий 1917-1920-х гг. Признается, что именно казачества превращается в ведущую силу революции на Кубани и занимает руководящие позиции во вновь сформированных государственных учреждениях региона. Среди наиболее ярких представителей этого социального слоя были потомки черноморских казаков Василий Иванис и Василий Шкуро. Личные способности, казаческое происхождение, приверженность казаческому воспитанию и традициям, участие в военных действиях против Красной армии обусловили их карьерный рост. В.Иванис сосредоточился на общественно-политических процессах, а А.Шкуро успешно действовал как лидер в военной области. Отличие двух лидеров проявилось в сохранении Андреем Шкуро лояльности к белогвардейскому руководству генерала А.И.Деникина при условии защиты казаческой самобытности и самоуправления в регионе, тогда как В.Иванис отстаивал приоритеты кубанского самостийнического движения, направленного на государственность края. Это было следствием более ранней ограниченности традиций военного строительства государственного уровня на Кубани, которое привело к зависимости от белогвардейского руководства Юга России и обусловило существенные различия между политическими и военными деятелями.

Ключевые слова: Василий Иванис, Андрей Шкуро, Кубанское казачество, Кубанская армия, правительство.

Abstract. Political portraits of two representatives of Cossack society of Kuban, which became leaders of the territory during the revolutionary events of 1917-1920 years are discussed. It is recognized that there were the Cossacks who became a leading force in revolution in Kuban and got governmental positions in newly formed state institutions of the region. Among the most outstanding representatives of this social stratus there were descendants of Black sea Cossacks Vasyl Ivanys and Andrii Shkuro. Personal abilities, Cossack origin, fidelity to Cossack tuition and traditions, participation in hostilities

*Zadunajskyi V.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine. zadunajsky@ukr.net

FEATURES OF ACTIVITY OF THE KUBAN LEADERS DURING THE REVOLUTIONARY SHIFTS OF 1917-1921 (ON THE EXAMPLE OF VASIL IVANYS AND ANDRII SHKURO)

against the Red Army became precondition for their career rising. V.Ivanys focused on the political processes, while A.Shkuro successfully acted as a leader in the military field. Differences between two leaders revealed themselves in loyalty of Andrii Shkuro to White Guard guidance of general A.I. Denikin under the conditions of defense of Cossack originality and self-governing in the region, while V.Ivanys upheld priorities of Kuban self-dependence movement dealt with the statehood of krai. There were the consequences of prior limited traditions of military building of state level in Kuban which led to dependence upon White Guard leadership of the South of Russia and authorized considerable differences between political and military doers.

Key words: *Vasyl Ivanys, Andrii Shkuro, Kuban Cossacks, Kuban army, government.*

Постановка проблеми. Революційні зрушення впродовж 1917 — початку 1920-х рр. охопили весь простір колишньої Російської імперії, у тому числі й ті українські землі, що входили раніше до її складу. Серед різноманітних регіонів, де домінувало українське населення або становило значну частину місцевих мешканців, відзначимо й Кубань. При цьому зазначений регіон суттєво вирізнявся від решти як строкатим національним складом, так і наявністю самотнього військово-привілейованого стану — Кубанського козацтва. Такі особливості регіону суттєво позначились на розвитку революційного руху не лише на Кубані та Північному Кавказі, але й мали значно ширший вплив на весь постімперський простір (у тому числі й на основні українські терени).

В революційних подіях тих часів активну участь взяло молоде покоління, яке намагалось скористатись сприятливими обставинами й реалізувати свій потенціал. Все це вповні стосується й Кубані, де досить молоді люди здобули впливові позиції в органах влади нових державних утворень. В силу обставин досить вагому роль тут відіграли представники Кубанського козацтва, зокрема, Василь Іванис та Андрій Шкуро, що на певний час стали лідерами Кубані. При цьому вони не лише відрізнялись політичними уподобаннями та сферою своєї діяльності, але й мали певну подібність у виборі свого шляху в революційних зрушеннях 1917–1920-х рр.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії революційні події на Кубані досліджуються спорадично. Серед монографій, в яких присвячено увагу цій проблемі, варто відзначити «Козацьке військо на Кубані» А. Авраменка, Б. Фролова, К. Чумаченка [1] та «Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей» Д. Білого [2]. Поряд із цим з'явилась і збірка оглядів, присвячена відомим українським діячам Кубані, в якій вміщено короткі описи життя В. Іваниса [3] та А. Шкуро [4]. Підкреслю, що порівняння передумов та особливостей участі у революційних подіях В. Іваниса й А. Шкуро вітчизняні науковці не здійснили. Автор статті раніше аналізував військово-козацькі чинники, що мали місце на Кубані в роки революції 1917–1921, але уваги особливостям залучення до відповідних подій В. Іваниса та А. Шкуро не приділив [5; 6; 7].

Серед зарубіжних дослідників варто виділити представників російської історіографії. Так, питання залучення козацького населення Кубані до революційних подій аналізують О. Ратушняк [8], А. Баранов [9] та С.Карпенко [10]. Відзначу й роботи, що стосуються огляду ролі лідерів Кубанського козацтва, у тому числі й А. Шкуро, в подіях революції та Громадянської війни [11]. Натомість, постать В. Іваниса, що вирізнявся проукраїнською позицією, не досліджується. Окремі аспекти участі козаків у збройній боротьбі проти Радянської

Росії аналізує й польська історіографія, але це стосується лише військової співпраці з Військом Польським влітку-восени 1920 р. [12].

Отже, в історіографії питання особливостей участі у революційних зрушеннях 1917–1920-х рр. молодого покоління кубанських козацьких діячів, зокрема, В. Іваниса і А. Шкуро досі належним чином не досліджувалось, що й обумовило актуальність і слушність пропонованої розробки.

Метою представленої статті є аналіз особливостей діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917–1920-х років на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро.

Основні результати дослідження. На початку огляду варто зазначити, що землі Кубанського козацького війська в дореволюційні часи мали окремий адміністративний статус «Кубанської області» [13]. Нагадаю, що заселення цього регіону українськими козаками почалось в 1792 р. (тоді на Кубань прибули перші загони Чорноморського війська) й тривало до 1866 р. При цьому сюди переселялись представники усіх українських козацьких утворень, серед яких домінували колишні козаки Гетьманщини. За майже 70 років на Кубань переселилось понад 100.000 козаків (разом із членами своїх родин), які становили основу Чорноморського козацького війська (з 1860 р. — Кубанського козацького війська) [1, с. 373]. Вже під час утворення Кубанського козацтва на основі Чорноморського козацтва, відбулось приєднання й частини російських козаків (представників колишнього Кавказького лінійного козацького війська). Попри це на початку XX ст. нащадки українських козаків домінували у складі Кубанського козацтва.

Слід зазначити, що на теренах Кубанської області в 70-ті рр. XIX ст. з'являються переселенці, що не увійшли до панівної військово-привілейованої козацької верстви. Поступово чисельність цієї групи суттєво зросла й на початку XX ст. їх вже було понад 50 % від населення регіону (серед цієї категорії мешканців Кубані теж домінували вихідці з України [1, с. 400; 2, с. 376]. Окреме місце займали й горці (здебільшого — черкеси), що переважно мешкали в гірській місцевості Лівобережної Кубані.

Отже, на відміну від інших українських регіонів Кубань мала більш розмаїте в національному та становому вимірах населення, що мусило додатково позначитись на специфіці революційних зрушень у регіоні. Зрозуміло, що все це вплинуло й на молоде покоління учасників тих зрушень.

На початку аналізу особливостей, що позначились на кар'єрі яскравих представників молодого покоління політичних і військових діячів Кубані революційної доби В. Іваниса та А. Шкуро, треба коротко зупинитись на їх біографії. Так, Василь Миколайович Іванис народився в 1888 р. у козацькій родині в станиці Анастасіївській Темрюцького/Таманського відділу; вищу освіту здобував у Москві й Новочеркаську (інженер-хімік 1915 р.); за власної ініціативи відбув 1-річну військову службу в кубанському пластунському батальйоні; в роки Першої світової війни по закінченні артилерійської школи служив на Кавказькому фронті, а потім керував військовим заводом на Дону (отримав чин підпоручника); у складі Добровольчої Армії брав участь у I «льодовому» поході 1918 р.; з серпня 1918 р. залучився до розвитку козацького самоврядування на Кубані; був міністром, а з січня 1920 р. головою уряду республіки «Кубанський Край» (з травня 1920 р. ще й короткий час виконував обов'язки Військового

Отамана); обстоював державність Кубані та дотримувався проукраїнських поглядів; після поразки визвольних змагань подався на еміграцію; знаходився в Європі й Канаді, де займався викладацькою діяльністю та брав участь у діяльності українських освітніх і наукових утворень [2, с. 407; 3; 14].

Андрій Григорович Шкуро народився в 1886 р. у родині козацького офіцера зі станиці Пашківської; після станичної школи у 10-річному віці продовжив навчання у військових навчальних закладах Москви і Санкт-Петербургу й став козацьким офіцером; в роки Першої світової війни був командиром партизанського загону кубанської кінноти, здобувши низку нагород і чин полковника; в 1918 р. очолив антирадянське повстання на Кубані; зосередився на військовій кар'єрі в Добровольчій Армії й уникав участі у політичному протистоянні на Кубані; за гучні військові звияти здобув чин генерал-лейтенанта і взимку 1920 р. був призначений командувачем новоствореної Кубанської армії; на початку травня 1920 р. подався на еміграцію, де контактував з козацькими осередками й започаткував шоу козаків-джигітів; в роки II світової війни підтримував Гітлерівську Німеччину й взяв участь у творенні козацьких частин на її стороні; після війни був переданий СРСР і засуджений до смертної кари [4; 11; 15].

Короткий огляд діяльності кубанських діячів В. Іваниса та А. Шкуро засвідчив наявність як спільних, так і відмінних пріоритетів їх кар'єри та політичної орієнтації. Далі пропонується аналіз найвагоміших з них, що сприяли здобуттю найвищих посад у їх кар'єрі.

Серед них найвагомішою видається приналежність обох діячів до традиційного козацького родового середовища, в якому відбувалось становлення особистості та формувались певні пріоритети щодо подальшого життя. До того ж саме в козацькому військовому середовищі проходила їх військова служба. Відразу наголошу, що згадане середовище у родових станицях В. Іваниса та А. Шкуро зберігало самобутні риси українського козацького товариства, які під впливом царату та нових обставин життя дещо трансформувались.

Так, козаки у зрілому віці відбували військову службу, яка на початку ХХ ст. тривала 12 років (поділялась на три черги) й доповнювалась 5-річним перебуванням у запасі [5, с. 82]. Спорядження на службу відбувалось за кошти козацької родини, що компенсувалось низкою привілеїв (козаки зберігали військово-демократичне самоврядування на рівні станиць, мали значні обсяги землі, звільнялись від деяких повинностей тощо).

Поряд із цим, козацька громада підтримувала військові цінності у повсякденному житті. Під час свят та зборів козаки й козачата носили військовий однострій та холодну зброю. До того ж, кілька разів на рік відбувались станичні та окружні військово-прикладні змагання, у яких брали участь не лише дорослі козаки, але й козачата з 7-8 річного віку [5, с. 72; 14]. Згадані змагання включали основи військово-прикладної підготовки козака-воїна: верхова їзда, рубка, джигітовка тощо. При цьому призами були: козацька холодна зброя, уніформа й гроші. Наголошу, що подібні призи отримували й юнаки та дітлахи наймолодшої вікової групи (у тому числі й В. Іванис).

Все це підкріплювалось вихованням у родинному колі, де зберігались перекази про визначних предків-козаків, переселення з України тощо [14; 16, с. 18]. Відповідну націленість більшості кубанських козаків визнало й імперське керівництво Росії, зберігши історичні назви полків і надавши на початку ХХ ст. бі-

льшості кавалерійських полків Кубанського козацького війська в якості почесних шефів визначних діячів запорозько-чорноморської минувшини [5, с. 97-98]. До речі, полки й батальйони Кубанського козацького війська мали окремі округи формування, частина з яких співпадала з історичними межами розселення чорноморців. Такі реалії додатково сприяли збереженню місцевих традицій та цінностей. До того ж, тривала військова служба у середовищі одностаничників-земляків посилювала згуртованість військово-козацького товариства й сприяла набуттю ним відповідного спрямування. Зрозуміло, що й військово-прикладна підготовка ставала додатковою ознакою козака-воїна, позначившись на його менталітеті й відповідаючи надбанням предків.

Саме тому нащадки українських козаків й під час Першої світової війни зберігали свою самобутність. Про такі реалії свідчить і відомий кубанський військовий діяч та автор спогадів і військових нарисів Ф. І. Єлісєєв (нащадок лінійних козаків, яких приєднали до Чорноморського козацького війська в 1860 р. під час становлення Кубанського козацького війська). У спогадах про військові дії на Кавказькому фронті він наводить вислів козаків з Таманського полку: «Мы таманьци...запорожци...Украина наша маты» (подається за текстом оригіналу) [17].

Отже, перебування й виховання В. Іваниса та А. Шкуро у станичному військово-привілейованому середовищі нащадків українських козаків мало суттєво позначитись на формуванні їх свідомості та визначенні пріоритетів майбутнього життя. При цьому, обидва належали до заможної частини козацтва (батько А. Шкуро ще й був авторитетним козацьким офіцером). Зрозумілим є й те, що кожен у подальші роки по різному формувався й визначав свої майбутні пріоритети. До того ж тривалість перебування у згаданому середовищі була різною (А. Шкуро у віці 10 років відбув на майже 11-річне навчання за межі Кубані; В. Іванис залишив рідний край у більш зрілому віці й на короткий час).

Ведучи мову про В. Іваниса, треба зазначити, що попри козацьке походження й виховання він не мав визначних військових досягнень під час Першої світової війни. З початком революційного протистояння В. Іванис вороже поставився до більшовиків і вступив до Добровольчої Армії на чолі з Генералом Л. Г. Корніловим (на противагу А. І. Денікіну ставився до нього досить прихильно [18, с. 36-37, 42]). У складі цієї армії він пройшов важкі військові випробування, але в силу низки обставин так і не став військовим лідером.

Василь Іванис після звільнення Кубані від радянської влади активно залучився до обстоювання прав і свобод як козацької спільноти, так і всього регіону, ставши одним із лідерів демократичного державного утворення «Кубанський Край» (на чолі з Кубанською Радою [3]), що спиралось на волевиявлення найбільш організованої частини населення Кубані — Кубанське козацтво. З огляду на намагання уникнути жорсткого тиску з боку проводу Білого Руху, який прагнув повністю контролювати потенціал Кубані, В. Іванис (як і більшість Кубанської Ради на чолі з М. Рябоволом) входив до строкатого середовища «самостійників» (обстоювали державність Кубані і знаходились у політичному протистоянні з білогвардійським проводом) [8, с. 15-20; 15; 18, с. 70]. До того ж, домінування серед Кубанського козацтва нащадків українських козаків, що визнавав й цінував провід Кубанської Ради, обумовило не лише додаткове неприйняття централістичного тиску А. І. Денікіна, але й намагання шукати шля-

хи до співпраці з українськими державними утвореннями тих часів. Подібна позиція додатково ускладнювала відносини на Кубані.

До речі, після спроби білогвардійського проводу в листопаді 1919 р. здійснити державний переворот і повністю підпорядкувати собі Кубанську Раду (відбувся арешт та репресії значної частини лідерів «самостійницького» крила та внесено зміни до конституції), ситуація ще більше загострилась, а протистояння зросло [3; 18, с. 90-97]. В умовах військової поразки взимку 1920 р. білогвардійський провід Півдня Росії на чолі з генералом А. І. Денікіним суттєво ослаб і відступив на терени Кубані, що дало можливість керівництву Кубані розірвати стосунки з ним.

До речі, в цей час саме кубанське керівництво першим активізувало відповідні дії серед учасників «Верховного Кругу» (регіональне військово-політичне об'єднання Донського, Кубанського та Терського козацтва). Вагому роль у цьому процесі відіграв Василь Іванис, який на початку січня 1920 р. став Головою уряду «Кубанського Краю» [18, с. 102-109]. Власне кажучи, тоді відбувся реванш противників підпорядкування Кубані загальноросійському білогвардійському проводу, серед яких впливові позиції мали прихильники «самостійництва» (у тому числі й ті, що були на проукраїнських позиціях). Отже, В. Іванис очолив провід Кубані у найкритичніший період його існування, ставши лідером «самостійницької» більшості.

Ведучи мову про становлення А. Шкуро варто мати на увазі той факт, що він у досить молодому віці залишив родину і відповідну козацьку громаду та впродовж 11 років перебував у провідних імперських військово-навчальних закладах (хоча й у козацьких відділеннях) [15]. Ці реалії мали позначитись на його ставленні як до військової кар'єри, так і до пріоритетів державно-політичної орієнтації. В подальшому обставини його участі у Першій світовій війні (створення окремого козацького партизанського загону, що діяв поза звичними армійськими нормами й надавав можливість його командирі виявити значну ініціативу та різноплановість дій [4; 11]) сприяли активізації прагнення до самодіяльної військово-командної діяльності. Поряд із цим сміливість, військовий талант та військове «щастя» забезпечили молодому офіцеру не лише зростання в чинах і нагороди, але й повагу та довіру з боку рядових кубанських козаків.

Особливо вагомими такі надбання стали в умовах революційних зрушень та гострого військового протистояння на Північному Кавказі, бо саме тут головною силою у боротьбі проти більшовизму стало потужне Кубанське козацьке військо, потенціал якого найуспішніше вдалось використати білогвардійському проводу Півдня Росії (революційно-демократичному проводу «Кубанського Краю» не вдалося створити окремої Кубанської армії до початку 1920 р., а тому кубанські козаки, переважно, воювали у складі частин і дивізій, які входили до Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна [1, с. 412]).

Наголошу, що козацьке походження, військові досягнення та особисті здібності Андрія Шкуро з урахуванням відсутності ангажування до «самостійницького» козацького руху (тоді поширився на Кубані) стали безцінною запорукою для карколомної військової кар'єри на чолі кубанських козацьких формувань у складі Добровольчої Армії впродовж 1918 — початку 1920 рр. (лише за рік він отримав два генеральські чини) [11; 15]. В умовах максимального загострення

протистояння Кубанської Ради та білогвардійського проводу Півдня Росії на чолі з генералом А. І. Денікіним під час військової катастрофи взимку 1919–1920 рр. він став компромісною фігурою (виявляв лояльність до генерала А. І. Денікіна й не підтримував «самостійницького» руху на Кубані, але виступав проти ігнорування регіонального самоврядування та наявних державних утворень Кубанського козацтва [18, с. 59]) й отримав посаду командувача Кубанської армії (саме тоді почалось її створення), що стало піком його військової кар'єри [4].

Висновки. Підсумовуючи представлений огляд особливостей діяльності лідерів Кубані Василя Іваниса та Андрія Шкуро, варто зазначити наступне:

— Приналежність до заможної частини військово-привілейованої козацької верстви позначилась на визнанні ними потреби діяти у відповідному козацькому контексті.

— Домінування української козацької спадщини в колишніх чорноморських станицях вплинуло на обох діячів, хоча й різною мірою (відмінна тривалість перебування у цьому середовищі, особливості родини та пріоритети освіти й діяльності).

— Обидва пройшли певну військово-козацьку ініціацію (служба в козацьких частинах), що різнилась тривалістю й статусом.

— В силу низки причин В. Іванис і А. Шкуро стали противниками більшовизму й вели з ним боротьбу у складі кубанських утворень (політичних і військових), що супроводжувалось різнорівневою співпрацею з білогвардійським проводом Півдня Росії.

— Відсутність значних військових досягнень і зацікавлення суспільно-політичними та соціально-економічними проблемами Кубані, поряд із здібностями й амбіціями, обумовили зосередження І. М. Іваниса на політичній кар'єрі в новостворених державних установах регіону.

— Визначні військові здобутки й яскрава харизма воїна-отамана поряд із відсутністю прагнення залучитись до політичної діяльності обумовили зосередження А. Г. Шкуро на військовій кар'єрі в кубанських формуваннях під зверхністю білогвардійського проводу.

— За військово-політичної кризи взимку 1920 р. обидва досягли піку своєї кар'єри (В. Іванис очолив уряд Кубанського Краю, а А. Шкуро — Кубанську армію).

— Відмінності між двома лідерами виявились у збереженні Андрієм Шкуро лояльності до білогвардійського проводу генерала А. І. Денікіна за умови захисту козацької самобутності й самоврядування, натомість В. Іванис відстоював пріоритети кубанського самостійницького руху, що захищав державність краю. Це було наслідком попередньої обмеженості військового будівництва на Кубані, яке призвело до залежності від білогвардійського проводу Півдня Росії й обумовило суттєві відмінності між політичними і військовими діячами.

— Специфіка особистих досягнень і уподобань упродовж революційної доби позначилась і на подальшій долі колишніх лідерів Кубані.

Таким чином, під час революції 1917-1920-х рр. серед провідних діячів Кубані першорядне місце займають відносно молоді козаки В. Іванис та А. Шкуро. Їх походження й виховання дозволило їм за революційної доби завдяки особистим здібностям та домінуванню козацької верстви у регіоні досягнути найвищих

посад у військовому та політичному просторі Кубані. При цьому, наявність «самостійницьких» (частково українофільських) поглядів посприяла В. Іванису здобути у кризовий момент посаду голови уряду Кубанського Краю, а їх відсутність дозволила А. Шкуро стати першим командувачем Кубанської Армії. Їх досвід засвідчує, що за революційних часів представники молодого покоління отримують шанс для швидкої самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 — Т. II. — С. 364–414.
2. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Д. Білий. — Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. — 543 с.
3. Польовий Р. Український патріот Кубані Василь Іванис / З. Польовий // Кубанська Україна / Ред. Р. Коваль. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/ivanis.html>
4. Коваль Р. Україна і Кубань: Партизанський генерал Андрій Шкуро / Р. Коваль // Кубанська Україна / Ред. Р.Коваль. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/1shkuro.htm>
5. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX — на початку XX ст. / В. Задунайський. — Донецьк : Норд-Прес — ДонНУ, 2006. — 335 с.
6. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX — 30-ті рр. XX ст.) / В. Задунайський. — Донецьк: Норд-Прес — ДонНУ, 2008. — 204 с.
7. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. / В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк, 2008. — № 3-4. — С. 46–52.
8. Ратушняк О. В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) / О. В. Ратушняк // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. — Москва, 2005. — С. 17–23.
9. Баранов А. В. Повстанческое движение «бело-зеленых» в казачьих областях Юга России (1920-1924 гг.) / А. В. Баранов // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. — Москва, 2005. — С. 119–129/
10. Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. — Москва: Изд-во Ипполитова, 2006.— 456 с.
11. Цветков В. Ж. Генерал-лейтенант А. Г. Шкуро / В. Ж. Цветков // Белое движение. Исторические портреты. — Москва: АСТ-Астрель, 2006. — 446 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://bungalos.ru/b/kruchinin_beloe_dvizhenie_istoricheskie_portrety/8
12. Karpus Z. Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku / Z. Karpus. — Toruń: Wyd-wo UMK, 1994. — 230 s.
13. Учреждение гражданского управления казаков. — СПб, 1912. — 218 с.
14. Іванис В. Стежками життя / В. Іванис. — Торонто: Перемога, 1958. — 192 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10636/file.pdf>

15. Шкуро АГ. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — Москва: АСТ — Транзиткнига, 2004. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.troshka.ru/militera/memo/russian/shkuro_ag/index.html
16. «Із козацької минушини» (спогади українських кубанських козаків) / Упоряд. В. В. Задунайський. — Донецьк: Норд Комп'ютер, 2006. — 32 с.
17. Елисеєв ФИ. Казаки на Кавказском фронте (1914-1917). М.: Воениздат, 2001. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/eliseev_fi/index.html
18. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. — Мюнхен, 1968. — 138 с.

REFERENCES

1. Avramenko, A., Frolov, B. & Chumachenko, V. (2007). Cossack army on the Kuban. In V. A. Smolii (Ed.), *History of Ukrainian Cossacks. Essays in 2 vol.* (Vol.2, pp. 364–414). Kyiv: Publishing house Kyiv-Mohyla Academy (in Ukr).
2. Bilyi, D. D. (2009). *Ukrainians of Kuban in 1792-1921. Evolution of social identities*. Lviv–Donetsk: Eastern publishing house (in Ukr).
3. Poliovyi, R. (2002). Ukrainian patriot of Kuban Vasyl Ivanys. In R. Koval (Ed.), *Kuban Ukraine*. Retrieved from <http://ukrlife.org/main/kubann/ivanis.html/> (in Ukr).
4. Koval, R. (2002). Ukraine and Kuban: Partisan General Andrii Shkuro. In R. Koval (Ed.), *Kuban Ukraine*. Retrieved from <http://ukrlife.org/main/kubann/1shkuro.htm/> (in Ukr).
5. Zadunaitskyi, V. (2006). *Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late XIX — early XXI century*. Donetsk: Nord-Pres–DonNU (in Ukr).
6. Zadunaitskyi, V. (2008). *Martial art in using bladed weapons in military units of Ukraine, Russia and Poland (late XIX — 30-ies. of the XX century.)*. Donetsk: Nord-Pres — DonNU (in Ukr).
7. Zadunaitskyi, V. (2008). Military organization and military operations of Don and Kuban Cossacks during the revolution of 1917-1921. In *Istorychni i Politychni Doslidzhennia (Historical and Political research)*, 2-3, 46–52 (in Ukr.).
8. Ratushniak, O. V. (2005). Political searchings of Don and Kuban Cossacks during the Civil War in Russia (1918-1920). *Kazachestvo Rossii v Belom Dvizhenii. Belaia Gvardiia, Almanah (Russian Cossacks in the White movement. White Guard. Almanac)*, 8, 17–23 (in Rus.).
9. Baranov, A.V. (2005). Insurgency of «white-green»fellows in the Cossack regions of Southern Russia (1920-1924). *Kazachestvo Rossii v Belom Dvizhenii. Belaia Gvardiia, Almanah (Russian Cossacks in the White movement. White Guard. Almanac)*, 8, 119–129 (in Rus.).
10. Karpenko, S.V. (2006) *Essays on the History of White movement in the South of Russia (1917-1920)*. Moscow: Publishing house of Ippolitov (in Rus.).
11. Tsvietkov, V.Z. (2006) Lieutenant-general A.G.Shkuro. In *White movement. Historical portraits*. Moscow: AST-Astel. Retrieved from http://bungalos.ru/b/kruchinin_beloe_dvizhenie_istoricheskie_portrety/8/ (in Rus.).
12. Karpus, Z. (1994), *Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku*. Toruń: Wyd-wo UMK (in Pol).
13. *Establishment of civil management of Cossacks*. (1912). St. Petersburg (in Rus.).
14. Ivanys, V. (1958). *By the paths of life*. Toronto: Victory. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10636/file.pdf> (in Ukr).
15. Shkuro A.G. (2004). *The civil war in Russia: Notes of white partisan*. Moscow: AST–Tranzitkniha. Retrieved from http://www.troshka.ru/militera/memo/russian/shkuro_ag/index.html (in Rus.).

16. Zadunaiskyi, V. V. (Ed.). (2006). «From Cossack past» (Memories of Ukrainian Kuban Cossacks). Donetsk: Nord Computer (in Ukr.).
17. Eliseev, F. I. (2001). *Cossacks on the Caucasian front (1914-1917)*. Moscow: Voenizdat Retrieved from http://militera.lib.ru/memo/russian/eliseev_fi/index.html (in Rus.).
18. Ivanys, V. (1968). *The struggle of Kuban for independence*. Munich (in Ukr.).

УДК 94(477.83/.86)"18/19":329.733

Зайцева З. І.*

доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. zzi07@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ПАРАДИГМІ «СХІД–ЗАХІД»

Анотація. Здійснено крос-темпоральний аналіз розгортання українського національного руху у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Увагу акцентовано на особливостях прояву в українському контексті типових модернізаційних чинників, які супроводжують націотворення в індустріальну добу. На основі співставлення українського національного руху в російській та австрійській частинах України встановлено, що у Цислейтанській частині імперії Габсбургів до етнічних проблем застосовувався ліберальний підхід як приклад «м'якого» мультикультуралізму, тоді як в Росії уряд практично ігнорував українське національне питання. Доведено, що перебування українців у стані розщепленого державного статусу зумовило двополюсний характер національного руху, який розгортався на тлі перехресних цивілізаційних впливів. Український національний рух, у його цілісній проекції, яка передбачає єдність мети, позначений сегментарними особливостями. Вони формувалися не лише на основі різниці в базових державно-політичних інституціях двох імперій, а також східно-периферійним розташуванням українських земель в одному випадку і західно-периферійним — в іншому. Досліджувана проблема не може бути адекватно висвітлена за допомогою монохромного трактування ситуацій і практики полярного протиставлення. Вона вимагає більш різноманітних інтерпретацій і пізнавальних моделей.

Ключові слова: Україна, український національний рух, модернізація, Захід, Схід.

Аннотация. Осуществлен кросс-темпоральный анализ развертывания украинского национального движения во второй половине ХІХ — начале ХХ века. Внимание акцентируется на особенностях проявления в украинском контексте типичных модернизационных факторов, которые сопровождают нациостроительство в индустриальную эпоху. На основе сопоставления украинского национального движения в российской и австрийской частях Украины установлено, что в Цислейтанской части империи Габсбургов к этническим проблемам применялся либеральный подход как пример «мягкого» мультикультурализма, тогда как в Российской империи правительство практически игнорировало украинский вопрос. Доказано, что пребывание украинцев в состоянии расщепленного государственного статуса обусловило двухполюсный характер национального движения, которое разворачивалось на фоне перекрестных цивилизационных влияний. Украинское национальное движение, в его целостной проекции, которая предполагает единство цели, имело се-

*Zaitseva Z.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. zzi07@ukr.net

UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT OF THE SECOND PART OF XIX — EARLY XX CENTURIES IN THE PARADIGM «EAST-WEST»

гментарные особенности. Они формировались не только на основе разницы в базовых государственно-политических институтах двух империй, но и восточно-периферийным расположением украинских земель в одном случае и западно-периферийным — в другом. Исследуемая проблема не может быть адекватно освещена с помощью монохромного трактовки ситуаций и практики полярного противопоставления. Она требует более разнообразных интерпретаций и познавательных моделей.

Ключевые слова: Украина, украинский национальный движение, модернизация, Запад, Восток.

Abstract. It is presented cross temporal analysis of the development of Ukrainian national movement in the second half of XIX– early XX centuries. The emphasis is made on the revealing of peculiarities of manifestation (in Ukrainian context) of typical modernization factors that accompany nation-building in industrial era. On the basis of comparison of Ukrainian national movement in the Russian and Austrian parts of Ukraine it is stated that in Cisleithania part of the Habsburg Empire the ethnic problems were applied by liberal approach as an example of «soft» multiculturalism, while in Russia the government virtually ignored Ukrainian national question. It is proved that existence of Ukrainians in the status of split state led to the bipolar character of national movement, which evolved in the context of cross-civilizational influences. The Ukrainian national movement, in its complete projection which assumes a unity of purpose, was marked by segmental features. They were formed not only on the ground of differences in the basic state-political institutions of two empires, but also by the Eastern-peripheral location of Ukrainian lands in one case, and West peripheral, in another. The studied problem is not likely to be adequately discussed by using a one-faced dimension interpretation of situations and practice of polar contraposition. It requires more varied interpretations and cognitive models.

Key words: Ukraine, Ukrainian national movement, modernization, West, East.

Постановка проблеми. Проблемі розвитку українського національного руху присвячено значний масив праць різного формату, проте здебільшого їх автори віддають перевагу дослідженню певного історичного регіону — Східній Галичині, Буковині, Закарпаттю чи Наддніпрянщині, або Півдню України. Не заперечуючи пізнавальної цінності регіонального підходу у виборі предмету дослідження зазначимо, що обриси українського національного руху, окреслені в подібному історіографічному модусі, виглядають однобічними і фрагментарними. Що стосується спроб узагальнюючого підходу до історії українського руху, то в такому випадку майже рутинними стали основні сюжетні лінії, які, настав час, оновлювати.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Український національний рух у парадигмі «Схід–Захід» як тема самостійного академічного дослідження в новітній історіографії запропонована відомим істориком, автором німецькомовних досліджень української проблематики Андреасом Каппелером [1]. По збігу немалого часу від виходу його статті у 1992 р. тема не була підхоплена українськими істориками й не дістала поглибленого дослідження.

Питання цивілізаційної типологізації українського етносу з врахуванням його геополітичної інсталяції, обставин тривалого включення до різних державних утворень привертало увагу ідеологів українського руху, зокрема І. Франка, М. Міхновського, Т. Зіньківського, В. Липинського та ін. Д. Донцов писав: «Положена між Заходом і Сходом, Україна завжди була об'єктом спору між двома культурами західноєвропейською ... і московською» [2, с. 3].

Деякі автори проблему цивілізаційних впливів на Україну зводили до співставлення їх витоків за дуальною схемою «Росія — Польща». Однак у цій формулі Польща розглядалася, зокрема М. Драгомановим, як провідник європейського впливу на території, більші за Східну Галичину. Історик зазначав, що вплив Польщі «при більш уважному розгляді минулого і сучасного Малоросії

буде далеко не виключно згубним», бо вона була «провідником європейського впливу» на українські землі [3, с. 6]. Сучасна німецька дослідниця Анна Вероніка Вендланд наголошує, що саме Драгомановим ще в початковий період українського національного руху були сформульовані основи вписування України в загальноєвропейський контекст. Авторка зазначає, що відповідь конфронтаційному наративу, яка міститься у працях цього непересічного політичного діяча не втратила своєї актуальності і більш ніж через сто років після його смерті. Йдеться про регіональні особливості і полісемантичність відтінків в ідентичності України, що зумовлено її положенням між Сходом і Заходом, так і акцептацією історичних трансферних феноменів, які, мабуть, не вписуються в звичні або бажані напрямки розвитку [4, с. 377].

І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи зазначену проблему в рамках знакових історичних періодів української історії у лекції для діаспорної аудиторії прийшов до висновку, що Україна, місія якої, на його думку, полягала в синтезі греко-візантійської і західної культури, не змогла її остаточно виконати. «Україна наближалася до цієї синтези в великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за Козаччини 17 століття. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил» [5, с. 9].

Вести дослідження історії України у загальноєвропейському контексті із застосуванням так званих конвергентних методик пропонують О. Сухий, Г. Касьянов, Н. Яковенко, В. Потульницький, А. Портнов та ін. Р. Шпорлюк, розглядаючи українське націотворення в європейському контексті, віддає перевагу сучасній політичній проблематиці євроінтеграції України із залученням до аналізу широкого асоціативного ряду з історичного минулого України [6]. Автор радить історикам при дослідженні національних процесів в Україні XVIII–XXI ст. не обмежуватися збиранням та описом конкретних поодиноких фактів, а виходити на рівень узагальнень.

Метою статті є висвітлення українського національного руху в ключі співставлення його форм, результатів, супутніх політичних й економічних обставин у підросійській та підавстрійській частинах України. З огляду на статейний формат розвідки, аналіз ситуації на українському Заході буде репрезентовано на прикладі Східної Галичини, де скристалізовано як досягнення, так і складнощі національного самоусвідомлення українства у західноукраїнському регіоні загалом.

Основні результати дослідження. З часу входження частини українських територій до Австрії з'явилися вагомі чинники європейського впливу на структурування української нації. З певними застереженнями можна констатувати, що в зазначений період український Схід і Захід належали до різних цивілізаційних утворень і були втягнені в орбіту модернізаційних процесів, які відбувалися не з однаковою швидкістю у двох імперіях.

Ставлення до національних рухів у двох імперіях було різним. Габсбурги тривалий час у внутрішній політиці намагалися триматися подалі від національних проблем і формально зберігати наднаціональну позицію. Австрійська державна думка не керувалася жодною тогочасною європейською моделлю держави — ані французькою територіально-асиміляційною, ані німецькою етні-

чно-культурною. Нація як соціополітична категорія в наддунайській монархії не була джерелом державного суверенітету. Ці функції виконувала династія. Імператора Франца Йосифа преса, і не лише німецькомовна, називала «батьком народів» задовго до того, як ця формула утвердилася в СРСР стосовно іншого політичного очільника. Слідом за віденським двором імперська бюрократія вважала себе наднаціональним чинником попри те, що й на периферії управлінського апарату рекрутувався переважно з німецького елементу, й ніхто не сумнівався у тому, яка нація «фігурує» за австрійською державністю.

Така промовисто наднаціональна ідеологія політичної еліти Відня ґрунтувалася більше на феодальних і династичних концепціях влади, ніж на модерних ідеях державно-адміністративної організації багатонаціональної країни. «Це була не звичайна імперія, а імперія «не-націоналізаційна», метою держави було збереження наявної історичної мозаїки (королівств, герцогств і провінцій, що так очевидно з імперських назв) і в той же час формування громадян, лояльних до Дому Габсбургів» [7, с. 154].

Цілком зрозуміло, що Габсбурги не мали наміру перетворювати українців (русинів) на німців. Коли на хвилі слов'янського відродження русини вступили в стадію формування національної самосвідомості, уряд не намагався згорнути їх етнокультурний розвиток і навіть епізодично сприяв їх політичній активності. Винесемо за дужки той факт, що, підтримуючи час від часу українців, Відень урівноважував наступальний, соціально і адміністративно домінуючий у провінції польський націоналізм.

В інших стосунках з українцями перебувала російська монархія. Від політики ігнорування уряд, прийнявши заборонні акти стосовно української мови, перейшов до послідовного асиміляторського курсу. Прикметно, що Валувський указ і Емський циркуляр впроваджувалися в дію на тлі державних реформ 1860–70 рр., які мали демократичне спрямування (скасування кріпацтва, земська, освітня, міська, військова, фінансова та інші реформи). Однак реформи не зачіпали політичної сфери і національних відносин загалом. Крім того, невдовзі уряд перейшов до посилення бюрократично-поліцейського стилю правління, що робило самодержавство вкрай непривабливим у національно-ліберальних колах.

Селян у силу їх соціального статусу русифікація мало торкалася, і їм ніхто не забороняв розмовляти рідною мовою, однак, їх діти могли навчатися лише в російськомовній школі. Уряд своєю антиукраїнською політикою мав на меті упередити розвиток національної вищої культури як чинника націогенезу українців. Виключення циркуляції української мови в освіті, вищих сферах культури, таких як наука, перекладацька справа, книговидавництво, преса, музика, театр означало втручання у сферу національно-культурних цінностей, в соціальному плані — блокувало становлення і практичну діяльність національної інтелігенції.

У двох імперіях спостерігаємо циклічну історію реформ, революцій, реставрацій і війн, поразки в яких змушували змінювати внутрішню політику. За усієї схожості перебігу політичних процесів, властивих переходу від традиційного до індустріального (модерного) суспільства, Австрія на кілька десятиріч випереджала Росію у плані політичної модернізації. До того ж австрійські ліберальні реформи включали також сферу міжнаціональних відносин.

Першопоштовх до лібералізації національної політики Габсбургів дала революція 1848–1849 рр. Галицькі українці не брали участі в штурмі імперської адмі-

ністрації у Львові. Вибір ними політичної позиції, зумовлений необхідністю польсько-українського розмежування, дав змогу декларувати їх етнічну окремішність як від бунтівливих поляків краю, так і росіян й ідентифікувати себе з українцями по інший бік Збруча.

Росію ця революція оминула, й австрійський цісар запросив саме від неї військової допомоги для приборкання повсталих угорців. На початку 1849 р. 80-тисячне російське військо під командуванням генерала І. Паскевича загасило останнє вогнище революції. 6 вересня 1849 р. в Угорщину рушив також український гірський батальйон, сформований на заклик Головної руської ради з добровольців. Стрічку, призначену для його хоругви, подарувала архикнягиня Софія — мати Франца Йосифа, який щойно став імператором. Коштовно прикрашена і виготовлена з використанням біло-червоної символіки роду архикнягині, ця стрічка була передана на збереження до українського народного дому у Львові [8, с. 64–65].

Два важливі факти українського політичного самоусвідомлення, а саме заснування у Львові Головної руської ради (далі ГРР) і майже одночасне з нею (у 1847 р., тобто на рік раніше) створення Кирило-Мефодіївського товариства у Києві, дають нагоду провести певні порівняння щодо обставин їх утворення, членського складу, способів припинення діяльності двох інституцій. Кирило-Мефодіївське товариство виникло на основі інтелектуального спілкування. Його члени представляли світських інтелектуалів, які сповідували ідеї просвітництва і демократизму. Лідери ж ГРР були представниками галицької клерикальної аристократії. Загальноавстрійська революція, що докотилася до Галичини, дала їм нагоду виявити себе політично.

Основна різниця між двома інституціями національного руху, які утворилися у різних імперіях, полягала у тому, що ГРР діяла відкрито і завдяки тодішній політичній кон'юктурі користувалася опікою австрійських властей, тоді як кирило-мефодіївці утаємничували свою діяльність і зрештою були жорстоко покарані.

ГРР була ліквідована урядом 1851 р. — одночасно зі знищенням конституційних демократичних завоювань по всій державі. Деякі завоювання революції мали тривалішу лагу часу. У Львові продовжували функціонувати український дім, науково-культурний центр *Галицько-руська матиця*, газета *Зоря галицькая* виходила до 1857 р. Актуальним здобутком було скасування панщини. На відзначення цієї події створено народний гімн «Мир вам, браття» (автор І. Гушалевич), який вперше публічно виконувався 7 (за новим стилем — 19 травня 1848 р.) при відзначенні семінаристами іменин цісаря Франца Йосифа. У ньому згадано про «свободу молодую», тобто про ліквідацію панщини цісарським патентом від 16 квітня 1848 р (за ст.ст.). Пісня стала національним гімном, здобула популярність, була видана окремою карткою і поширена серед делегатів першого Слов'янського з'їзду у Празі [9].

Не менш важливим здобутком революції було відкриття кафедри української мови та літератури («руської мови і словесности»), професором якої було призначено випускника Львівського університету і громадського діяча Якова Головацького (1814–1888). На початку 1849 р. (18–25 січня) у стінах Львівського університету вперше прозвучали його лекції з історії України. Формально лекції Головацького («Три вступні лекції про руську словесність») мали філологічне спрямування, проте в них він виклав загальну схему історії України в її ро-

мантичному забарвленні. Головні положення полягали в наступному: кожному народу притаманні фізичні і духовні особливості, серед яких мова і звичаї мають важливу роль; носієм цих культурних рис є народ, а не окремі його представники.

Перу Головацького належить багато філологічних, історичних, джерелознавчих та етнографічних розвідок з історії «южноруського» народу, відмінного від «великоруського». У лекціях Я. Головацький апелював до патріотизму русинів-українців, поєднуючи їх з малорусинами (українцями) під владою Росії. І хоча згодом він все більше схилився до москвофільства, а після 1867 р. виїхав до Росії, посіяні ним зерна української свідомості дали невдовзі добрі паростки [10, с.99].

Постулат рівноправності національностей, заявлений під час революції 1848 р., після політичних реформ 1867 р. став конституційним принципом в австрійській частині монархії — Ціслейтанії, до складу якої входили Галичина і Буковина. Національні права були віднесені у вигляді 19 параграфу до категорії загальних громадянських прав. Окрім рівності громадян перед законом, недоторканості особи, права на вільне пересування, проголошувалась рівноправність усіх народів імперії. Юридично визнавалися інтереси і культурно-освітні потреби національних груп у провінціях.

Чи було галицьке українство готове вповні скористатися перевагами австрійського конституціоналізму і лібералізму? І.Франко по збігу 20 років з часу конституційних реформ ставив питання: чи ліберальні свободи могли зігріти масу? Розмірковуючи над цими питаннями він у гострому публіцистичному ключі зазначав, що, галицька людність у 1860-х рр. переважно «не відчувала потреби всіх тих свобод, не вміла ними користуватися для солідарної політичної боротьби» [11, с.169]. «Просвіти» було недостатньо для захисту національних інтересів. Відчувався брак секуляризованих громадських діячів, здатних вести систематичну культурну і політичну роботу, болючим було питання коштів для її організації. Лише завдяки контактам зі східноукраїнськими патріотами, особливо фінансовій допомозі полтавської поміщиці Є. Скоропадської у Львові 1872 р. створено Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке завдяки титанічним зусиллям М. Грушевського по збігу більш ніж двадцяти років було перетворено на наукове (НТШ).

Вибудувати схему чинників українського національного руху у «лінійному» причинно-наслідковому алгоритмі завдання не з легких. Складність у тому, що одні й ті ж типові, тобто загалом властиві національним рухам важелі, такі як Церква, Мова, Преса, Індустріалізація, культурний простір суміжно-сусідніх етносів і похідні від них наслідки у випадку Галичини діяли як такі, що стимулювали його; аналогічні — в підросійській частині України — оберталися гальмом, і навпаки. Найперше йдеться про такий інститут, як церква, адже конфесійно-релігійний чинник завжди був офіційним і неофіційним критерієм етнічних розмежувань.

Греко-католицька церква для українського націотворення відіграла помітну позитивну роль. Натомість на умовному Сході українці належали до православної церкви разом з росіянами. За відсутності конфесійних бар'єрів відмежування етнічної групи від панівної нації не могло бути чітким. Близькість мов також не сприяла зміцненню української ідентичності. Так само як близькість польсь-

кої й української сприяла ополяченню культурної еліти. Тому тут українські діячі виступили як проти латинізації української абетки, так і використання російського етимологічного письма, і запроваджували у навчальний процес фонетичний принцип, який знову ж таки не цілком співпадав з східноукраїнською фонетикою. Вироблення стандартів української літературної мови тривалий час залишалося дискусійною проблемою.

Культурна орієнтація західноукраїнського етносу не була одновекторною. Процес національного самовизначення русинів виявився внутрішньо ускладненим, оскільки відновити перервану традицію їхньої місцевої високої культури за відсутності відповідної соціокультурної бази було складно. Українське національне самовизначення в обставинах першої третини XIX ст. гальмувалося перевагами польської світської культури, яка формувала інтелігенцію з двоступеневою українсько-польською ідентичністю (*gente Rutheni, natione Poloni* («русини польської нації»)).

З другої пол. XIX ст. і до Першої світової війни мала місце русофільсько-москвофільська культурна орієнтація зі своїми освітніми інституціями, пресою, кооперативами та ін. Москвофіли об'єднувалися у Народній партії, яка видавала газети «Галичанин» і «Слово», і мали своїх представників у місцевому сеймі й австрійському парламенті. Відмежовуючись від поляків, москвофіли вважали себе і своїх прихильників приналежними російській культурі. Росія трактувалася як самодостатня цивілізація. На противагу «європейській», католицькій Польщі і її домінуванню у Східній Галичині висувалася Росія.

Народовцям у Галичині та Буковині вдалося сформувати результативну версію національної ідентичності, яка чітко відокремлювала всіх — західноукраїнських і східноукраїнських українців від росіян. У Галичині ця версія мала виразнішу стилізацію завдяки орієнтації на форми і напрямки радикального польського руху — найближчого конкурента українців у складному галицькому трикутнику національно-культурного протистояння: поляки — українці — євреї.

Що стосується індустріалізації, то залишаючи за межами нашої теми інтерпретацію тези про те, чи збігається історія індустріалізації з історією колоніального визиску, що ймовірно, мало б стимулювати національний спротив, відзначимо, що сам концепт капіталістичної індустріалізації містить ідею консолідації «старих» націй і активізацію національних рухів «нових»/«молодих» націй. Тому варто розглянути даний аспект на українському матеріалі.

Східну Галичину індустріалізація, якщо не брати до уваги будівництво залізниць, практично оминула. Нафтовидобуток мав нестабільний характер. З 1880-х рр. спостерігалось піднесення галузі. У 1909 р. Галичина виробляла п'ять відсотків нафти-сирцю від тодішнього світового видобутку, що відповідало третьому місцю після США та Росії. Однак у подальші роки спад цін на нафтову сировину на світовому ринку призвів до занепаду галузі у Галичині і лише державні замовлення під час Першої світової війни активізували нафтовидобуток. Позиція невтручання імперської адміністрації (у 1861 р. контроль над нафтовою галуззю Галичини Відень віддав провінційному сеймові у Львові, у якому домінували польські землевласники, які не були зацікавлені у промисловому розвитку краю) зумовила хаотичність розвитку галузі, грабіжництво власників копалин, особливо іноземного походження. Впродовж XIX ст. у нафтовій промисловості Галичини діяло більше трьохсот компаній, заснованих переважно

іноземцями — англійцями, бельгійцями, французами, американцями. Включитися до бориславського Ельдорадо намагався, хоч і без успіху, навіть Джон Рокфеллер. Серед підприємців нафтової галузі не було жодного українця.

Стабільному зростанню галузі найбільше заважала ідеологія місцевих латифундистів, які у розвитку промисловості вбачали загрозу втрати дешевої робочої сили для своїх господарств та перспективу підвищення платні сільськогосподарським пролетарям.

У роки піднесення галузі у нафтовій промисловості працювало 15 тис. робітників, з яких майже половину становили українці, переважно вихідці із навколишніх сіл. Для багатьох з них робота на копальнях мала сезонний характер. Водночас тут на виробничій основі мало місце більш тісне міжнаціональне мовно-культурне спілкування з усіма відомими наслідками, у т. ч. національного самоусвідомлення.

Промислова відсталість і загальна економічна слабкість краю, зумовлені його господарською системою, яка була практично законсервована урядом, зосередження капіталу в аграрному секторі зі збереженням великого польського землеволодіння не сприяли соціальній модернізації, набуттю повноти класової структури галицько-української спільноти. Суспільно-політичні процеси в краї характеризувалися селянським радикалізмом (аграрний страйк 1902 р.) з антипольським, отже національним забарвленням.

Промисловий бум у Донбасі й Подніпров'ї спирався на західноєвропейські інвестиції й українську буржуазію не генерував. З 1888 по 1902 р. у Донбасі діяло 112 іноземних акціонерних компаній, а з 13 металургійних об'єднань на початку XX ст. лише одне діяло на російських капіталах [12, с. 54, 56].

У структурі найманої робочої сили склався дисбаланс між чисельністю українців і росіян. Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників, які походили з-поза меж України. Майже 70% їх, прибуло з 32 губерній Росії, насамперед з Воронезької, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Саратовської, Тульської. На початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний з яких давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, місцеві пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами. Донбас перетворився на російський анклав всередині українських земель.

Отже, в обох частинах України втягненість українців у модернізаційні економіко-цивілізаційні процеси виглядає вкрай мізерною, особливо на тлі масштабної індустріалізації у підросійській частині України. Суб'єктність українства в капіталістичній трансформації малопомітна.

Наскільки і в якому сенсі це вплинуло на національний рух, залишається дискусійним питанням. Деякі дослідники вважають, що не індустріалізація сама по собі сприяє національному рухові і формуванню націй, а освіта. Якщо країна/регіон не індустріалізується, проте модернізується через освіту, то результат вийде такий же, якби там проходила промислова модернізація [13]. На нашу думку, головний негатив полягав в тому, що в двох історичних регіонах України промисловий розвиток не супроводжувався урбанізацією класичного типу. Центри індустріалізації залишалися без культурної інфраструктури, характерної

для міського середовища. З певними застереженнями можна відзначити, що соціальні витoki українського національного руху в Галичині базуються у сільському середовищі, і лише з 1890-х рр. XIX ст. він активізувався у Львові.

У час російської революції 1905–1906 рр., яка хоч і виявилася короткотривалим демократичним епізодом, усе ж було ліквідовано антиукраїнські акти, проголошено демократичні свободи, запроваджено елементи парламентаризму. Проте революція виявила інституційну слабкість українського руху. Газета «Киевлянинъ», певно, не перебільшувала, коли констатувала, що оплотом самодержавства в роки революції була «Малоросія і її центр Київ». Одна з редакторських заміток твердила: «У Росії три столиці. З них нова столиця — Петербург дала січневе повстання Гапона і жовтневий загальний страйк, стара столиця Москва дала той же страйк та грудневе збройне повстання і лише третя, стародавня столиця Русі — Київ не дала ні того, ні іншого, а навпаки дала відсіч бунту» [14, с. 1].

Дійсно, гучних національно забарвлених подій за участю широких мас в Україні практично не було. Мали місце малопомітні для широкої громадськості виступи студентства з вимогою впровадження української мови до навчального процесу і поодинокі спроби читання лекцій українською мовою в Харківському і Новоросійському (Одеському) університетах, аналогічні вимоги студентів Київського університету. Не маючи широкої підтримки з позаакадемічного середовища ці акції були проігноровані адміністрацією, а їх ініціатори взяті під поліцейський нагляд [15].

Спостерігаючи за подіями 1906 р. в Україні І. Франко констатував, що «...великих всенародних віч, які бувають у Галичині у важливі моменти національного життя, в російській Україні ми досі не бачимо». Партійна діяльність дезінтегрована, відсутнє порозуміння місцевих центрів між собою, проголошена свобода друку, однак дієвої преси не організовано. Для порівняння можна зазначити, що наприкінці XIX ст. у Львові виходило шість україномовних щоденних газет. І. Франко відзначав, що в Україні переважають популярні газети, а газета «Громадська думка», подаючи переважно загальнополітичну інформацію, зробилася «немов блідою копією російської газети середньої руки», в той час як аналітичної преси для інтелігенції немає. «Без інтелігенції народна маса не зрушиться, хіба згуртується для антикультурних диких поривів» [16, с. 162, 163]. Показовим в цьому плані виглядає плундрування селянами маєтку Терещенків та інших власників. Для селянства на перше місце виступали не національно-культурні, а соціально-економічні проблеми.

Хоча й з певним запізненням політичне українство усе ж заявило про себе фракцією у Державній думі першого скликання, низкою публіцистичних виступів у пресі, виходом на легальний рівень українських політичних партій різної (соціал-демократичної, ліберально-демократичної та есерівської) орієнтації, однак, за числом членів і за впливом на суспільство вони поступалися аналогічним загальноросійським, які діяли в тих же українських губерніях. У подальшому українські політичні партії відзначалися аморфністю, дріб'язковим характером протистояння, низькою популярністю і витісненням їх з виборчого процесу і парламентської діяльності [17].

Спільним соціально-цивілізаційним аспектом для українського Сходу і Заходу було те, що основу українського суспільства складало селянство, яке за відсутності родовитої шляхти й виразно національної міської верстви лише й мо-

гло скласти основу національного руху. В одному й іншому випадку українська спільнота не сформувала на базі фінансово-промислової буржуазії середнього класу. Щоправда на Сході були окремі особи, які меценатствували українській культурі і науці — Е. Скоропадська, О. Кониський, Є. Чикаленко, письменник і землевласник В. Леонтович, В. Смирненко. У Галичині меценатів практично не було, оскільки національна буржуазія не сформувалася, а нащадки родовитих сімей давно асимілювалися у польську культуру. Однак тут уряд і крайові органи управління виділяли кошти на підтримку науково-видавничої діяльності НТШ. Однак вони не включалися до державного бюджету й не мали стабільного характеру.

За відсутності національної буржуазії націотворча місія випадала інтелігенції, як це загалом властиве східноєвропейським національним рухам бездержавних на той час народів. З 1890-х рр. у Галичині національний рух вступив у так званий адвокатський період. З 1784 р. у Львівському університеті функціонував юридичний факультет, який за тривалий час існування випустив плеяду фахових державних чиновників, суддів, адвокатів. Адміністративний апарат і судова система провінції потребували фахівців-юристів, вододіючих українською мовою у випадку ведення процесуальних справ відносно українців згідно конституційної норми про рівність мов. Міністерство освіти з 1860-х рр., резервувало в штатному розписі університету створення спочатку двох кафедр з українською мовою викладання, однак, їх заповнення затягувалося на десятиліття [18, с.260-261]. Через низку різнорівневих обставин лише у 1882 р. засновано кафедру австрійського приватного права з українською мовою викладання, яку зайняв Олександр Огоновський (1848–1891). З 1898 р. Станіслав Дністрянський (1870–1935) займав кафедру австрійського права. Австрійське кримінальне право українською мовою викладав приват-доцент Іван Добрянський (1842–1919).

Поступово коло активістів національного руху, яке складалося з учительства, журналістів, письменників, науковців, розширилося за рахунок професійних юристів. З них політично незалежними були адвокати. Вони, на відміну від, наприклад, учителів, які перебуваючи у статусі державних службовців, мали менше шансів для прояву себе на політичній сцені, могли діяти більш ефективно. Не випадково наприкінці 1880-х рр. у студентському середовищі з'явилася ідея, що «політику мають взяти у свої руки наші незалежні люди, — значить українські адвокати». К. Левицький у споминах зазначав: «Наші адвокати ставали радо і безкорисно до оборони у всіх політичних процесах» [19, с. 405]. Вони були активними чинниками в земельно-економічних питаннях, фінансово-кредитній сфері. Щодо парцеляції землі (продажу-купівлі землі) «взяли сю справу у свої руки наші українські адвокати та при допомозі кооперативів кредитових вели парцеляцію», зазначав мемуарист [19, с. 314]. Адвокат К. Левицький відіграв помітну роль у захисті інтересів українців у парламенті, в критичні моменти парламентських дебатів і голосувань мав особисті зустрічі з імператором.

«Люди у сурдутах», як називали світських активістів, потіснили на політичному кону постаті у реверендах, тобто духовенство. За результатами перших виборів до австрійського парламенту на підставі загального виборчого права (1907 р.) від Галичини і Буковини було обрано 32 українських депутата, у складі яких за соціально-професійним статусом було 12 адвокатів, 1 суддя, 9 учите-

лів гімназій і шкіл та університетських професорів, 3 журналісти, 3 священники, 2 селянина, 2 землевласники.

Партійно-політичне життя українців у Галичині було виразно структурованим. Українські політичні партії мали поважний досвід парламентської діяльності й не раз формували порядок денний парламентських дебатів, заручаючись підтримкою представників інших національно-політичних сил, представлених у верхній і нижній палатах парламенту. За результатами перших виборів до австрійського парламенту на підставі загального виборчого права 1907 р. його Нижня палата налічувала 516 депутатів, з них: німців — 231, чехів — 107, поляків — 80, українців — 32, італійців — 19, хорватів — 11, сербів — 2, румунів — 6. За партійною приналежністю з 32 депутатів від Галичини і Буковини 22 належали до УНДП, 3 — до радикальної, 5 до москвофільської течії і 2 до Української соціал-демократичної партії Галичини (УСДПГ), яка була складовою частиною Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА) [19, с. 444].

Видатні представники австрійської соціал-демократії Отто Бауер та Карл Реннер розробили оригінальну концепцію національних відносин в Австрійській державі. Вони вважали, що кожному громадянину потрібно створити умови для реалізації своєї подвійної ідентичності — політичної, яка базується на правах та свободах австрійського громадянства та національної, яка втілюється в системі громадського самоврядування та задоволення культурних потреб. Концепція отримала назву персональної автономії, яка на практиці мала втілюватися не через конституювання нації як територіальної одиниці, а як суто особистісний, персональний союз. Такий підхід цілком влаштовував уряд Австро-Угорщини, оскільки ігнорував автономно-територіальні інтенції етнічних окраїн імперії.

Розв'язання національних проблем таким шляхом було малоімовірним. Він не відповідав національно-культурним запитам різних народів, особливо тих (італійці, румуни, серби, українці), які територіально межували з відповідними державами. Українських галичан проект австрійських соціал-демократів не влаштовував, оскільки фактично заперечувалася територіальна автономія Східної Галичини і відповідно створення власних органів самоврядування, а отже і позбавлення польської переваги в краї.

Українські депутати від Галичини та Буковини, як правило, створювали свою фракцію. *Русько-український клуб* у 1907 р. налічував 30 осіб, до *Українського парламентського союзу*, створеного за результатами виборів 1911 р., увійшло 26 осіб. За межами цих об'єднань залишалися, як правило, москвофіли та соціал-демократи. Останні формально об'єднувалися з депутатами від СДРПА, однак в дебатованні українських питань блокувалися з національними партіями.

Співставлення партійно-політичної ситуації у двох частинах України показує, що в партійному спектрі Галичини і Буковини переважали правочентристські австрофільські сили і слабшою виглядала репрезентація лівих, що контрастувало із Наддніпрянською Україною, де більшу політичну активність проявляли партії соціалістичного спрямування з акцентуванням ідеї федералізації Російської імперії.

У підросійській частині України національний рух не набув широкої публічності. В умовах переслідування і напівлегальності його генерували окремі акти-

вісти, неформальні гуртки молоді, роздрібнені партії, які часто не контактували між собою. Партії українського спрямування не були стійкими утвореннями з тенденцією до зростання членського складу, наявністю сталої преси й помітного впливу на широку суспільність.

Австрійська конституційна система уможлиблювала політичний діалог з владою щодо питань адміністративного, освітнього, науково-академічного і соціального характеру. Національний рух завдяки цій діяльності набрав виразно політичного характеру. Здобутий українськими політиками Східної Галичини організаційний досвід участі у виборчих кампаніях, діяльності в парламенті, галицькому сеймі сприяв національній кристалізації, і безумовно, позитивно вплинув на формування ЗУНР, її владних інституцій. Натомість в іншій частині України, т. зв. Великій Україні, політична діяльність українських національно-свідомих діячів мала переважно ментально-інтелектуальний характер. Відсутність сталої практики політичної презентації національно-культурних потреб негативно позначилася на державному будівництві у роки революції 1917–1920 рр.

Висновки. Український національний рух, у його цілісній проекції, тобто якщо його сприймати як єдність мети, позначений певними відмінностями. Вони формувалися не лише на основі різниці в базових державно-політичних інституціях Росії і Австро-Угорщини, а й особливостями власне українського соціуму. У Галичині національно-культурний рух був започаткований і тривалий час відбувався під патронатом церкви. «Консервативний, монархічний світогляд та псевдо-аристократичні претензії переважної більшості греко-католицького духовенства йшли врозріз із західноєвропейськими ліберальними віяннями». Антизахідна позиція Греко-католицької церкви виразно проявилася в збереженні старого календарного стилю та відмові від переходу на латинську графіку письма, що мало як безпосередні, «на коротку перспективу» (позитивні), так і віддалені (негативні) наслідки під оптикою включеності у західний соціокультурний простір [20-21].

Якщо в Росії український рух спершу зосередився на культурно-освітній сфері (Харківський гурток, Петербурзька та Стара Громада), причому допоміжну роль відігравала художня література та мистецтво, то в Галичині спектр організаційних, чітко окреслених інституційних форм був ширшим за рахунок створення в конституційно-правових рамках різних громадських товариств, політичних партій. Поряд з «Просвітою» та її розвинутою мережею читалень важливу роль відігравали наукові і студентські товариства, освітні курси для дорослих, економічно орієнтовані кооперативні спілки, каси самопомочі і навіть українські протобанки. Національні інституції діяли в усіх сферах суспільного життя.

У результаті цих відмінностей та різних способів і форм самоідентифікації по дві сторони кордону утворився образ «іншого українця». М. Грушевський застерігав у 1906 р. від ймовірності поділу України на дві національності на одній етнографічній основі на зразок сербів і хорватів [22, с.380]. Українець в Галичині був греко-католиком, галичанином і водночас австрійцем. В цих ідентичностях поєднувалися східні і західні градієнти у всіх можливих їх вимірах — геополітичних, цивілізаційно-культурних, австрійсько-імперських. Як же Відень трактував Галичину в парадигмі Схід–Захід? «Вся ідеологія Галичини так, як її культивували в добу автономії, — вбачала в провінції bastion не лише про-

ти варварства (якщо дивитися на схід у бік Росії), а й проти анархії (якщо дивитися на внутрішні суперечності всередині суспільства» [7, с. 374]. Місія імперії, як вона розумілася австрійським офіціозом, — впорядковувати і модернізувати Галичину, так само як і Буковину — була виконана лише частково.

Залишаючись недорозвиненою окраїною імперії, Галичина все ж зазнала впливу західних демократичних практик з властивими їм цінними політичними атрибутами модерної цивілізації. Проте ідеалізувати, тобто трактувати австрійську політичну систему як ідентичну типово новочасній західноєвропейській, було б перебільшенням. В Австро-Угорщині більше, ніж у будь-якій іншій західноєвропейській країні початку ХХ ст., ще міцним залишався т. зв. Старий режим. Індустріальна революція аристократією вважалася чимось неправильним і навіть неестетичним. Старий порядок, уособлений династією, хоч і переживав на початку ХХ ст. важкі часи, усе ж зберігався Віднем і «залишався дорогим і його серцю милим» [23, с. 148]. За західноєвропейською міркою Австро-Угорщина передодня Першої світової війни — аномальна держава, політична система якої мала вдосконалюватися.

Історична емпірика Європи свідчить, що відмінність у динаміці перебігу модернізаційних процесів окреслювала «лінію», яка розділила, з одного боку європейські народи і держави, які пройшли Реформацію, а з іншого, — ті, що не пройшли її, вдавшись до Контрреформації, або взагалі належали до православного світу. У цьому аспекті Австро-Угорщина типологічно (на додаток до багатонаціонального складника) була близькою до імперської Росії. За усіх цих обставин Австро-Угорщину відрізняв доволі високий, за мірками того часу, рівень лібералізму й головне — тут існували юридичні підстави для пред'явлення влади національних вимог. Проте, характерна для монархії Габсбургів ідея наднаціональної держави не змогла взяти гору над національними ідеями.

У Ціслеїтанській частині імперії Габсбургів застосовувався ліберальний підхід, який у загальних рисах можна трактувати як «м'який» мультикультуралізм. Правами були наділені локальні культури національних меншин без надання пріоритетів. Право на використання власної мови давалося на регіональному рівні, державною мовою залишалася в одній частині — німецька, в іншій — угорська. Надані права уможливлювали збереження і розвиток національно-культурної ідентичності, і в цьому полягає цінність австрійської політики. «Галичина — це результат австрійської державної системи, австрійського просвіченого абсолютизму та конституціоналізму на українсько-польському ґрунті» [24, с. 16]. Український рух тут користувався більш сприятливими умовами, які створювалися на ґрунті західноєвропейських політичних цінностей.

Не применшуючи цивілізаційного значення приналежності Галичини й Буковини до німецької культури в її австрійському варіанті, як це практикувалося в історіографії радянського періоду, зазначимо, що зайвим є одностороннє (яке все ще зустрічається в україномовних публікаціях, особливо у підручниках і методичних посібниках для студентів) трактування ліберальних реформ в імперії, які, начебто, стосувалися виключно української спільноти. Де-факто вони були загальноімперською моделлю пристосування до викликів часу, а саме — зростання націоналізму в країні та у всій Європі. Перебільшення прихильності Відня до українців спростовується процедурним затягуванням відкриття українського університету у Львові, відтермінуванням у 1912 р. розгляду університетської

справи на 1916 р., ігноруванням вимоги автономії Східної Галичини, відмовою впровадити етноніму «українець» замість «русин» в офіційне діловодство. Не варто міфологізувати австрійську політику, стверджуючи, що Австро-Угорщина в другій половині XIX ст. і до кінця свого існування спеціально підтримувала український національний рух, маючи його за протипагу польському. Ці мотиви присутні в польській історіографії.

У Росії уряд національне питання практично ігнорував, а стосовно українців десятки років зберігав функціональну нерівноправність української мови. Надто звуженими залишалися можливості національно спрямованої суспільної діяльності і після конституційних актів 1905 р. Європейські впливи на східноукраїнський рух більше простежуються у популярності в політичних колах такого західноєвропейського за походженням феномену, яким є соціалістична ідеологія. Її постулати включалися до партійних програм і гасел.

Проблема східних і західних цивілізаційних впливів на український рух «перекривається» тим, що в обох частинах України він розвивався в імперському просторі. Дві імперії за суттю свого функціонального призначення здійснювали контроль однієї нації над іншими в межах великих територіальних монархічних держав. У підавстрійській частині України він не в останню чергу спрямовувався на пошук підтримки від урядових структур Відня в протистоянні з польською домінацією, захисту національних інтересів на основі конституційних актів, що сформувало австрофільську свідомість і лояльність до імперії як в селянському середовищі, так й українському політикумі.

У підросійській частині України політичний рух українства був спрямований проти російської державності, і в цій позиції його союзниками могли бути так само дискриміновані як й українці, місцеві поляки, євреї і німці. На українському Сході українські інтелектуали певною мірою опинялися у спільних лавах з російською інтелігенцією, яка також прагнула повалити самодержавство.

Перебування українців у стані розщепленого державного статусу зумовило двополюсний характер національного руху, який до того ж розгортався на тлі перехресних східних і західних цивілізаційних впливів.

Український національний рух, у його цілісній проекції, яка передбачає єдність мети, позначений особливостями сегментарного походження. Вони формувалися не лише на основі різниці в базових державно-політичних інституціях двох імперій, а також східно-периферійним розташуванням українських земель в одному випадку, і західно-периферійним, в іншому. Досліджувана проблема не має шансів бути адекватно висвітлена за допомогою монохромного трактування ситуацій і практики полярного протиставлення. Вона вимагає більш різноманітних інтерпретацій і пізнавальних моделей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна, національна свідомість, державність. Міжвуз. зб. наук. пр. — К.: Наукова думка, 1992. — Вип. I. — С. 104–119.
2. Донцов Д. Модерне москвофільство / Д. Донцов. — Київ: Б.в., 1913. — 30 с.
3. Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // М. Драгоманов. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук. — К.: Либідь, 1991. — С. 5–45.

4. Барвинская П. [Рецензии и библиография] Guido Hausmann und Angela Rustemeyer (Hrsg.), Imperienvergleich: Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009). vii+542 s. (=Forschungen zur osteuropäischen Geschichte; Bd. 75) // Ab Imperio. — 2011. — № 1. — С. 371–382.
5. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе— К.: Основи, 1994. — С. 1–9.
6. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща / Р. Шпорлюк. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука. — К.: Дух і Літера, 2013. — 552 с.
7. Обговорення книжки Ларі Вульфа «Ідея Галичини: історія та фантазії в політичній культурі Габсбургів» // Україна модерна. —2013.— Ч. 4.— С. 149–171.
8. Кривецький І. Баталіон руських гірських стрільців. 1849–1850. / І. Кривецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка / Під ред. М. Грушевського. — Т. CVII. — Кн. 1. — Львів, 1912. — С. 52-72.
9. Франко І. Іван Гушалевиц / І. Франко // Франко І. Збір. тв. у 50 т. Т. 35: Літературно-критичні праці. — К.: Наукова думка, 1982— С. 7–74.
10. Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в ХІХ ст. / Л. Зашкільняк // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): кол. монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. — Л.: ПАІС, 2015. — С. 91–109.
11. Франко І. Із історії робітничого руху в Австрії / І. Франко // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не увійшли до Зібрання творів у 50 т. — Львів: Каменяр, 2001. — С. 169–171.
12. Перетокін А. Г. Західний вектор економічної політики царського уряду в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) / А.Г. Перетокін // Мови й культури: між Сходом і Заходом (Пам'яті Омеляна Пріцака) /відп. ред. В. Лучик. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. — С.51–58.
13. Судин Д. Минуле не визначає майбутнього, але звужує простір для маневру. Рецензія на книгу [Роман Шпорлюк. Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща] / Пер. з англ.— Київ: Дух і Літера, 2013. — 552 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Sudyn_Shporkliuk_bookreview.pdf
14. Заметки //Киевлянинъ. — 1907. — № 114. — С.1.
15. Зайцева З.І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського /З.І.Зайцева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2001. — Вип. 58. — С.46–50.
16. Франко І.Огляд української літератури 1906 р. /І. Франко // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не увійшли до Зібрання творів у 50 т. — Львів: Каменяр, 2001 — С.162–179.
17. Яремчук В.Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.) / В.Д.Яремчук. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. — 504 с.
18. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).Монографія / З.І.Зайцева. — К.: КНЕУ, 2006.— 368 с.
19. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців.1848–1914. На підставі споминів / К. Левицький. — Л.: Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1926. —736 с.
20. Аркуша О., Мудрий М. «Высказати ясно и Полякамъ и Европе»: Європа в уявленнях галицьких українців ХІХ–початку ХХ століття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nowaukraina.org/nu_12_2012/03_Arkusza_Mudryj.pdf
21. Мудрий М. Європа по-українськи: зі світу уявлень галицьких русинів ХІХ ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/12446-yevropa-po-ukrayinski-zi-svitu
22. Грушевський М. Галичина і Україна /М. Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: Серія :Суспільно-політичні твори 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 376–382.

23. Вальвиц, Георг фон. Мистер Смит и рай земной. Изобретение благосостояния. / Георг фон Вальвиц. — М. : Ад Маргинем Пресс, 2015. — 176 с.
24. Лисяк-Рудницький І. До генези галичанства. (Уривки з листів) / І. Лисяк-Рудницький // Листи до приятелів. — 1957. — Ч.8 (54). — С.16.

REFERENCES

1. Kappeler, A. (1992). National movement of Ukrainians in Russia and Galicia: an attempt to compare. In *Ukraine: cultural, national consciousness, statehood* (Vol. 1, pp.104-119). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
2. Dontsov, D. (1913). *Modern Russophilism*. Kyiv: B.V. (in Ukr.)
3. Drahomanov, M. (1991). Little Russia in its literature. In R.S. Mischuk (Ed.), *Drahomanov, M. Selected («... my plan to create essay of history of civilization in Ukraine»)* (pp. 5-45). Kyiv: Lybid (in Rus.).
4. Barvynskaia, P. (2011). [Review and bibliography]. Guido Hausmann and Angela Rustemeyer (Eds.), *Empirical Comparison: Examples and Approaches from the Eastern European Perspective*. Festschrift for Andreas Kappeler (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009). vii + 542 s. (= Researches on Eastern European history, vol. 75). *Ab Imperio*, 1, 371-382 (in Ukr.).
5. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraine between East and West. In I. Lysiak-Rudnytskyi *Historical essays* (pp. 1-9). Kyiv: Osnovy (in Ukr.).
6. Shporliuk, R. (2013). *Formation of modern nations: Ukraine–Russia–Poland*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukr.).
7. Discussion upon Larry Wolfe book «The idea of Galicia, history and imaginations in political culture of Habsburgs». *Ukraina Moderna (Modern Ukraine)*, 4, 149-171 (in Ukr.).
8. Krevetskyi, I. (1912). Batalion of Russian mountain shooters. 1849-1850. In M. Hrushevskyi (Ed.), *Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. CVII, book 1, pp. 52-72). Lviv (in Ukr.).
9. Franko, I. (1982). Ivan Hushalevych. In I. Franko, *Collected works in 50 volumes* (Vol. 35: Literary-critical works, pp. 7-74). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
10. Zashkilniak, L. (2015). The History of Ukraine at Lviv University in the XIX century. In L. Zashkilniak, & P. Serzhenga (Eds.), *History and historians in Lviv University: traditions and modernity (to the 75th anniversary of the establishment of the Faculty of History)* (pp. 91-109). Lviv: PAIS (in Ukr.).
11. Franco, I. (2001). From the history of the labor movement in Austria. In I. Franko, *Mosaic. From the works which were not included into the collected works in 50 volumes* (pp. 169-171). Lviv: Kameniar (in Ukr.).
12. Peretokin, A. H. (2015). Western vector of economic policy of the tsarist government in Naddnippianska Ukraine (second half of XIX – early XX century). In V. Luchik (Ed.), *Languages and cultures between East and West (In commemoration of Omelian Pritsak)* (pp. 51-58). Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy» (in Ukr.).
13. Sudyn, D. (2013). *The past does not determine the future, but narrows the scope for maneuver. Review on the book [Roman Shporliuk. Formation of the modern nations: Ukraine-Russia-Poland]*. Kyiv: Dukh i litera. Retrieved from http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Sudyn_Shporliuk_bookreview.pdf (in Ukr.).
14. Notes. (1907) . *Kievlianin*, 114, p.1 (in Rus.).
15. Zaitseva, Z. I. (2001). Odessa period of scientific and educational activity of Alexander Hrushevskyi. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoria (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History)*, 58, 46-50 (in Ukr.).
16. Franco, I. (2001). Review of Ukrainian Literature in 1906. In I. Franko, *Mosaic. From the works which were not included into the collected works in 50 volumes* (pp. 162-179) (in Ukr.).

17. Yaremchuk, V. D. (2012). *Ukrainian multi party system of Naddniprianska and Western Ukraine: comparative analysis (1899-1918)*. Kyiv: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
18. Zaitseva, Z. I. (2006). *Ukrainian scientific movement: institutional aspects of development (late XIX – early XX century.)*. Monograph. Kyiv: Kyiv National Economic University (in Ukr.).
19. Levytskyi, K. (1926). *History of political thought of Galician Ukrainians. 1848-1914. Based on memories*. Lviv: Printing house OO. of Basilians in Zhovkva (in Ukr.).
20. Arkusha, O, & Mudryi, M. « *To state clearly for Poles and Europe «: Europe in representations of Galician Ukrainians of the XIX and early XX centuries*. Retrieved from http://www.nowaukraina.org/nu_12_2012/03_Arkusza_Mudryj.pdf (in Ukr.).
21. Mudryi, M. Europe according to Ukraine: from the world of ideas of Galician Rusyns of the XIX century. Retrieved from http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/12446-yevropa-po-ukrayinski-zi-svitu (in Ukr.).
22. Hrushevskiy, M. (2002). Galicia and Ukraine. In M. Hrushevskiy, *Works: in 50 vols.* (Vol 1: Series: Socio-political works of 1894-1907, pp. 376-382). Lviv: Svit (in Ukr.).
23. Valvyts, Georg von. (2015). *Mr. Smith and earthly paradise. Invention of welfare*. Moscow: Ad Marhynem Press (in Rus.).
24. Lysiak-Rudnitskyi I. (1957). On the genesis of halychanstva (Galicia inhabitants). (Fragments from letters) *Lysty do Pryiateliv (Letters to friends)*, 8(54), 16 (in Ukr.).

УДК [061.1ЄС:339.924(477)]:930

Калінічева Г.І.*

кандидат історичних наук, доцент,
Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая
Київ, Україна. kaligali@ukr.net

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Проведено історіографічний аналіз наукових досліджень з проблем європейської інтеграції України з виокремленням дослідницьких напрямів, за якими здійснювалися наукові розвідки. Увага зосереджена на наукових роботах, в яких були досліджені проблеми геополітичної парадигми та європейського цивілізаційного вибору сучасної України. Наголошується, що проблема європейської інтеграції України стала предметом наукових досліджень представників різних наукових галузей; сформувалося кілька (як державних, так і громадських) наукових центрів дослідження європеїстики та наукових шкіл, очолюваних авторитетними ученими. Науковий інтерес українських дослідників зосереджувався, здебільшого, на питаннях обґрунтування місця України в колі європейських держав та історичної обумовленості європейської інтеграційної стратегії країни. Зазначається, що вітчизняні науковці вважають євроінтеграцію України процесом об'єктивним, проте суперечливим, що має як свої переваги, так і ризики. Широкий спектр комплексних досліджень українських науковців з різних аспектів проблеми європейської інтеграції України свідчить про соціальну затребуваність обґрунтування цивілізаційного вибору України, незважаючи на полярні зовнішньополітичні орієнтири можновладців.

Ключові слова: Україна, євроінтеграція, наукові дослідження, історіографія.

* Kaliniczeva, H. I., Ph. D. in History, Associate professor, Academician Yuriy Bugay International Scientific and Technical University. Kyiv, Ukraine. kaligali@ukr.net.

Аннотация. Проведено историографический анализ научных исследований проблем европейской интеграции Украины с выделением исследовательских направлений, в которых осуществлялись научные разведки. Внимание сосредоточено на научных работах, в которых были исследованы проблемы геополитической парадигмы и европейского цивилизационного выбора современной Украины. Отмечается, что проблема европейской интеграции Украины стала предметом научных исследований представителей разных научных отраслей; сформировалось несколько (как государственных, так и общественных) научных центров исследования европеистики и научных школ, возглавляемых авторитетными учеными. Научный интерес украинских исследователей сосредоточивался, по большей части, на вопросах обоснования места Украины среди европейских государств и исторической обусловленности европейской интеграционной стратегии страны. Отмечается, что отечественные ученые считают евроинтеграцию Украины процессом объективным, однако противоречивым, что имеет как свои преимущества, так и риски. Широкий спектр комплексных исследований украинских ученых по различным аспектам проблемы европейской интеграции Украины свидетельствует о социальной востребованности обоснования цивилизационного выбора Украины, невзирая на полярные внешнеполитические ориентиры власть придержащих.

Ключевые слова: Украина, евроинтеграция, научные исследования, историография.

Abstract. It is done historiographic analysis of the scientific researches of the problem of the European integration of Ukraine with identifying research trends used for the analytical procedure. Attention is paid to the research works, where the problems of geopolitical paradigm and the civilized European choice of contemporary Ukraine are studied. It is stated that the problem of the European integration of Ukraine became the subject of the scientific researches of the representatives of different scientific areas; a number of scientific centres of European studies (both private and state) as well as various scientific schools led by the reputable scientists were created. Scientific interest of Ukrainian researchers was in particular focused on the aspects regarding the place of Ukraine among the European states and the historical conditions of the European integrational strategy of the country. It is noted that the national scientists consider the Euro integration of Ukraine as an objective process, which has its positive aspects and risks. Wide area of complex researches made by Ukrainian scientists in different aspects related to the problem of European integration of Ukraine proves the fact that there is the social need for the rationalising of the civilized choice of Ukraine, notwithstanding the fact that there are the separating positions of the state's authorities in regards to the nation still going on.

Keywords: Ukraine, European integration, research, historiography.

Постановка проблеми. Сьогодні є очевидним, що поява незалежної України суттєво змінила геополітичну ситуацію в Європі та євразійському регіоні. Цивілізаційним вибором молодшої Української держави стала європейська інтеграція, яка має спиратися на здійснення глибоких системних перетворень у державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, модернізацію політичної системи для захисту прав людини, формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, закріплення України як конкурентоспроможного та інвестиційного привабливого учасника глобальної економіки. У свою чергу, організованим простором об'єднаної Європи були визначені певні критерії оцінок соціально-економічного і політичного розвитку, у світлі яких утвердження України в Європі детермінувало необхідність розв'язання низки внутрішньополітичних проблем, формування стратегій інноваційного соціально-економічного поступу, вироблення оптимальних й ефективних підходів до формування зовнішньої політики, спрямованих на зміцнення позицій України в Європі й світі, модернізації освітньої і науково-технічної галузей, активізації людського капіталу тощо.

Складні процеси формування зовнішньополітичного курсу, пов'язані з внутрішньополітичним розвитком та впливом геополітичних акторів на євроінтег-

раційні устремління молодшої української держави, визначили підвищену увагу вітчизняних дослідників до проблем набуття Україною власної європейської ідентичності та її місця в колі європейських держав.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема європейської інтеграції України є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків, політологів, економістів, соціологів, освітян, фахівців в галузі права та державного управління. Здебільшого, науковий інтерес представників соціогуманітарних наук зосереджувався на питаннях обґрунтування місця України в колі європейських держав та історичної обумовленості європейської інтеграційної стратегії. Серед вітчизняних учених, наукові розвідки яких присвячені різним аспектам європейської інтеграції України, варто виокремити науковий доробок таких дослідників як В. Андрущенко, С. Андрущенко (Гринько), Т. Андрущенко, І. Артьомов, Ф. Барановський, А. Бульвінський, В. Будкін, В. Бурдяк, С. Василенко, С. Віднянський, Ю. Волошин, А. Гальчинський, О. Горенко, В. Горбатенко, І. Грицяк, Н. Грущинська, І. Дудко, І. Журба, Є. Кіш, О. Ковальова, В. Копійка, М. Кордон, В. Кремень, А. Кудряченко, В. Литвин, Л. Луць, В. Манжол, А. Мартинов, М. Михальченко, С. Мітряєва, А. Моца, І. Пасько, І. Піляєв, Ф. Рудич, В. Сиденко, О. Снігир, О. Сушко, В. Ткаченко, С. Толстов, І. Тодоров, С. Федуняк, І. Храбан, В. Циватий, Л. Чекаленко, В. Чужиков, О. Шморгун, Н. Яковенко та ін.

Мета статті обумовлена специфікою історіографічного дослідження і полягає у виокремленні напрямів наукових досліджень з євроінтеграційної проблематики та здійсненні аналізу наукових розвідок українських дослідників.

Основні результати дослідження. Розгорнутий історіографічний огляд проблеми «Україна — Європа» поданий нами у колективній монографії «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» [1]. Керуючись системним підходом при розкритті зазначеної теми, вважаємо за можливе виокремити наступні напрями наукових досліджень вітчизняних учених з євроінтеграційної проблематики: 1) наукові розробки із проблем суспільної трансформації та модернізації політичної системи і громадянського суспільства України у контексті її європейського вибору; 2) студіювання проблематики, пов'язаної із визначенням місця України в геополітичному просторі; 3) дослідження зовнішньої політики, міжнародних відносин та двосторонніх зв'язків України з країнами Європи; 4) наукові праці зі спектру проблем євроатлантичних прагнень української держави; 5) аналіз політики євроінтеграції як складової національної безпеки України; 6) наукові дослідження, в яких розкривається комплекс взаємин України з Європейським Союзом, у т.ч. наукові студіювання проблеми асоціації «Україна — ЄС»; 7) дослідження процесу державного управління євроінтеграційними процесами та участі різних гілок центральної української влади у здійсненні політики європейської інтеграції; 8) наукові розвідки, в яких розкривається комплекс правових, соціально-економічних, науково-технологічних проблем реалізації Україною євроінтеграційної стратегії; 9) роботи вітчизняних соціологів, в яких проаналізовано результати соціологічних моніторингів євроінтеграційних та євроатлантичних устремлінь нашої держави; 10) наукові публікації, присвячені аналізу входження України до європейського освітньо-наукового простору.

Враховуючи доволі значний масив наукових публікацій із зазначеної теми (монографії, дисертаційні дослідження, наукові статті у тематичних збірниках, матеріалах наукових конференцій, фахових часописах, підручники та навчальні посібники для студентів університетів) та обмеженість обсягів наукової статті, виявляється можливим і доцільним зосередити увагу лише на монографічних дослідженнях. В ракурсі сформульованої мети авторська увага буде зосереджена на наукових роботах, в яких досліджуються проблеми геополітичної парадигми та європейського цивілізаційного вибору України.

Євроінтеграційні устремління нашої держави детермінували дослідження українськими науковцями проблематики геополітики та міжнародних відносин. Однією із перших наукових робіт, присвячених геополітичній стратегії молодой української держави, можна вважати монографію С. Д. Василенко «Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі» (2000) [2]. На підставі залучення широкої теоретичної та емпіричної бази автором здійснено аналіз витоків та сучасних вимірів української геополітики в широкому загальноєвропейському контексті, обґрунтовано об'єктивну необхідність входження України у загальноєвропейський політичний процес. На думку С. Василенко, збереження незалежності України, консолідацію суспільства і розбудову правової цивілізованої держави може забезпечити лише проведення власного геополітичного курсу, що передбачає багатовекторність сучасної геостратегії та домінування її європейського вибору з пріоритетом загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи та демократії.

Серед перших комплексних робіт з геополітики України варті уваги аналітичні матеріали Національного інституту стратегічних досліджень [3], монографії В. Врублевського [4], Д. Базіва [5], М. С. Дністрянського [6], А. С. Гальчинського [7], С. Лотоцького, С. Трохимчука [8], М. І. Михальченка [9, 10], С. В. Андрущенко (Гринько) [11], А. М. Зленка [12], колективні монографії за редакцією О. Г. Білоруса [13, 14], Ф. М. Рудича [15].

Зокрема, в колективній монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» за редакцією Ф. М. Рудича (2002) на основі широкого розмаїття геополітичних концепцій та визначальних наукових підходів світових шкіл геополітики здійснено аналіз актуальних проблем геополітичного виміру сучасної України, які висвітлюються у контексті відносин України з Російською Федерацією, європейськими і євроатлантичними структурами, державами Центральної і Східної Європи [15].

Монографічне дослідження А. С. Гальчинського «Україна — на перехресті геополітичних інтересів» (2002) присвячене аналізу складного комплексу геополітичних прагнень, що формуються у зв'язку з проголошенням та реалізацією євроінтеграційної стратегії України. Основну увагу вчений приділив трикутнику інтересів: країни ЄС — США — Росія та місцю в цьому трикутнику України [7].

У монографії М. І. Михальченка «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» (2004) аналізуються загальні проблеми пізнання сучасних суспільств у світлі системно-цивілізаційної методології. Україна розглядається як новий, потенційно потужний гравець в Європі, доля якого ще визначається об'єктивними і суб'єктивними факторами світового і внутрішнього розвитку [10].

Дослідження С. В. Андрущенко (Гринько) «Україна в сучасному геополітичному просторі» (2005) присвячене аналізу проблем геополітики як наукової концепції на сучасному етапі та комплексному розкриттю специфіки сучасного геополітичного середовища та його значення для України [11].

У книзі М. Д. Сироти «Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття» розглядається проблема необхідності усвідомлення і визначення ролі та місця України в сучасному світі, її міжнародних та внутрішніх пріоритетів. За баченням М. Сироти, українська держава впритул підійшла до того критичного стану, коли вона або зможе спрямувати розвиток цивілізації в принципово нове річище, або просто втратить своє майбутнє. Вирішення цього завдання, на думку автора, потребує формування нової національної еліти, яка зможе досягнути фундаментальні процеси розвитку сучасного світу та буде здатна поєднати їх із власним національним історичним надбанням [16].

Характерною особливістю наукових розвідок більшості вітчизняних учених із проблем реалізації європейського покликання України стало обґрунтування історичної визначеності та необхідності інтеграції нашої країни до європейської спільноти. Суттєвий внесок у дослідження названої проблеми зробили науковці Інституту історії НАН України, які підготували двотомну анотовану історичну хроніку «Україна і Європа (1990 – 2000 рр.)». У першій частині, на підставі узагальнення даних офіційних дипломатичних документів, міждержавних договорів, положень угод між країнами на урядових, міжвідомчих рівнях, авторським колективом висвітлено сучасні тенденції міжнародних відносин у центральній та східноєвропейському регіоні, особливості розвитку дво- та багатостороннього співробітництва його держав, і, зокрема, України. Друга частина цього видання висвітлює історію розвитку процесів європейської інтеграції протягом останнього десятиріччя ХХ ст., що ознаменувалися радикальними змінами в системі міжнародних відносин, поглибленням об'єднавчих тенденцій в Європі та заходами щодо розширення Євросоюзу. У збірці охарактеризовано історію становлення зв'язків та розвитку двостороннього співробітництва України з країнами Європейського Союзу [17].

Серед ґрунтовних наукових досліджень з євроінтеграційної проблематики варто назвати науковий доробок О. О. Ковальнової. У монографії «Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України» (2003) на основі аналізу класичних теорій європейської інтеграції та новітніх політологічних концепцій розширення Євросоюзу на Схід було здійснено аналіз спільних стратегій ЄС та інтеграційних стратегій країн Центральної та Східної Європи. Дослідниця узагальнила досвід відносин України з ЄС та висвітлила політичні аспекти співробітництва країн європейської співдружності, а також питання поглиблення політичної взаємодії, входження до євроатлантичного простору безпеки, зменшення політичних ризиків, запобігання негативним наслідкам, що виникають під час розширення ЄС [18].

Дослідження авторського колективу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького «Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми» (2005) за редакцією В. П. Горбатенка було зосереджено на аналізі теоретико-методологічних проблем та особливостей практичної реалізації ідеї європейської інтеграції України. Науковцями було схарактеризовано провідні напрями розвитку держави в процесі забезпечення цього процесу та визначено сучасні

політологічні та правові підходи до проблеми модернізації українського суспільства, гармонізації законодавства України та ЄС, міжнародного досвіду забезпечення інтеграційної політики, правового регулювання важливих сегментів суспільного розвитку [19].

Аналіз історичного та геополітичного підґрунтя європейської й євроатлантичної інтеграції України, особливості її співробітництва з ЄС та НАТО в період 1991–2004 рр. репрезентовано І. Я. Тодоровим в його монографії «Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти» (2006). На підставі широкої теоретичної та емпіричної бази автором висвітлено роботу центральних органів законодавчої, виконавчої та судової влади України в напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, досліджено місце і роль українських регіонів, політичних партій, недержавних громадських організацій у реалізації європейського вибору держави [20].

Обґрунтуванню концепції існування взаємозв'язку та взаємозалежності європейської інтеграції та демократичного розвитку України присвячена наукова робота Ф. Барановського «Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу» (2007). Автор проаналізував проблеми становлення вітчизняної політичної системи й інститутів громадянського суспільства перед викликами євроінтеграційних процесів, дослідив чинники та мотиви вступу країни до ЄС, особливості формування її європейської ідентичності та висвітлив досвід розвитку європейських демократій в контексті європейських прагнень України [21].

У двотомній роботі В. Сиденка «Глобалізація — європейська інтеграція — економічний розвиток: українська модель» (2008) систематизовано методологічні підходи до вивчення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України, з'ясовано її геополітичне й історичне підґрунтя. Ученим розкрито політичні та правові засади європейського та євроатлантичного вибору України, висвітлено природу проблем співробітництва України з Європейським Союзом, зокрема, характер процесу адаптації українського законодавства до права ЄС. Показовим є узагальнення досвіду української системи освіти як особливого провідника політики європейської інтеграції [22–23].

Значний внесок в історіографію проблеми внесли дослідження О. М. Горенка, репрезентовані у монографіях «Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна» (2002) [24], «Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика» (2007) [25], «Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання» (2011) [26].

Суттєво збагатили вітчизняну історичну науку науковці Інституту європейських досліджень НАН України, реорганізованого у 2011 році в Державну установу «Інститут всесвітньої історії НАН України». Упродовж 2009–2014 рр. авторським колективом цієї установи спільно з науковцями інших академічних інститутів та вищих навчальних закладів України було підготовлено чотири колективні монографії: «Україна в Європі; пошуки спільного майбутнього» (2009) [27], «Культурно-цивілізаційний простір Європи та Україна: особливості становлення і сучасні тенденції розвитку» (2010) [28], «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (2011) [29], «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (2014) [30]. У циклі логічно поєднаних

монографій висвітлено еволюцію європейської парадигми України та особливості її історичного поступу упродовж Х–XXI століть, проаналізовано напрями утвердження молодшої незалежної Української держави в колі європейських і світових країн та пошуки ними спільних засад цивілізаційного розвитку заради майбутнього континенту, здобутки та пошуки невикористаних резервів в сучасних євроінтеграційних процесах, а також складові європейської культурно-цивілізаційної визначеності України. Відійшовши від характерних для минулої історичної доби ідеологем, категоричності та безапеляційності, дослідники неухильно дотримувались принципів історизму, об'єктивності, виваженості, враховуючи всі складові державотворення у світлі євроінтеграційних устремлінь.

Окрему групу складають наукові дослідження, в яких розкривається комплекс відносин України з Європейським Союзом. Серед питань, що постали перед українськими дослідниками, — дослідження історії європейської цивілізації, історія та етапи становлення Євросоюзу, реалізація регіональної політики ЄС, розширення Європейського Союзу та вплив цього процесу на взаємовідносини європейських країн з Україною, правові та організаційно-економічні аспекти європейської інтеграції, аналіз наслідків вступу до організації держав ЦСЄ, інтенсифікація двосторонніх відносин України з ЄС у пріоритетних сферах загальноєвропейського простору, створення внутрішніх передумов вступу України до Євросоюзу тощо. Ці та інші проблеми знайшли своє висвітлення у монографіях О. І. Брусиловської, В. Бурдяк, Н. Ротар, С. Василенко, С. Віднянського, Ю. Волошина, Н. Грущинської, Є. Камінського, Є. Кіш, В. Копійки, Я. Костюченка, В. Литвина, Л. Луць, А. Мартинова, В. Мармазова, І. Піляєва, А. Портнова, С. Федуняка, А. Шендеровської, В. Шпака та інших дослідників.

Серед репрезентативного списку наукової літератури, присвяченої різним аспектам європейської інтеграції, вважаємо за доцільне звернути увагу на колективні монографії: «Україна на шляху до Європи»(2006) [31], «Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи» (2007) [32], «Україна на шляху до європейської інтеграції: економічна безпека, переваги вибору» (2008) [33], «Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти» (2010) [34], «Україна в європейському безпековому просторі» (2012) [35], «Європейський проект та Україна» (2012) [36], «Модифікації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції в контексті взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами» (2013) [37], «Україна в умовах європейської інтеграції та глобалізації світу» (2013)[38], «Антропокультурні чинники європейського вибору України» (2014) [39], «Теоретико-правові засади європейської інтеграції України» (2015) [40]. У цих наукових виданнях порушено низку актуальних питань та досліджено широкий спектр проблем (політичних, правових, економічних, безпекових, соціокультурних), які потребують свого подальшого практичного розв'язання у процесі реалізації євроінтеграційної стратегії України.

Доповнюють вітчизняну історіографію євроінтеграційної проблематики ґрунтовні підручники та навчальні посібники, які вийшли друком упродовж 2001–2015 рр. Підготовлені навчальні видання професорсько-викладацькими колективами провідних вітчизняних ВНЗ спільно з науковцями академічних установ на основі одноосібних або колективних досліджень. Серед вельми репрезентативного переліку підручників, навчальних посібників і хрестоматій (понад 100 найменувань) можна виокремити навчальні видання: 1) з геополітики і глобалі-

стики; 2) з проблем міжнародних відносин та зовнішньої політики; 3) з історії становлення Європейського Союзу, розвитку його правових та інституційних засад, регіональної політики; 4) з проблем європейської та євроатлантичної інтеграції України; 5) з державного управління євроінтеграційними процесами у різних галузях суспільно-економічного життя.

Висновки. Численні євроінтеграційні дослідження у вітчизняній історіографії свідчать про те, що проблема цивілізаційного вибору України постійно була у центрі уваги вітчизняних учених, незважаючи на зовнішньополітичні орієнтири можновладців. За роки незалежності сформувалось кілька наукових центрів дослідження європеїстики (як державних, так і громадських) та наукових шкіл, очолюваних авторитетними ученими. Більшість вітчизняних дослідників солідарні у тому, що євроінтеграція України є процесом об'єктивним, проте суперечливим, що має як свої переваги, так і ризики. З огляду на це, подальшого ґрунтовного, комплексного, неупередженого аналізу потребують питання як внутрішніх, так і зовнішніх викликів і ризиків, що постають перед Україною у контексті реалізації нею євроінтеграційної стратегії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калінічева Г.І. Україна — Європа: стан наукової розробки проблем взаємовідносин / Г.І.Калінічева // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009. — 544 с. — С. 23-81.
2. Василенко С.Д. Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С. Д. Василенко — О.: ОДМА, 2000. — 206 с.
3. країна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку [Текст] = Ukraine 2000 and Beyond: Geopolitical Priorities and Scenarios of Development : монографія / Редкол. ... Кол. авт.: О.М. Гончаренко (кер.) та ін. — К. : НІСД, 1999.
4. Врублевський В. К. Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси / В. К. Врублевський, В. І. Хорошковський. — К.: Демократична Україна, 1997. — 426 с.
5. Базив Д. Геополитическая стратегия Украины / Д. Базив.— К.: Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2000. — 192 с.
6. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі / М. С. Дністрянський / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 310 с.
7. Гальчинський А. С. Україна— на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський— К. :ЗнанняУкраїни, 2002. —180 с.
8. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин / Маркіян Мальський (наук. ред.). — Л., 2002. — 129 с.
9. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко / НАН Украины; Институт социологии; АПН Украины; Институт высшей школы. — К., 2001. — 440 с.
10. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Дрогобич: Відродження, 2004. — 488 с.
11. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі / С. В. Андрущенко (Гринько). — К. : Логос, 2005. — 288 с.
12. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. М. Зленко. — Х.: Фоліо, 2003. — 558 с.

13. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус [та ін.] ; наук. ред. О. Г. Білорус ; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2001. — 734 с.
14. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О. Г. Білорус [та ін.] ; ред. О. Г. Білорус ; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К., 1998. — 416 с.
15. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Кол. моногр.) / За ред. Ф. М. Рудича. — К.: МАУП, 2002. — 488 с.
16. Сирота М. Д. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття / М. Д. Сирота. — Вид. 2-ге — К.: Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — 216 с.
17. Україна і Європа (1990 — 2000 рр.): Анотована історична хроніка. Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-східної Європи / І. М. Мельникова, І. В. Євсєєнко, М. В. Знаменська; Ред.кол. С.В. Віднянський (відп. ред.) ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2001. — 308 с.; Ч. 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу / І.М. Мельникова, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов Ред.кол. С.В. Віднянський (відп. ред.) ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2001. — 124 с.
18. Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / О. О. Ковальова / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2003. — 340 с.
19. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / В. П. Горбатенко (ред.). — К. : Юридична думка, 2005. — 329 с.
20. Тодоров І. Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія / І. Я. Тодоров. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 268 с.
21. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: монографія / Ф.В. Барановський / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. — Луганськ : Елтон-2, 2007. — 407 с.
22. Сиденко В. Р. Глобализация — европейская интеграция — экономическое развитие: украинская модель: в 2 т. / Институт экономики и прогнозирования НАН Украины. Т. 1: Глобализация и экономическое развитие.— К.: Феникс, 2008 — 376 с.
23. Сиденко В. Р. Глобализация — европейская интеграция — экономическое развитие: украинская модель: в 2 т. / Институт экономики и прогнозирования НАН Украины. Т. 2: Европейская интеграция и экономическое развитие. — К., 2011. — 448 с.
24. Горенко О. М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна / О. М. Горенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2002.— 170 с.
25. Горенко О. М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика / О. М. Горенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2007. — 376 с.
26. Горенко О. М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання / О. М. Горенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 263 с.
27. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією д.і.н., професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009 — 544 с.
28. Культурно-цивілізаційний простір Європи та Україна: особливості становлення і сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / кер. авт. кол. і науковий редактор д.і.н., професор А. І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України — К.: Університет «Україна», 2010 — 405 с.
29. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією д.і.н., професора А. І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2011. — 632 с.
30. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія / кер. авт. кол. і науковий редактор д. і. н., проф. А. І. Кудряченко. — К.: Фенікс, 2014. — 444 с.

31. Україна на шляху до Європи / А. В. Юричко (голов. ред. кол.), В. І. Шкляр (упоряд.), А. В. Юричко (упоряд.). — К. : Етнос, 2006. — 496 с.
32. Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія / В. А. Манжол [та ін.]; ред. Л. В. Губерський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. — 320 с.
33. Україна на шляху до європейської інтеграції: економічна безпека, переваги вибору: монографія / В. М. Нижник [та ін.]; заг. ред. В. М. Нижник. — Хмельницький: ХНУ, 2008. — 307 с.
34. Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти: монографія / [Авер'янов В. Б. та ін.]; за заг. ред. В. Б. Авер'янова, С. Ф. Демченка; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Преса України, 2010. — 631 с.
35. Україна в європейському безпековому просторі: монографія / [В. А. Манжол та ін.]; за заг. ред. В. В. Копійки; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: Київський університет, 2012. — 319 с.
36. Європейський проект та Україна : монографія / [Єрмолаєв А. В. та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж. — К. : НІСД, 2012. — 186 с.
37. Модифікації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції в контексті взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами: монографія / М. О. Баймуратов, Ю. С. Хоббі; за ред. д-ра юрид. наук, проф., Засл. діяча науки і техніки України М. О. Баймуратова; Маріуп. держ. ун-т, Представництво Європ. орг. публіч. права в Україні. — Суми: Університетська книга, 2013. — 298 с.
38. Україна в умовах європейської інтеграції та глобалізації світу : монографія / [Зажигаєв Б. В. та ін.]; за ред. О. А. Чумаченко; Київ. міжнар. ун-т, НДІ глобалізації та європ. інтеграції. — К. : КиМУ, 2013. — 432 с.
39. Антропологічні чинники європейського вибору України: [монографія] / [Є. І. Андрос та ін.; відп. ред. Є. І. Андрос]; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. — Київ : Наукова думка, 2014. — 300 с.
40. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України: монографія / А. А. Моца, Д. М. Белов, Ю. М. Бисага; Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. — Ужгород: Ліра, 2015. — 278 с.

REFERENCES

1. Kalinicheva, G. I. (2009). Ukraine – Europe: state of scientific research of the problems of interrelations. In A. I. Kudryachenko (Ed.), *Ukraine in Europe: search of a common future* (pp. 23-81). Kyiv: Phoenix (in Ukr.).
2. Vasylenko, S. D. (2000). *Ukraine: Geopolitical dimensions in the all-European process*. Odessa: ODMA (in Ukr.).
3. Honcharenko, O.M., (Ed.). (1999). *Ukraine 2000 and Beyond: Geopolitical Priorities and development scenarios*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, National Institute for Strategic Studies, 1999(in Ukr.).
4. Vrublevskyi, V. K., & Khoroshkovkyi (1997). *Ukrainian way. Essays: geopolitical situation of Ukraine and its national interests*. Kyiv: Demokratichna Ukraina (in Ukr.).
5. Baziv, D. (2000). *Geopolitical strategy of Ukraine*. Kviv: National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law (in Rus.).
6. Dnistrianskyi, M. S. (2000). *Ukraine in political and geographical dimension*. Lviv: Publishing center of Ivan Franko National University of Lviv. (in Ukr.).
7. Galchynskyi, A. S. (2002). *Ukraine – at the intersection of geopolitical interests*. Kyiv: Znannia Ukrainy (in Ukr.).
8. Lototskyi, S., & Trokhymchuk, S. (2002). *Ukraine in the global geopolitical space*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv (in Ukr.).

9. Mihalchenko, N. I. (2001). *Ukrainian Society: Transformation, modernization or limitrophe state of Europe?* Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Sociology (in Rus.).
10. Mihalchenko, M. I. (2004). *Ukraine as a new historical reality, substitute actor of Europe*. Drohobych: Vidrozhennia (in Ukr.).
11. Andrushchenko (Grinko), S. V. (2005). *Ukraine in contemporary geopolitical environment*. Kyiv: Logos (in Ukr.).
12. Zlenko, A. M. *Diplomacy and politics. Ukraine in the process of dynamic geopolitical changes*. Kharkiv: Folio (in Ukr.).
13. Bilorus, O. G. (Ed.). (2001). *Globalization and security of development*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of World Economy and International Relations, Kyiv. National Economic University (in Ukr.).
14. Bilorus, O. G. (Ed.). (1998). *The global transformation and the strategies of development*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of World. Economy and International Relations (in Ukr.).
15. Rudych, F. M. (Ed.). (2002). *Ukraine in contemporary geopolitical area: theoretical and applied aspects*. Kyiv.: Interregional Academy of Personnel Management (in Ukr.).
16. Syrota, M. D. (2007). *Ukraine in the geopolitical space of the third millennium*. Kyiv: Universytetske vydavnytstvo Pulsary (in Ukr.).
17. Vidnianskyi, S.V. (Ed.). (2001). *Ukraine and Europe (1990 — 2000): annotated historical chronicle*. Part 1. *Ukraine in international relations with the countries of Central and Southeast Europe*; Part 2. *Ukraine in international relations with the states-members of European Union*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
18. Kovaliova, O.O. (2003). *The Strategies of European integration: how to implement European choice of Ukraine*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, National Institute for Strategic Studies (in Ukr.).
19. Horbatenko, V. P. (Ed.). (2005). *European integration of Ukraine: Political and legal issues*. Kyiv: Yuryduchna dumka (in Ukr.).
20. Todorov, I. Ya. (2006). *Ukraine on the way of European and Euro-Atlantic community*. Donetsk: Donetsk National University (in Ukr.).
21. Baranovskyi, F. V. (2007). *European integration and democratic development of Ukraine: conceptual analysis of mutual influence*. Lugansk: Elton-2 (in Ukr.).
22. Sydenko, V. R. (2008). *Globalization – European integration – economic development: Ukrainian model*: in 2 vol. Vol. 1: *Globalization and economical development*. Kyiv: Phoenix (in Rus.).
23. Sydenko, V. R. (2011). *Globalization – European integration – economic development: Ukrainian model*: in 2 vol. Vol. 2: *Integration and European economical development*. Kyiv: Phoenix (in Rus.).
24. Horenko, O. M. (2002). *Socio-political dimension of European integration and Ukraine*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
25. Horenko, O. M. (2007). *Social horizons of European unity and Ukraine: conceptual and historical approaches and political practice*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
26. Horenko, O. M. (2011). *Pragmatism of European experience as a methodological problem of historiography*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
27. Kudriachenko, A. I. (Ed.). (2009). *Ukraine in Europe: search for a common future*. Kyiv: Phoenix (in Ukr.).
28. Kudriachenko, A. I. (Ed.). (2010). *Cultural and civilizational space of Europe and Ukraine: peculiarities of formation and contemporary tendencies of development*. Kyiv: University «Ukraine» (in Ukr.).

29. Kudriachenko, A. I. (Ed.). (2011). *Ukraine in Europe: the context of international relations*. Kyiv: Phoenix (in Ukr.).
30. Kudriachenko, A. I. (Ed.). (2014). *Contemporary European cultural and historical values in the context of the challenges of globalization*. Kyiv: Phoenix (in Ukr.).
31. Yurychko, A. V. (Ed.). (2006). *Ukraine on the way to Europe*. Kyiv: Etnos (in Ukr.).
32. Huberskyi, L. V. (Ed.). (2007). *Integration of Ukraine into the European legal, political and economic systems*. Kyiv: Publishing centre «Kyiv University» (in Ukr.).
33. Nyzhnyk, V. N. (Ed.). (2008). *Ukraine on the way to European integration: economic security, the benefits of choice*. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi National University (in Ukr.).
34. Averianov, V. B. & Demchenko, S. F. (Eds.). (2010). *Ukraine and European integration, public-legal aspects*. Kyiv: Presa Ukrainy (in Ukr.).
35. Kopiika, V. V. (Ed.). (2012). *Ukraine in the European security space*. Kyiv: Kyiv University (in Ukr.).
36. Yermolaev, A. V. (Ed.). (2012). *European project and Ukraine*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, National Institute for Strategic Studies (in Ukr.).
37. Baimuratov, M. O. (Ed.). (2013). *Modifications of state sovereignty under European integration in the context of interrelations of the EU with states-members*. Sumy: Universytetska knyha (in Ukr.).
38. Chumachenko, O. A. (Ed.). (2013). *Ukraine in the terms of European integration and globalization of the world*. Kyiv: Kyiv International University (in Ukr.).
39. Andros, E. I. (Ed.). (2014). *Anthropological and cultural factors of the European choice of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
40. Motsa, A. A., Belov, D. M., & Bysaha, Y.M. (2015). *Theoretical and legal foundations of European integration of Ukraine*. Uzhgorod: Lira (in Ukr.).

УДК: 94(477) «19/20»

Ніколаєва Т.М.*

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ukr.net

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА МЕЦЕНАТИВ КИЄВА: ІСТОРІЯ ТА ДОЛЯ

Анотація. Розглянуто рівень, масштаби, напрямки та особливості меценатської діяльності в колекціонуванні творів мистецтва, значний вклад в підтримку культурної і духовної спадщини міста Києва представниками родин Тереженків та Ханенків в останній третині XIX — початку XX ст. Доведено, що майже вся родина слугували благородним справам: збереженню для наступних поколінь надбань зарубіжної, російської, та української культур, проведенню культурно-мистецьких заходів, підтримку творчої молоді, створенню загальнодоступних музеїв. В колі дослідження — створення та наповнення меценатами експозиціями декількох музеїв Києва: Національний музей Т.Г. Шевченка, Національний музей «Київська картинна галерея» (раніше Київський національний музей російського мистецтва), музей Михайла та Варвари Ханенків, Національний художній музей України (раніше Київський художньо-промисловий музей). Проаналізовано долю художніх колекцій, що знали багатьох історичних потрясінь. Показано, що саме музеї зуміли частково

*Nikolaeva T.M. , Ph.D. in History, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyi Ukraine. n_t_m@ukr.net

зберегти художні колекції меценатів Терещенків та Ханенків. Відзначена роль музеїв, як духовних скарбниць, що зберігають безцінні культурні пам'ятки історії, а також зазначено необхідність у підтримці музейної справи благодійниками та державою.

Ключові слова: меценат, художня колекція, доброчинність, музеї Києва.

Аннотація. Рассмотрены уровень, масштабы, направления и особенности меценатской деятельности в коллекционировании произведений искусства, значительный вклад в поддержку культурного и духовного наследия Киева представителями семей Терещенко и Ханенко в последней трети XIX — нач. XX в. Доказано, что почти вся семья служила благородным целям: сохранению для будущих поколений достижений зарубежной, российской и украинской культур, проведению культурно-художественных мероприятий, поддержке творческой молодежи, создание общедоступных музеев. В кругу исследования создания меценатами и наполнения экспозициями некоторых музеев Киева: Национальный музей Т.Г. Шевченко, Национальный музей «Киевская картинная галерея» (ранее Киевский национальный музей русского искусства), музей Михаила и Варвары Ханенко, Национальный художественный музей Украины (Киевский художественно-промышленный музей). Проанализированы судьбы художественных коллекций, подвергшихся многим историческим потрясениям. Показано, что именно музеи сумели частично сохранить художественные коллекции Терещенко и Ханенко. Омечена роль музеев, как духовных сокровищниц, хранящих бесценные культурные памятники истории, а также необходимость в поддержке музейного дела благотворителями и государством.

Ключевые слова: меценат, художественная коллекция, благотворительность, музеи Киева.

Abstract. The level, scale, directions and peculiarities of patronage of art activity upon collecting the works of art, substantial contribution into supporting cultural and spiritual heritage of Kyiv city by the representatives of the Tereshchenko and Khanenko families during the last third of the XIX — beginning of the XX centuries are discussed. It is proved that almost all family served noble deed: preservation for the following generations acquisitions of foreign, Russian and Ukrainian cultures; holding cultural and artistic measures, supporting creative youth, institution of all-available museums. It is under discussion the creation and filling by Maecenases expositions of several museums of Kyiv: T.H. Shevchenko National Museum, National museum «Kyiv Picture Gallery» (before — Kyiv National Museum of Russian Art) museum of Mikhailo and Varvara Khanenko, National Art Museum of Ukraine (before — Kiev Industrial Arts museum). It is analyzed the fate of art collections which were put into manu historical unstable events. It is given evidence that there were museums which managed to preserve partially art collections of the Tereshchenko and Khanenko families. It is noted the role of museums as spiritual depositories, which preserve priceless cultural relics of history; necessity to support museum business by the philanthropists and by the state.

Key words: Maecenas, art collection, philanthropy, museums of Kyiv.

Постановка проблеми. Доброчинна діяльність підприємливих людей у кінці XIX — на початку XX ст. розгорталася у багатьох сферах суспільного життя. Мистецько-естетичні запити та рівень освіти спрямовував багатьох до традиційних занять аристократичних кіл — колекціонування творів мистецтва і старожитностей. Для частини підприємців, які дбали не лише про зростання особистих капіталів, а переймалися важливими проблемами збереження і дальшого розвитку як світового, так і українського мистецтва, роблячи значні матеріальні внески в її підтримку та популяризацію, ця особлива атмосфера світського життя тодішнього суспільства набула широкого розмаху і суспільного значення, вважаючись справою особистої та родинної честі.

Найвідомішими колекціонерами були Терещенки, Варвара та Богдан Ханенки. Створені ними картинні галереї, кращі зразки мистецтва художників-передвижників останньої чверті XIX ст. та музей згодом стали загальнонародним надбанням. Особливою гордістю сучасного Києва й України є Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, де експонуються твори західного та

східного мистецтва, які сумлінно збиралися його фундаторами протягом чотирьох десятиліть. Національний художній музей України був споруджений значною мірою завдяки організаційним зусиллям Б.І.Ханенка й фінансовій підтримці інших представників родини Терещенків. Проте значна частина багатокультурного надбання була втрачена внаслідок війн, цілеспрямованого винищення в часи тоталітарного режиму, в умовах занепаду культури під тиском ідеології і політичних репресій. Досліджуючи історію та долю меценатських колекцій, музеїв, ми навчаємося розуміти їхню історичну вартість, необхідність їх збереження та їх роль для духовної та естетичної нашої майбутніх поколінь. Заслугує на увагу й висока патріотична ідея подвижництва, де видатні представники українського суспільства дбали не лише про зростання особистих капіталів, а переймалися важливими проблемами збереження і дальшого розвитку української культури, робили значні матеріальні внески в її підтримку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Діяльність меценатів Києва стала предметом дослідження В.В.Ковалинського, тоді як внесок у доброчинну і меценатську справу родини Терещенків знайшов відображення в роботі О.М. Донік. Науковий огляд скарбів мистецтва і архітектури Києва, які на сьогодні є неоцінним спадком київських філантропів, здійснив І.Б. Гірич. О.В. Ткаченко об'єднала у своєму дослідженні аналіз промислово-фінансової та громадської діяльності Терещенків, розкрила найбільш значні акції у галузі філантропії, охорони здоров'я, освіти, музейної справи. Однак висвітлення долі мистецької спадщини меценатів Києва потребує ще дуже багатьох конкретних досліджень.

Мета статті — показати рівень, масштаби, напрямки та особливості меценатської діяльності й колекціонування творів мистецтва представниками родин Терещенків та Ханенків в останній третині XIX — поч. XX ст., визначити конкретний внесок зазначених родин у культурну і духовну спадщину Києва; розкрити долю деяких мистецьких зібрань протягом століття.

Основні результати дослідження. Різноманітна історико-культурна спадщина — багатомісний цінність розвитку суспільства, що в результаті взаємовпливу різних культур впродовж тривалого історичного часу створює неповторне естетичне та духовне середовище в суспільстві. За словами відомого українського історика, архівіста й музейника В. В. Дубровського, так звана «Імператорська Археологічна комісія» вважала Україну лише об'єктом археологічних розкопів та джерелом, з якого поповнювались речами старовини й мистецтва музеї та палаци Петербургу й Москви. Видатні українські пам'ятки масами вивозилися поза межі України й часто гинули у приватних посідачів. Лише окремі українські діячі науки й мистецтва за таких часів, тільки з особистої ініціативи, могли вживати тих або інших заходів щодо охорони та збереження пам'яток української культури.[1, с. 6.]

Члени родини промисловців-поміщиків Терещенків як меценати й колекціонери об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань російської, зарубіжної, а також певною мірою й української культури. Вони звертали свою увагу насамперед на ті твори, які мали беззаперечну художню цінність та відповідали тогочасним мистецьким канонам і моді. Водночас Терещенки фінансували спорудження культурно-мистецьких закладів та підтримували твор-

чу молодь. Вони стали меценатами-засновниками першої художньої школи в Україні 1875 року на чолі з художником-педагогом М.Мурашком.

Найвідомішими колекціонерами російського, українського та зарубіжного мистецтва в родині стали Микола Артемійович, його сини Іван і Олександр, донька Варвара й зять Богдан Ханенко, брат Федір. У цілому майже всі члени родини слугували цій благородній меті, вважаючи її справою особистою та родинної честі. Користуючись послугами відомих мистецтвознавців та художників, Терещенки купували кращі твори живопису під час роботи виставок і аукціонів у Петербурзі, Москві та передусім у Києві, в майстернях художників, нерідко попередньо замовивши їм тему картини.

Як і тогочасний відомий московський колекціонер, купець П.М. Третьяков, вони орієнтувалися на реалістичний живопис передвижників, період розквіту мистецтва яких припав на 80-90-ті роки XIX ст., що, зрештою, й визначило основний склад та рівень колекцій цих меценатів. Музей прикрашають такі чудові полотна, що колись належали членам родини Терещенків, як «Селянин з вуздечкою», «Дівчина з кицькою» І.М. Крамського, «Курсистка» М.О. Ярошенка, «Портрет В.М. Гаршина» і «Поприщин» І.Ю. Рєпіна, «Юродивий» В.Г. Перова, «Дівич-вечір» В.Є. Маковського, «Позика хліба» В.М. Максимова, «Три царівни підземного царства» В.М. Васнецова, чудові пейзажі «Дубовий гай» та «Серед долин широких...» І.І. Шишкіна, «Зима. Імоченці» В.Д. Полєнова, «Сутінки» й «Після дощу» А.М. Васнецова. Крім робіт передвижників, їм належали найкращі полотна російських майстрів пензля інших напрямів, зокрема, «Переможці» В.В. Верещагіна, «Картярі» П.А. Федотова, «Буря» І.К. Айвазовського, «Дівчинка на тлі перського килима» М.О. Врубеля. Роботи таких відомих художників, як В.В. Верещагін, М.О. Врубель, І.І. Шишкін в їхніх галереях виявилися найчисленнішими [2, с. 215-216].

Картинам живописців, які народилися в Україні, або тривалий час працювали тут та своїм творчим доробком зробили значний внесок у розвиток національного мистецтва, також належало чільне місце у колекціях Терещенків. Варто згадати М.М. Ге (написав декілька портретів членів цієї родини), І.І. Соколова, К.О. Трутовського, В.А. Тропініна, художників-передвижників С.І. Світославського, М.І. Мурашка, М.К. Пимоненка, С.П. Костенка, В.К. Менка, М.Д. Кузнецова та ін. Іван Миколайович Терещенко мав чималу колекцію малюнків та акварелей Т.Г. Шевченка, В.І. Штернберга, Д.Г. Левицького, В.Л. Боровиковського, все зібрання Л.М. Жемчужникова, яке складалося з кількох тисяч картин і малюнків [3, с.281]. Загалом досить нелегко визначити склад персональних колекцій членів родини Терещенків, адже нерідко та чи інша робота з часом переходила від одного до іншого. Сучасники вже тоді сприймали ці колекції як загальне родинне зібрання, що має колись стати загальнодоступним музеєм.

Хоча коло відвідувачів домашніх зібрань Терещенків було обмеженим, проте певними шляхами картини доходили й до широкого кола глядачів. Наприклад, на щорічних виставках рисувальної школи у Києві, які влаштовував М.І. Мурашко, були завжди представлені твори мистецтва, що зберігалися в приватних колекціях міста. Так, у березні 1877 р. в залі Дворянського зібрання було організовано таку виставку картин та старожитностей на користь цього навчального закладу, більшість полотен якої належала М.А. Терещенкові [4, с.380]

У 1880-х рр. найбільшим і найсерйознішим київським колекціонером, до збірки якого найвідоміші художники вважали за честь продати свої найкращі картини, був Іван Миколайович Терещенко. Цей представник третього покоління підприємницької родини, з ґрунтовною освітою, широтою інтересів, тонким розумінням естетичної цінності творів мистецтва, мав тісні стосунки з багатьма видатними російськими і українськими художниками, які відзначали його за добре серце, чуйність й увагу до творчої молоді. Одеський живописець М.Д. Кузнецов у листопаді 1892 р. писав І.М. Терещенкові: «Ви для мене найкраща людина, яку я знаю. Ви стаєте нашим Третьяковим. Для такої високої справи саме такий серйозний та освічений по європейському і потрібен. Під Вашим крилом не один художній талант може розвиватися» [5, с.303].

Особливо це стосувалося вихованців Київської рисувальної школи. Коли в січні 1885 р. її випускник Є.К. Вжешч виїздив до Петербурга для продовження художньої освіти, він мав при собі рекомендаційного листа від Івана Миколайовича до І.І. Шишкіна, де зокрема зазначалося: «Звертаюся до Вас з моїм покінливим проханням узяти під свою опіку молодого художника, якому я дуже співчуваю. Він надзвичайно талановита молода людина, яка в майбутньому, можливо, зробить свій внесок у мистецтво. Тепер же він бажав би, щоб його картина, яку він привіз із собою, була б прийнята на пересувну виставку. Посприяйте йому, якщо це можливо...» [6, с.155].

Перепоною багатьом задумам ще молодого І.М. Терещенка стала його тяжка невиліковна хвороба. Навіть за таких обставин він не полишав думок про мистецтво, про створення власного музею. Значна частина зібрання мецената розміщувалась у його власному, схожому на невеликий венеціанський палац, особняку по Бібіковському бульвару, 34, який він придбав у 1879 р. Інша частина колекції, яка складалася з декілька сотен картин, перебувала в його улюбленому Волфінському маєтку у Курській губернії (тепер — у Сумській області). Після 1892 р., у зв'язку з недугою, Іван Миколайович майже весь час прожив на півдні Франції, що позначилося на його меценатській діяльності, яка за декілька років майже зовсім припинилася. Після смерті І.М. Терещенка в 1903 р. величезне художнє зібрання поповнювали його вдова Єлизавета Михайлівна та син Михайло. Так, у 1913 р. остання купила на виставці у Петербурзі близько двохсот малюнків М.О. Врубеля [2, с.222].

Микола Артемійович Терещенко свою художню колекцію розмістив у власному особняку по Бібіковському бульвару, 12 (тепер — Національний музей Т.Г. Шевченка). Придбавши його в 1875 р., він (за проектом архітекторів П.О. Федорова та Р.Г. Тустановського) перебудував його на палац у стилі ренесансу, який поєднував у собі житлові помешкання, картинну галерею на другому поверсі, контору Товариства цукрових і рафінадних заводів. У 1902 р. галерея М.А. Терещенка налічувала 87 картин вартістю понад 105 тис. руб. [7, арк. 107зв.] Художник М.В. Нестеров, побувавши в гостях у Миколи Артемійовича в середині 1890-х років, так лаконічно писав про його внутрішній світ, рівень сприйняття прекрасного: «Я був запрошений оглянути його прекрасну галерею, і після того дня, почав щодня бувати в розумного старого. Судження його про мистецтво були сповнені такту, розуму. Домінантним у ньому був великий розум, де він хотів, — великий такт» [8, с.216].

Чимало творів визнаних майстрів пензля перебувало в колекції Федора Артемійовича Терещенка, яка містилася у його власному двоповерховому особняку по вул. Терещенківській, 9, перебудованому протягом 1882-1884 рр. за проектом архітекторів А.Л. Гуна і В.М. Ніколаєва (тепер — Національний музей «Київська картинна галерея», раніше Київський національний музей російського мистецтва) [5, с. 283-284]. У 1892 р. до його колекції належало 76 полотен, оцінених на той час у 85 тис. руб., бронзові фігурки, старовинне художнє срібло, порцеляновий посуд [9, арк. 2-3]. Після смерті Федора Артемійовича в 1894 р. галерею поповнювала його племінниця Ольга Миколаївна, яка тривалий час проживала у цьому будинку. Зокрема, у 1911-1912 рр. вона придбала нові картини і порцеляну у Петербурзі та Москві. Серед авторів полотен були імена І.І. Шишкіна, М.О. Ярошенка, В.А. Тропініна, К.А. Савицького, М.Н. Дубовського, В.О. Волкова та ін.

Після буремних років революції й громадянської війни багатьом творам мистецтва, насамперед живопису, які належали трьом поколінням родини Терещенків, не судилося стати надбанням нащадків. Найповніше з усіх збереглася колекція Федора Артемійовича, а художнє зібрання Олександра Миколайовича у 1919 р. було розграбоване більшовиками. І дотепер мало що відомо про повний його склад та подальшу долю. Значна частина найбільшої та найціннішої колекції І.М. Терещенка, яка за його заповітом мала перейти у розпорядження художнього училища (колишня рисувальна школа Мурашка), на заснування якого Іван Миколайович і його родина заклали капітал понад 1 млн. руб., 1915 р. у зв'язку з можливою окупацією Києва німцями була вивезена до Петрограда. Навесні 1918 р. вона у повному складі перейшла до Державного Російського музею (понад 50 картин та понад 5 тис. малюнків) [10, с.11]. Це унікальне зібрання залишається в Росії й досі. А інша частина колекції, що залишилася у Києві, була розграбована більшовиками у січні 1919 року [11, с.171-173].

Грабування української культурної спадщини почалося з перших днів радянської влади (від муравйовщини). Зібрано окремі факти цих варварських злодіянь. Так, наприклад, доктор В.Марк, що служив лікарем у червоній армії й виїхав за кордон наприкінці 1921 р., описав свою зустріч з ад'ютантом М.Муравйова, якого він зустрів у вагоні 1-го класу на запасній колії Курського вокзалу у Москві: «Все пальцы адъютанта были унизаны драгоценными бриллиантовыми кольцами, из верхнего кармана тужурки свешивалась дорогая, тяжелая золотая цепочка и из кармана рейтуз выглядывало запиханное туда настоящее жемчужное ожерелье. Когда я заинтересовался этим и спросил «адъютанта», откуда у него все эти вещи, он совершенно серьезно объяснил, что все эти драгоценности привезены им из Киева, где «буржуазия и ее магазины были подробно осмотрены». «Что вы понимаете под словом «осмотр»?», — спросил я. «Разумеется, грабеж», — ответил он совершенно спокойно и при этом подвинул мне под нос шкатулку, наполненную золотыми вещами и драгоценными камнями». [12, с. 87]. Після остаточного встановлення влади більшовиків та налагодження «мирного» життя, в листопаді 1922 р. у будинку Ф.А. Терещенка по вул. Терещенківській, 9, була відкрита Київська картинна галерея, основу якої склали націоналізована колекція Федора Артемійовича і залишки зібрань Миколи Артемійовича та Івана Миколайовича Терещенків, а також колекції старо-

житностей, картин і книгозбірня О.Г. Гансена та нечисленні зібрання ще кількох київських колекціонерів [13, с.4-5].

Помітний слід у культурному житті України та Києва наприкінці XIX — на початку XX ст. залишили Богдан Іванович та Варвара Миколаївна Ханенки — зять і донька М.А. Терещенка. Нашадок українського козацько-старшинського роду Б.І. Ханенко був відомим громадським діячем, юристом, промисловцем-поміщиком і колекціонером, діяльність якого мала значний вплив на розвиток економічного життя Південно-Західного краю. Фанатично віддане служінню мистецтву подружжя Ханенків все своє життя присвятило колекціонуванню творів, насамперед зарубіжного мистецтва, які разом зі спеціально спорудженим будинком-музеєм заповіло Києву. Сьогодні Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків залишається найкращою в Україні колекцією західно-європейського мистецтва, відомою далеко за її межами.

Колекціонуванням Б.І. Ханенко захопився ще у молодому віці, коли після закінчення юридичного факультету Московського університету в 1873-1876 рр. працював у Петербурзі, а потім п'ять років обіймав посаду члена Варшавського окружного суду. Перебуваючи за кордоном, молоде подружжя Ханенків мало змогу ознайомитися з найбільшими художніми галереями Італії, Німеччини, Франції та інших країн. Саме у варшавський період життя Богдан Ханенко перетворився на «професійного» колекціонера.

Діапазон інтересів Богдана та Варвари Ханенків як колекціонерів був досить широким. До їхнього зібрання зарубіжного малярства ввійшли полотна таких видатних майстрів західноєвропейських шкіл, як Рембрандт, Ван Дейк, Брейгел, Йорданс, Рейсдал, Рубенс, Перуджіно, Белліні, Тьєполо, Караваджо, Пальмеццано, Ротарі, Селлайо, Монтенья, Сурбаран та ін. Крім живопису Ханенки цікавилися скульптурою, виробами художньої промисловості, творами античної культури, мистецтвом народів Близького та Далекого Сходу. Вони також колекціонували скіфські, слов'янські та давньоруські археологічні експонати, збирали декоративно-вжиткові вироби майстрів українського народного мистецтва. Величезний археологічний матеріал із колекції Ханенків став цінним внеском в історію вивчення матеріальної культури на території України. Варвара Миколаївна також захоплювалася збиранням ікон. Найкращі з них тепер знаходяться у Національному музеї «Київська картинна галерея» (раніше Київський національний музей російського мистецтва) — «Темна вечерея», «Чудо Георгія про змія», «Відсічення голови Іоанна Предтечі» та інші, написані в XV — першій половині XVI ст. майстрами ростово-суздальської, новгородської та московської іконописних шкіл [2, с.234-235].

Остаточно переїхавши у 1885 р. до Києва, подружжя Ханенків для своєї уже великої за кількістю експонатів колекції вирішило спорудити спеціальне приміщення, яке мало стати архітектурним доповненням до розміщених у ньому художньо-мистецьких цінностей. 1886 р. Богдан Іванович по вул. Терещенківській, 15, на ділянці, отриманій у спадок від батька Варварою Миколаївною, розпочав будівництво особняку у стилі італійського палаццо часів Відродження за проектом архітекторів Р.Ф. Мельцера та П.С. Бойцова. Намагаючись ознайомити художню громадськість зі своїми експонатами, Ханенки у 1896 р. видали каталог зібраного живопису «Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других школ» (друге, доповнене його видання, вийшло в 1899 р.). У

ньому налічувалося 396 експонатів: італійської школи — 97, іспанської — 17, фламандської — 59, голландської — 88, німецької — 13 і французької — 122 картини [14, с. 236-238].

Серед тодішніх приватних зібрань Росії, не кажучи вже про Україну, колекція Ханенків виділялась як за різноманітністю мистецьких напрямів, так і якістю підбору експонатів. Вона багато в чому перевершувала навіть експозиції галерей найбільш визнаних авторитетів — московських колекціонерів. Так, М.В. Нестеров у лютому 1891 р. писав до рідних: «Був удруге у Ханенка, докладно розглядав його колекцію картин та старожитностей, це зібрання у своєму роді єдине в Росії, навіть у Москві цього немає в приватних руках...» [15, с.76].

У квітні 1917 р., за півтора місяця до смерті, Богдан Іванович склав духовний заповіт про безкоштовну передачу Києву власної мистецької колекції та обох будинків по вул. Терещенківській. Його виконавицею Богдан Іванович призначив свою дружину, яка мала залишатися довічним розпорядником колекції й будинків та підготувати зібрання до перетворення його на міський музей. Проте невдовзі розпочалася громадянська війна, Київ був окупований німцями. Незважаючи на великі труднощі, Варвара Миколаївна навідріз відмовилася виїхати з колекцією до Німеччини, щоб там на досить прийнятних умовах відкрити музей.

Втративши надію на довготривалість будь-якого уряду, В.М. Ханенко оформила дарчий акт про передачу власного музею Українській Академії наук [16, с.388]. Варвара Ханенко була такою пристрасною колекціонеркою, що продовжувала розшукувати й купувати цікаві твори для колекції вже навіть після страшного 1919 року, коли радянська влада особливо утискала її, намагаючись виселити з будинку і позбавити права навіть заходити туди. Лише після остаточного утвердження радянської влади в УСРР, у листопаді 1920 р., загальні збори Академії наук ухвалили рішення прийняти цей заклад до свого відомства. Директор цього музею М.О. Макаренко у вступній статті першого путівника, виданого 1924 р., зазначив: «Музей мистецтв імені Б.І. та В.М. Ханенків для України — то великий скарб, те ж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі галузі художніх творів усіх європейських і східних народів» [17, с.11].

Музей дуже багато втратив у 1920-1930 роки. У 1936 р. заклад дістав нову назву — Київський музей західного та східного мистецтва, поповнившись кількома колекціями картин. Зазнав значних втрат під час Другої світової війни: в 1943-му, тікаючи з Києва, німці приховали найцінніше з того, що лишилося в музеї, і вивезли ешелонам в напрямку Кенігсберга. Там сліди колекції зникли.

Цікавою є доля окремих експонатів колекції, знайдених внаслідок пошукової роботи музею. Йдеться, зокрема, про твір Корнеліса Пуленбурга «Аркадський пейзаж», який походить з колекції засновників музею Богдана і Варвари Ханенків. Дані про картину зберігалися в музеї відповідно до записів самого Богдана Ханенко. Картина знайшлася в одного з європейських приватних колекціонерів і була придбана ним цілком законно на аукціоні Сотбіс. 2015 року її вдалося повернути до Києва. Твір є унікальним для українських музеїв зразком італізму — новаторської для XVII ст. течії голландської живопису. Він якісно доповнював Ханенківську колекцію картин північної школи і був одним з найцікавіших творів довоєнної експозиції музею.

В роки Другої світової війни в тій чи іншій мірі постраждали всі музеї України. Музейні колекції були пограбовані або знищені. Тільки Музей Ханенків втратив близько 25 тисяч експонатів. Робота з розшуку та поверненню втрачених цінностей почалася відразу після війни і триває досі. Повернення пейзажу Корнеліса Пуленбурга дає надію, що інші твори також будуть знайдені. Це важливо не лише для музею, а й як прецедент відстоювання Україною свого права на повернення воєнних трофеїв.

1925 року імена Богдана та Варвари Ханенків вилучили з назви музею «за відсутності революційних заслуг перед пролетаріатом», і до середини 1990-х українці знали про них мало. Нарешті у 1999 р. було виконано заповіт його засновників — перейменовано в Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Таким чином, основний масив творів західноєвропейського мистецтва, що знаходяться сьогодні у київських музеях, був сформований завдяки зусиллям Богдана Івановича Ханенка та його дружини-однодумця — Варвари Миколаївни, які все своє життя безкорисно служили мистецтву.

Заснування й становлення наприкінці XIX– на початку XX ст. Київського художньо-промислового та наукового музею також були пов'язані з діяльністю доброчинців. Питання про необхідність організації у Києві такого закладу громадськістю піднімалося неодноразово. Проте лише в середині 90-х років XIX ст. ця справа зрушила з місця. Зокрема, в травні 1894 р. у резиденції київського, подільського і волинського генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва, який протегував ініціаторам створення музею, відбулося засідання комісії з розробки питання про заснування такого закладу й збір коштів для будівництва його приміщення.

Крім офіційних осіб, тут були присутні В.Б. Антонович, О.М. Лазаревський, А.В. Прахов, В.М. Ніколаєв, О.М. Терещенко, Б.І. Ханенко, В.В. і Я.В. Тарновські, В.Ф. Симиренко, Лазар та Лев Бродські, М.П. Дегтерєв та ін. [18, арк. 68]. Оскільки урядової фінансової підтримки у найближчий час не передбачалося, то необхідну суму на спорудження музею було вирішено зібрати шляхом пожертвування. О.М. Терещенко одразу виділив від свого імені й імені дядька — Федора Артемійовича, який через тяжку хворобу не мав змоги бути присутнім, по 25 тис. руб. Пожертвування, хоча й менші, зробили також інші учасники наради. Через місяць музейний капітал становив уже 63 тис. руб.

Подальшу турботу про спорудження музею й організацію його роботи взяло на себе Київське товариство старожитностей і мистецтв, для заснування якого найбільших зусиль доклав спочатку заступник, а згодом його голова Б.І. Ханенко. Маючи вже на тимчасовому зберіганні певну кількість колекцій, Товариство запросило В. Хвойку для проведення роботи по впорядкуванню колекцій майбутнього музею, що дозволило вже наприкінці 1897 року влаштувати першу археологічну виставку Київського Товариства старожитностей та мистецтв і видати до неї покажчик. У резолюції XI археологічного з'їзду було зроблено однозначний висновок — «працею Б. Ханенка і В. Хвойки було відкрито Музей» [19, с.106].

Музей, побудований у 1901 р., мав вигляд давньо-грецького храму, розташований на штучному підвищенні біля підніжжя Печерського плато. Розкішні форми та скульптури фронтона, а також урочисті сходи, великі простори зали відповідали уявленню про храм мистецтва. Його приміщення й досі залишається

одним із найкращих серед музеїв України. Із суми в 249 тис. руб. на його спорудження уряд надав лише 100 тис. руб., а родина Терещенків більше за всіх — 109 тис. руб. [20, с. 27].

Музей старожитностей і мистецтв або Київський міський музей (неофіційні назви) одразу став поповнюватися багатьма цінними колекціями, насамперед археологічними. Серед таких виділялось унікальне археологічне зібрання, надане подружжям Б.І. і В.М. Ханенків. У його складі були пам'ятки Наддніпрянщини різних історичних епох, колекція хрестів і образків перших століть християнства на Русі, старожитності античної доби з грецьких колоній Причорномор'я, зібрання давньоєгипетських пам'яток. Уся колекція налічувала 3145 предметів, які оцінювалися у 71 тис. руб., що становило половину вартості усіх музейних археологічних експонатів. Подружжя О.М. та Є.М. Терещенків разом із Б.І. та В.М. Ханенками пожертвували ще й зібрання старожитностей ранньослов'янської епохи, яке налічувало 900 одиниць. Крім того Олександр Миколайович подарував дев'ять ескізів і малюнків М.О. Врубеля. Також свої зібрання старожитностей передав до музею ще один київський підприємець-колекціонер — С.С. Могилевцев [20, с. 26].

Хоча музей мав завдання поповнювати свої експозиції матеріалами з історії всього людства, проте пам'ятки збиралися переважно на території України, що надавало йому значення національного музею. З 1906 р. заклад фактично розбудовувався як національний український музей краєзнавчого спрямування гуртком інтелігенції на чолі з його директором (з 1902 року) М.Ф. Біляшівським. Того ж року він влаштував у музеї першу виставку українського ужиткового мистецтва і кустарних виробів. Після її проведення було створено колекцію українського народного мистецтва, сприйняту надзвичайно схвально серед української інтелігенції. Зокрема, на влаштування виставки із загальної суми у 8368 руб. семеро членів родини Терещенків пожертвували більше третини — 3225 руб. [21, арк. 20; 234, с.11].

Ставши одним із найкращих наукових і культурних центрів в Україні на початку ХХ ст., Київський музей у несприятливих політичних умовах активно пропагував українську культуру й мистецтво. Загальне керівництво його справами здійснював комітет на чолі з Б.І. Ханенком, що продовжував виконувати також і обов'язки голови правління Товариства старожитностей та мистецтв і на користь міського музею, у квітні 1917 р., перерахував 100 тис. руб. Без перебільшення можна стверджувати, що з усіх художньо-мистецьких закладів Києва Художньо-промислового і наукового музею випала доля відіграти найбільш значну роль у культурному житті міста. Згодом, у 1936 р., на його основі було організовано два музеї — Історичний та Українського мистецтва. Саме у будинку колишнього міського музею розміщувався Київський державний музей українського мистецтва, перейменований у 1964 р. на Державний музей українського образотворчого мистецтва. З 1996 р. він має сучасну назву — Національний художній музей України [2, с.256-257].

Висновки. Меценатство та філантропія є завжди актуальними, заслуговують на вивчення, несучи в собі високу патріотичну ідею подвижництва. Іронією долі, чи за історичною справедливістю, мером міста Глухова Сумської обл., в минулому столиці Гетьманщини, в 2015 року в став нащадок відомого роду підприємців і меценатів Мішель Терещенко, який до переїзду в Україну був

успішним бізнесменом у Франції. Але потім повернувся на батьківщину своїх предків. Фінансові можливості його діда до революції становили 70 млн. млн. руб., що нині може становити не один мільярд доларів. Та на родовому гербі Терещенків є девіз: «Прагнення до суспільної користі» і, дотримуючись його на поч. XX ст., вони витрачали до 80% своїх прибутків на благодійні проекти.

Мішель — гідний продовжувач свого роду: заснував Фундацію спадщини Терещенків, щоб підтримати будинки, які побудували Терещенки в Києві. Адже трохи більше ніж за 30 років його родина збудувала у Києві місто у місті. Без пам'яток архітектури, без художніх колекцій, до появи яких долучились меценати Терещинки, сьогодні не можна уявити українську столицю. Доброчинна діяльність розгорталася на гуманістичних та релігійно-моральних засадах, що й за теперішніх умов соціально-економічного розвитку є конче важливою суспільно-корисною справою. У Мішеля Терещенка не залишилось почуття образи на те, що в його родині відібрали все, і він завдячує українцям за збережене, враховуючи трагічність української історії. Адже музеї, що стали спадщиною художніх колекцій Терещенків та Ханенків, у сучасному суспільстві — це духовні скарбниці, що зберігають безцінні пам'ятки історії, культури та мистецтв, відіграють важливу роль в духовному розвитку нації, розбудові її державності, і потребують ефективного фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Для того, щоб музейні фонди поповнювались, а музеї сприяли піднесенню національної самосвідомості народу, утвердженню ідеалів краси і добра, необхідно вдосконалити механізми державної підтримки музейної справи для залучення благодійної допомоги, меценатських і спонсорських коштів шляхом податкового, митного та інших видів економічного регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. / [редкол.: О. М. Титова (голов. ред.) та ін.]. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 6.
2. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О.Донік — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.
3. Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. — К.: Вид-во ВУАН, 1930. — 797 с.
4. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. / О.Кістяківський — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1: 1874–1879. — 647 с.
5. Ковалинский В.В. Меценаты Киева. — 2-е изд./ В.Ковалинский — К.: Кий, 1998. — 528 с.
6. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / В.Кізченко — К.: Наук. думка, 1972. — 162 с.
7. Инвентарная книга движимого имущества дома Н.А. Терещенко в г. Киеве (01.03. 1899–01.03. 1902). // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 830, оп.1, спр. 24, 125 арк.
8. Нестеров М.В. Воспоминания — 2-е изд. / М.Нестеров — М.: Сов. художник, 1989. — 415 с.
9. Опись картин, серебра и бронзы Ф.А. Терещенка (1892) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 830, оп. 1, спр. 491, 9 арк.

10. Українське малярство XVII–XX сторіч. Провідник по виставці / Під ред. й з вступ. нарисом Ф. Ернста. — К.: Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка, 1929. — 108 с.
11. Ковалинський В.В. Семья Терещенко / В.Ковалинский — К.: Преса України, 2003. — 388 с.
12. Марк В. Садизм в Советской России. — Двуглавый орел. — 1922. — 1/14 мая. — С. 32–43. Цит. за: Жевахов Н.Д., Товарищ Обер-Прокурора Св.Синода. Воспоминания. Том 2. — Новый Сад, 1928. — С. 197.
13. Дахнович А.С. Київська картинна галерея. / А.Дахнович — К.: Видання Київської картинної галереї, 1927. — 12 с.
14. Коненков С.Т. Воспоминания. Статьи. Письма. В 2-х кн. /С.Коненков — М.: Изобразительное искусство, 1984. — Кн. 1: Мой век. — 280 с.
15. Нестеров М.В. Письма: Избранное. 2-е изд. / М.Нестеров — Л.: Искусство, Ленинград. отд-ние, 1988. — 534 с.
16. Сак Л. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.) /Л.Сак // Очерки истории музейного дела в СССР: Вип. 9.— М.: 1-я типография Профиздата, 1963. — С. 373–405.
17. Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.М. Ханенків Української Академії Наук. Провідник / М. Макаренко — К.: Червоний шлях, 1924. — 142 с.
18. Об открытии в г. Киеве художественно-промышленного и научного музея (1905 р.) // Центральный державный историчний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 658, спр. 1, 408 арк.
19. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX — початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Ковпаненко Н.Г. // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 99–110.
20. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея императора Николая Александровича. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1905. — 30 с.
21. Дело по подготовке музеем выставки прикладного искусства и кустарных изделий. Отчет комиссии по устройству выставки (04.1905–1907) // Державний архів Київської області, ф. 304, оп. 1, спр. 3, 280 арк.

REFERENCES

1. Akulenko, V.I. (2010). Political and legal problems of returning cultural values between the countries of CIS (Community of Independent States). *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva (Works of the Center of Monuments Study)*, 17, 6 (in Ukr.).
2. Donik, O.M. (2004). *The family of Tereshchenko in the history of philanthropy*. Kyiv: NASU, Institute of history of Ukraine (in Ukr.).
3. Ernst, F. (Ed.). (1930). *Kyiv: Guide-book*. Kyiv: Publishing house of VUAN (All-Ukrainian Academy of Sciences) (in Ukr.).
4. Kistiakivskyi, O.F. (1994). *Diari (1874-1885)*: in 2 Vol. Vol.1: 1974-1879. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
5. Kovalinskii, V.V. (1998). *Maecenases of Kyiv*. 2nd ed. Kiev: Kii (in Rus.).
6. Kizchenko, V.I. (1972). *Cultural and educational level of working class of Ukraine on the eve of revolution of 1905-1907 years*. — Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
7. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (hereinafter — CSASAGU), fund 830, description 1, file 24, 125 sheets (in Rus.).
8. Nesterov, M.V. (1989). *Memoirs*. 2nd ed. Moscow: Sovetskii khudozhnik (in Rus.).

9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 830, description 1, file 491, 9 sheets (in Rus.).
10. Ernst, F. (Ed.). (1929). *Ukrainian arts of the XVII–XX centuries. Guide-book upon the exhibition*. Kyiv: All-Ukrainian historical museum named after T.H.Shevchenko (in Ukr.).
11. Kovalinskii, V.V. (2003). *The family of Tereshchenko*. Kiev: Presa Ukrainy (in Rus.).
12. Mark, V. (1922). Sadism in Soviet Russia. *Dvuglavyi Oriol (Double-headed Eagle)*, 1/14 May, 32-43 (in Rus.).
13. Dakhnovych, A.S. (1927). *Kyiv picture gallery*. Kyiv: Publishing house of Kyiv picture-gallery (in Ukr.).
14. Konenkov, S.T. (1984). *Memoirs. Articled. Letters*. In 2 books. (Book 1: My age). Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo (in Rus.).
15. Nesterov, M.V. (1988). *Letters: Selected*. 2nd ed. Leningrad: Iskusstvo, Leningrad department (in Rus.).
16. Sak, L. (1963). From the history of origin and development of Kiev state museum of the Western and Eastern arts (1883-1945 years). In *Essays on the history of museum business in the USSR* (Vol 9, pp. 373-405). Moscow: 1st Typography of Profizdat (in Rus.).
17. Makarenko, M. (1924). *Museum of arts named after B.I. and V.M. Khanenkos of Ukrainian Academy of Sciences. Guide-book*. Kyiv: Chervonyi shliakh (in Ukr.).
18. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 658, file 1, 408 sheets (in Rus.).
19. Kovpanenko, N.H. (2008). Role of archeology congresses of the last third of the XIX — beginning of the XX century in researching of the architectural and artistic heritage of Ukraine. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 6, 99-110 (in Ukr.).
20. *Consecration and opening of Kiev Industrial Arts and Science museum of Emperor Nikolai Aleksandrovich*. (1905). Kiev: Typography of S.V. Kulzhenko (in Rus.).
21. State Archives of Kyiv Oblast (hereinafter –SAKO), fund 304, description 1, file 3, 280 sheets (in Rus.).

УДК 94.001.73 (47+57) «1860/1890»:352/353 (477)

Обметко О. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. o.obmetko@gmail.com

ДОСВІД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХІХ СТ. І СУЧАСНІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Анотація. Розглядається діяльність земств в губерніях України в останній третині ХІХ ст. з позицій сильних та слабких сторін місцевого самоврядування. Незважаючи на суттєвий вплив земств на розвиток соціально-економічних та суспільних подій в українських губерніях, їх діяльність не була позбавлена недоліків.

* Obmetko O. M., Ph.D. in History, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. o.obmetko@gmail.com

THE EXPERIENCE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT OF THE 19TH CENTURY. AND MODERN EUROPEAN INTEGRATION GUIDELINES OF UKRAINE: HISTORICAL RETROSPECTIVE.

Мова йде, зокрема, про неврегульовані взаємовідносини між губерньськими та повітовими земствами при вирішенні кола питань. Негативним виявився вплив дворянства, яке стояло на захисті інтересів монархії, а отже підтримувало політику адміністративної влади на місцях. Не сприяла покращенню роботи земств відсутність серед них єдності при вирішенні питання про створення у межах країни загальноземського керуючого центру. Зазначене зумовило розбіжності у сприйнятті земствами лібералізму як суспільно-політичної течії. В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земствами досвід є не тільки актуальним, але й потребує подальшої наукової розробки. Необхідно більш ґрунтовно підійти до дослідження земської діяльності у аграрному секторі економіки; звернути увагу на роль земств у розвитку малого підприємництва у містах та селах України.

Ключові слова: земства, українські губернії, реформування, Європа, самоврядування.

Аннотація. Рассматривается деятельность земств в губерниях Украины в последней трети XIX в. с позиций сильных и слабых сторон местного самоуправления. Несмотря на существенное влияние земств на развитие экономических и общественных событий в украинских губерниях, их деятельность не была лишена недостатков. Речь идёт, в частности, о неурегулированных отношениях между губерньскими и уездными земствами при решении ряда вопросов. Отрицательно сказалось влияние дворянства, которое защищало интересы монархии, а значит, поддерживало политику административной власти на местах. Не способствовало улучшению работы земств отсутствие среди них единства при решении вопросов об образовании в пределах страны общеземского руководящего центра. Отмеченное обусловило разногласия в восприятии земствами либерализма как общественно-политического течения. В современных условиях, когда местное самоуправление является составляющей частью процесса реформирования и создания рыночной экономики в Украине, приобретенный земствами опыт не только актуален, но и требует дальнейшей научной разработки. Необходимо глубже изучить земский опыт в аграрном секторе экономики; обратить внимание на роль земств в развитии малого предпринимательства в городах и деревнях Украины.

Ключевые слова: земства, украинские губернии, реформирование, Европа, самоуправление.

Abstract. Activity of Zemstvos (elective district councils) in Ukrainian provinces in the last third of the 19th century in dimension of strong and weak sides of local self-government is analyzed. Despite the significant influence of Zemstvos on development of the socio-economic and public events in Ukrainian provinces, they were not deprived of certain disadvantages. It is said, in particular, about unresolved relationship between Zemstvos in provinces and districts upon solving the range of questions. Negative traits were dealt with the influence of nobility, which protected monarchy's interests, and therefore supported in provinces the policy of administrative authority. Disagreement upon the question of establishing within the country of the all-Zemstvos leading centre also did not improve the activity of these institutions. Noted features conditioned distinctions in apprehending by Zemstvos liberalism as socio-political trend. Under contemporary conditions, when local self-government has become a part of the reform process and the creation of market economy in Ukraine, gained experience of Zemstvos is not just actual, but needs further scientific consideration. It is necessary to approach more thoroughly to analysing Zemstvos activity in agrarian sector of economy; to pay attention to the role of Zemstvos in development of small business in cities and villages of Ukraine.

Key words: Zemstvos, Ukrainian provinces, reformation, Europe, self-government.

Постановка проблеми. Зацікавленість минулим завжди була пов'язана з потребою людей краще розібратися у сьогоденні, зрозуміти причини сучасних їм суспільних явищ, передбачити, в якому напрямку вони будуть розвиватися у майбутньому. Проте ще ніколи прагнення усвідомити рух історичного розвитку не було таким гострим та наполегливим, як у наш час, коли на очах одного покоління сталися величезні зміни у житті мільйонів людей нашої держави.

Особливо гостро на сучасному етапі історії незалежної України постало питання місцевого самоврядування та децентралізації. Україна вже мала досвід місцевого самоврядування у XIX — на початку XX ст., перебуваючи у складі

Російської імперії. Тому, вважаємо, що аналіз цього досвіду буде корисним з огляду на прагнення України мати у себе світові стандарти не лише в економічному та політичному житті, а й у наданні більшої самостійності органам самоврядування на місцях.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Земська реформа протягом століття знаходила широке відображення в історичній літературі. Основні фундаментальні праці вийшли в ранні роки існування земства, спрямовуючи увагу їх дослідників на політико-правові та організаційні засади формування і діяльності земств. [1-4]. Практичні питання і потреби місцевого самоврядування відобразилися також і в публіцистичній літературі про земство в працях активних земських та політичних діячів, таких як Білоконський І. Л. Б. Б. Веселовський [5-9] та інші.

В останні роки краєзнавці та історики розпочали дослідження земської діяльності в областях України. Особлива увага звертається на визначенні ролі земських установ при вивченні історії краю, їх участь у архівних комісіях і археологічних з'їздах. Цим проблемам присвячені статті А. Гапієнка; С. Заремби; І. Войцехівської., О. Семергей [10; 11; 12]. Привернула увагу істориків України і діяльність окремих земських діячів [13].

Мета статті — проаналізувати ефективність земської діяльності в українських губерніях наприкінці XIX ст.; визначити сильні та слабкі риси їх діяльності; дослідити, які з цих рис необхідно враховувати для вдосконалення місцевого самоврядування сучасної України.

Основні результати дослідження. В більшості країн сучасної Європи управління усіма справами на місцях здійснюється спеціальними органами місцевого самоврядування, що формуються на основі загального рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування, а також спеціально призначеними з центру органами місцевого самоврядування. Під місцевим самоуправлінням Європейська хартія про місцеве самоврядування від 15 жовтня 1985 р. визначає «право та дійсну спроможність місцевих громад контролювати значну частину суспільних справ, керувати ними в межах закону під свою відповідальність та на користь населення» [14].

Місцеве самоврядування виходить з того, що безпосередня участь громадян в управлінні громадськими справами може бути реалізована саме на місцевому рівні. Очевидно, що існування місцевих органів, наділених реальною владою, робить можливим забезпечення такого управління, яке було б найбільш ефективним та максимально наближеним до потреб населення.

Та Україна вже у XIX ст. мала досвід такого самоврядування. Процес становлення земств в країні і, зокрема в українських губерніях, був досить складним в силу наявності об'єктивних та суб'єктивних причин. В першу чергу відчувалась незавершеність законодавчої бази, відсутність бажання влади делегувати земствам функції, які б сприяли їх ефективній праці на місцях. По-друге, від самого початку земства були поставлені у залежність від існуючої чиновницької влади в губерніях, яка гальмувала будь-які рішення земства у напрямку розвитку самоврядування. По-третє, фіксовані урядом «обов'язкові повинності» для земств ґрунтувались на застарілих статутах і тимчасових правилах, які вже давно не відповідали вимогам часу. Тому місцевим органам самоврядування доводилося шукати обхідні шляхи, які дозволяли б виконувати покладені на

них обов'язки. По-четверте — наявність в земських установах значної кількості дворянства створювала атмосферу байдужості та бездіяльності, а підбір кадрів залежав від губернаторського дозволу з урахуванням благонадійності. По-п'яте, відчувалася відсутність взаємної підтримки між земствами, які самотужки вирішували організаційні питання становлення. І, нарешті, політика національного гноблення з боку царизму ускладнювала вище зазначені проблеми для українських губерній, що позначилось на їх позиціях відносно влади.

Реформування завжди, а на рівні держави особливо, пов'язане з ідеологічним забезпеченням. Тому поява в земствах думок відносно процесу свого становлення було закономірною реакцією на зрушення в суспільстві. Однак вони не вписувались у параметри великодержавного мислення і тому з самого початку розглядались як небажане явище. Але обмеженість земської реформи і неспроможність місцевих органів самоврядування до плідної праці призвели до того, що посилили їх суспільну діяльність в напрямку визнання своєї значущості на рівні держави.

Криза економічного становища в країні, яка найбільш відчувалася на рівні губерній та повітів, відразу поставила перед земствами значну кількість гострих питань, від вирішення яких залежало поліпшення стану економіки та добробуту населення. Слід віддати належне земствам, які, незважаючи на численні труднощі організаційного і фінансового характеру та морального тиску з боку влади, зуміли зробити суттєві кроки у напрямку їх розв'язання. Особливо це стосується аграрної політики, починаючи з обліку наявності в обороті сільськогосподарських угідь і закінчуючи різноплановими діями в напрямку вирішення продовольчого питання та забезпечення появи нових робочих місць у сільськогосподарському виробництві.

Необхідно віддати належне земствам за те, що їх дії в основному відзначались знанням місцевих умов. Земська статистика, незважаючи на негативне ставлення з боку влади, була головним дороговказом, який орієнтував не тільки земства у напрямках роботи, а й значною мірою сприяв піднесенню громадської думки відносно ганебної внутрішньої політики царизму. Насамперед, завдяки земствам суспільство активно підтримало їх діяльність по покращенню медичного обслуговування населення та розвитку народної освіти.

Ефективність земської діяльності багато в чому залежала від наявності фінансових можливостей. Існування земельних банків та позикових товариств не вирішували місцевих потреб, із якими мали справу земства, що було пов'язано зі зростанням торгових операцій, проведенням ярмарок, будівництвом шляхів, мостів, лікарень, шкіл та ін. Земства постійно шукали кошти, використовуючи певні місцеві умови, домагаючись передачі земствам реальних податків і надання допомоги від державної казни. Але чиновницько-бюрократичний апарат з метою посилення впливу та контролю над діяльністю земств, постійно обмежував різними постановами та розпорядженнями можливості надходження фінансів до земств. Це, безумовно, позначилося на результатах земської праці, однак, не знижувало їх вагомості у свідомості населення.

Діяльність земств значною мірою зумовлювалася кадровим забезпеченням. Напрями їх діяльності змінювалися з виборами нових гласних, але часто у тій же губернії або повіті, де багато було зроблено для народного добробуту, висловлювалися думки, що земству не слід братися ні за статистику, ні за народну

освіту, тому що цим займаються державні органи. Такі думки, наприклад, можна було почути від фундатора гірського промислу криворізьких руд Поля у Катеринославській губернії, де раніше працював барон М. О. Корф. Безумовно, такі погляди негативно відбивалися на роботі губернських та повітових земств. Так, коли перемагали праві, то й розмови про перехід від натуральних повинностей до грошових затихали, а створені раніше земські заклади скасовувалися.

Реформа 1890 р. не змінила загального характеру земського життя, оскільки і до неї, і після неї земська робота лежала на плечах середнього дворянства і тієї інтелігенції, котра йшла на службу до земства за різними спеціальностями. У відбуванні повинностей, які були складними раніше, почала виявлятися ініціатива до загальнокорисних винаходів, і культурно-політичне життя збагачувалось різного роду закладами, що обслуговували найголовніші потреби населення. З іншого боку, Положення 1890 р. докорінно похитнуло засади самоврядування і самостійності у місцевому громадському керівництві. Ці засади не були достатньо послідовно проведені Положенням 1864 р., а у Положенні 1890 р. вони виявилися майже зведеними до нуля. Про яку самостійність могло йтися у земстві, коли будь-яка земська постанова могла бути скасована царською адміністрацією; будь-якого активного діяча могли усунути з посади без суду і слідства.

Незважаючи на всі труднощі та перешкоди, що виникали на шляху земств у процесі вирішення соціально-економічних проблем, їх діяльність привела до значних зрушень на краще. І це було наслідком того, як відзначав історик М. П. Драгоманов у своїй книзі «Либерализм и земствов России», що якою б не була сильною протидія окремих груп ретроградів серед земців, рівнодіяна сила руху в земстві завжди була прогресивна [15, с. 38].

Оглядаючи соціально-економічну діяльність земських установ за 30 років, з'ясувалося, що довгий час у цій діяльності не було послідовності: випадкові асигнування, безсистемне розповсюдження знарядь праці і насіння, вагання від одних проектів до інших, від банків для землевласників до позико-зберігальних товариств і артілей..., потім настирливі розмови про посилення репресій для сільських робітників... Це формувало різнобарвну картину земських установ у 60–70-і роки. Одні земства (Херсонське, Харківське, Чернігівське) були налаштовані більш прогресивно; інші (Катеринославське, Полтавське, Таврійське) не могли ще відмовитися від традиційного консерватизму. Але усім їм не вистачало обґрунтованості дій.

Керуючись «благими» мотивами, земські установи скрізь (наприклад, з позико-зберігальними товариствами) бралися за справу навмання і отримували поразку, яка ще більше охолоджувала їх. А між тим криза селянського господарства була у той час вже відчутною. Спочатку земства шукали її причину у фіскальній системі і лише пізніше, наприкінці 1870 рр., став поширюватися погляд про необхідність розширення селянського землеволодіння. На порядок денний висуваються питання організації дрібного земельного кредиту, і починаються клопотання про відкриття селянського поземельного банку. Клопотання швидко отримали позитивне рішення. Взагалі слід зазначити, що в галузі аграрних відносин уряд доволі уважно прислухався до голосу земств.

В основу земської роботи покладалося також ретельне вивчення місцевих умов і тісний зв'язок з місцевістю. Не завжди саме так було в реальності, але земства до цього прагнули. Одним з найвагоміших здобутків земства і власне

«третього елементу» стало вивчення навколишнього середовища. Земська статистика — в її багатогранних проявах (економічному, оціночному, страховому, санітарному та ін.) — була головним вказівником, який орієнтував не тільки земство в його роботі, а й який значною мірою виховував суспільство і використовувався державною владою.

Більш молоді галузі земської діяльності були економічні заходи і шляхова справа, хоча, власне, робота в цьому плані почалася ще на перших земських зборах. Земствам вдалося скоригувати свою діяльність у медичній сфері; їм належали ініціативні заходи й у галузі ветеринарії (головним чином з 1870 рр.). Так, поступово, крок за кроком, ускладнювалася і розширювалася земська робота, йдучи назустріч вимогам життя.

До середини 1880 рр. завершується перший період земської діяльності в економічній галузі, було сформовано кредо економічної політики земств і починають проявляти себе віяння нової ери, що почалася з 1890 рр. З цього часу земства, нарешті, звернули серйозну увагу на покращення техніки і культури сільського господарства.

Необхідно пам'ятати, що, втручаючись у межі економічних відносин, земства більше, ніж у будь-якій іншій галузі, змушені були рахуватися з багатьма умовами, незалежними від їх волі і не підпорядковані їх впливу. Ця система відносин була настільки складною і охоплювала стільки сторін життя народу, що вплив органів місцевого самоврядування міг бути лише досить обмеженим. Особливо це стосується українських земств. Урядова національна політика, дискримінаційні заходи в сфері податків, загальна політика, спрямована на утильські особистості і до обмеження самостійності громадських організацій ... — такою була атмосфера земської діяльності, і з нею доводилося рахуватися. Деформуючись за цих умов, багато позитивних за задумом земських заходів не отримували бажаних результатів.

Висновки. Аналізуючи соціально-економічну діяльність земських установ за більш, ніж тридцятилітній період, можна зробити висновок, що хоча їй були притаманні злети та падіння, загальні наслідки підкреслюють наявність у земств як органів місцевого самоврядування значних потенційних можливостей. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах і губерніях, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин. В діяльності органів місцевого самоврядування була частка демократичних засад. Цей досвід необхідно ретельно вивчати та використовувати його найкращі прояви для наближення України до європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еремеев С. Т. Земская волость / С. Т. Еремеев. — Киев : Тип. Еремеева и Ко., 1873. — 91 с.
2. Фесенко И.С. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2-х частях / И.С. Фесенко. — Харків : Типография «Южного края», 1890 .
3. Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 2 тт. / Н. М. Коркунов. — СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга» 1893. — Т. 2: Особенная часть. — 417 с.

4. Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 2 т. / А. Д. Градовский. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1899. — Т. 2: История местного управления в России. — 492 с.
5. Белоконский И. П. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. / И. П. Белоконский. — СПб.: Типо-Литография Г. Альтшуллера, 1900. — 74 с.
6. Белоконский И. П. О мелкой земской единице / И. П. Белоконский. — Харьков: Типография и Литография Н. В. Петрова, 1903. — 45 с.
7. Белоконский И. П. Земство и конституция. Земское движение. / И. П. Белоконский. — М.: Образование, 1910. — 183 с.
8. Веселовский Б. Б. Земские либералы. / Б. Б. Веселовский. — СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1906. — 22 с.
9. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. В 4-х томах. СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1909.
10. Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 97-101.
11. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) / С. Заремба // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 65-72.
12. Войцехівська І. Губернські вчені архівні комісії в Україні кін. XIX – поч. XX ст. І. Войцеховська, О. Семергей // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 105-113.
13. Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 50-53.
14. Європейська хартія місцевого самоврядування. М. Страсбург, 15 жовтня 1985 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU88002H.html
15. Драгоманов, М.П. Либерализм и земство в России / М. П. Драгоманова. — Женева : Н. Georg, 1889. — 64 с.

REFERENCES

1. Eremeev, S.T. (1873). *Zemstvo's volost*. Kiev: Publishing house of Eremeev & Co (in Rus.).
2. Fesenko, I.S. (1890). *To the question of urban public administrations reform*. In 2 parts. Kharkiv: Publishing house «Yuzhnyi kraj» (in Rus.).
3. Korkunov, N. M. (1893). *Russian State Law*: In 2 vol. (Vol. 2: Special Part.) Saint-Petersburg.: Bookstore of A.F.Tsinzerling (in Rus.).
4. Gradovskii, A. D. (1899). *Collection of Works*: In 2 vol. (Vol. 2: History of Local Government in Russia). Saint-Petersburg.: Publishing house of M. M. Stasiulevich (in Rus.).
5. Belokonskii, I. P. (1900). *Provincial, district and volost institutions of Russian State*. Saint-Petersburg.: Typo-Lithography of G. Altshuller (in Rus.).
6. Belokonskii, I. P. (1903). *About the small unit of Zemstvo*. Kharkov: Typography and Lithography of N. V. Petrov (in Rus.).
7. Belokonskii, I. P. (1910). *Zemstvo and Constitution. Zemstvos movement*. Moscow: Obrazovanie (in Rus.).
8. Veselovskii, B. B. (1906). *Zemstvos Liberals*. Saint-Petersburg: Publishing house of O.N. Popova (in Rus.).
9. Veselovskii, B. B. (1909). *The history of Zemstvo for the forty years*. In 4 vol. Saint-Petersburg: Publishing house of O.N. Popova (in Rus.).

10. Hapienko, A. (1995) Historical and regional studies materials in «Zemstvo's collection of Chernihivska province». *Siverianskyi Litopys (Siver Chronicle)*, 3, 97-101 (in Ukr.).
11. Zarembo, S. (1995). Archeological congresses in Kiev. *Kyivska Starovyna (Kyiv Ancient Times)*, 3, 65-72 (in Ukr.).
12. Voytsekhivska, I., & Semergey, O. (1995) Provincial scientific archive commitions in Ukraine in the end of 19th — the beginning of 20th centuries. *Kyivska Starovyna (Kyiv Ancient Times)*, 6, 105-113 (in Ukr.).
13. Shevchenko, V. (1995). Olexandr Rusov and Chernihiv region. *Siverianskyi Litopys (Siver Chronicle)*, 2, 50-53 (in Ukr.).
14. European Charter of local self-government. Signed in Strasbourg, 15.X.1985. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU88002H.html (in Ukr.).
15. Drahomanov, M. P. (1889). *Libelalism and zemstvo in Russia*. Genève : H. Georg, (in Rus.).

УДК: 271.2 (477)

Омельчук В. В.*

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника,
Київ, Україна. zogu@ukr.net

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗШУК ТА ЦЕРКВА ГЕТЬМАНАТУ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Анотація. Досліджено роль Церкви у забезпеченні політичного розшуку Гетьманату середини XVIII ст. після обрання у 1750 р. козацьким зверхником К. Розумовського. Розглядається система державної безпеки Гетьманату, спрямована на виявлення старшинської опозиції та відстеження підривної діяльності щодо козацької державності в середовищі духовенства. Церква (в особі духовенства) перетворюється на один зі стрижневих чинників системи державної безпеки і правопорядку Російської імперії, забезпечення російського панування та лояльності існуючій в імперії політико-правової моделі. Православне духовенство на українських землях Речі Посполитої, зі свого боку, можна розглядати як підставу для втручання у внутрішні справи для офіційного Санкт-Петербургу. Йдеться про використання Російською імперією Церкви як дипломатичного механізму політичного тиску у Європі. Стверджується, що діяльність К. Розумовського спричинила посилення конфлікту з Церквою, яка починає виступати на боці центральної імперської влади. Особливої ваги в цьому відношенні набуває роль спеціальної діяльності, спрямованої на знешкодження спроб підриву підвалин козацької державності. Йдеться про виявлення та розслідування злочинів проти гетьманської честі з боку духовенства, насамперед лаврського чернецтва.

Ключові слова: Гетьманат, влада, політичний розшук, безпека, Церква, козацька державність.

Аннотация. Исследована роль Церкви в обеспечении политического сыска Гетманщины середины XVIII века после избрания в 1750 г. казацким правителем К. Разумовского. Рассматривается система государственной безопасности Гетманщины, направленная на выявление старшинской оппозиции и отслеживания подрывной деятельности в отношении казацкой государственности в среде духо-

* Omelchuk V. V., Ph.D. in History, Leading Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. zogu@ukr.net
POLITICAL DETECTION AND CHURCH IN HETMAN STATE IN THE MIDDLE OF XVIII CENTURY

венства. Церковь (в лице духовенства) превращается в один из стержневых факторов системы государственной безопасности и правопорядка Российской империи, обеспечения российского господства и лояльности существующей в империи политико-правовой модели. Православное духовенство на украинских землях Речи Посполитой, со своей стороны, можно рассматривать как основание для вмешательства во внутренние дела для официального Санкт-Петербурга. Речь идет об использовании Российской империей Церкви как дипломатического механизма политического давления в Европе. Утверждается, что деятельность К. Разумовского привела к усилению конфликта с Церковью, которая начинает выступать на стороне центральной имперской власти. Особое значение в этом плане приобретает роль специальной деятельности, направленной на обезвреживание попыток подрыва устоев казацкой государственности. Речь идет о выявлении и расследовании преступлений против гетманской чести со стороны духовенства, прежде всего лаврского монашества.

Ключевые слова: Гетманат, власть, политический сыск, безопасность, Церковь, казацкая государственность.

Abstract. The role of Church in ensuring political detection in Hetman state in the middle of XVIII century after election in 1750 K. Razumovskyi as Cossack leader is discussed. The system of national security of Hetman state, oriented at revealing officers (starshina) opposition and shadowing blasting activity in respect of Cossack statehood within the clergy social environment is analyzed. The Church (by the persons within the clergy) was transformed into the one of core factors of the system of state security and the rule of law of Russian Empire, of ensuring Russian domination and loyalty to existing in Empire political and legal model. Orthodox clergy in the Ukrainian lands of Poland (Rich Pospolyta), for its part, may be considered as a basis for interference in internal affairs for the official St. Petersburg. It is said about using the Church by Russian Empire as a diplomatic mechanism of political pressure in Europe. It is stated that activity of K. Razumovskyi caused strengthening of conflict with the Church, which began to act on the side of the central imperial power. The role of a special activity, aimed at preventing attempts to undermine the foundations of a Cossack statehood, gained particular importance in this respect. It is said about revealing and detection of crimes against Hetman honour of the clergy, especially of Lavra caves monks.

Keywords: Hetman state, power, political detection, security, Church, Cossack statehood.

Постановка проблеми. Українська козацька держава середини XVIII ст. та гетьманування К. Розумовського порівняно мало привертало увагу вітчизняних дослідників. Насамперед, це зумовлено розпорошеністю джерельної бази та загальним занепадом української державності на цей час. Водночас архівна евристика дозволяє спростувати цілий ряд застарілих підходів, зокрема, щодо самої постаті Гетьмана. З діяльністю К. Розумовського тісно пов'язано зміцнення козацької державності та розширення повноважень центральних органів влади Гетьманату, зокрема, розширення системи державної безпеки. Показовим є проведення активної власної розвідувальної діяльності Українською Державою цієї доби [1]. Дані матеріали є важливі з огляду на вироблення нових концептуальних засад вивчення національних спецслужб, на чому неодноразово наголошував і Голова СБУ В. Грицак.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Характеризуючи міру наукової розробки проблеми зазначимо, насамперед, праці О. Путра, А. Бовгирі, О. Романової. Окремі аспекти даної проблеми були підняті автором у ряді статей [2; 3] та монографії, присвяченій статусу Києво-Печерської лаври у політико-правовій моделі Гетьманату за правління К. Розумовського[4].

Мета статті — проаналізувати становлення, характер, напрями політичного розшуку гетьманської держави часів К.Розумовського, роль церкви в політичному розшуку часів гетьманату середини XVIII ст.

Основні результати дослідження. Для реалізації задуму щодо відновлення інституту Гетьмана у середині XVIII ст. об'єдналися угруповання старшини,

політико-правові орієнтації яких в інших питаннях суттєво різнилися. Відмінності у політичних поглядах угруповань старшини носили такий традиційно глибокий характер, що почали проявлятися одразу по обранню гетьманом К. Розумовського. Швидке піднесення та збагачення родини Розумовських викликало заздрість давніх старшинських кланів. Показовою є гнівна тирада Марка Марковича, сина Генерального військового підскарбія Андрія Марковича, до роменського священика Петра Яневського, з яким він разом повертався з Санкт-Петербурга: «Никакой он не Разумовский, а Говномозкий и Чертовский. Уж да мы много таких чертей перебули, а сему де нажертись не дамо. Недавно он воскрес, да вскоре и исчезнет. Наша де фамилия по всей Малороссии как была, так и будет, и кроме сего славна, а его-де черт знает, откуда взялся и что он такое». Хоча описувана подія сталася у 1743 р., а донос на Марковича стався у 1747 р., заарештували його лише у 1749 р. Після кількарічних тортур він помер у в'язниці в 1754 р. [5, с.235].

При цьому за доноси, правдивість яких не вдалося довести, до відповідальності притягалися не лише світські особи, а і священики. Так у 1751 р. роменський священик Євстафій Стефанович доніс на дружину бунчукового товариша Марка Марковича Марію Семенівну Маркович (Березовську). Ієрей до цього оскаржував права старшини на його землю у Засуллі, налаштовуючи проти цієї старшини місцевих селян. Коли власниця почала погрожувати місцевим мешканцям побиттям до смерті, обурений священик заявив, що звернеться до Гетьмана, чи навіть до імператриці. Тоді, дружина бунчукового товариша, начебто, заявила, що сама для своїх підданих «государиня та Гетьман». Проте, слідство не виявило провини М. Маркович, а тому священика було покарано [6, с.66].

Козацькі адміністративно-судові органи спільно з загальноімперськими світськими та духовними інституціями брали участь у здійсненні на території Гетьманату заходів політичного розшуку. Затриманих за підозрою у вчиненні злочинів політичного характеру передавали спеціальним імперським органам. Так, з Переяславської сотенної канцелярії після попереднього слідства під охороною відправили у Таємну канцелярію до Санкт-Петербурга затриманого самозванця І. Минацького [6, с.65-66]. У цьому контексті варто звернути окрему увагу на прояви самозванства як явища політичної опозиції існуючому режимові.

Слід врахувати, що населення прикордонних районів Гетьманату співчутливо ставилося до соціальної боротьби населення Правобережжя. Іван Минацький, проголосивши себе 22 січня 1738 р. [7, арк. 4] привселюдно у с. Ярославце, що належало Видубицькому монастирю у Київському полку, царевичем Олексієм Петровичем, пообіцяв невдовзі укласти мир з Туреччиною. Натомість, він мав у травні спрямувати полки солдат і козаків у Річ Посполиту. Це з радістю підтримали мешканці села [8, с.108]. Бажання надати допомогу населенню Правобережжя можна легко пояснити — «Олексій Петрович» був родом з м. Сураж, і у дитинстві на власні очі бачив свавілля шляхти, ксьондзів і орендарів. У 15 річному віці він потрапив до Російської імперії і чимало мандрував по Гетьманату та Слобожанщині [7, арк. 6,8]. Спираючись на своїх прихильників, самозванець планував організувати похід на Ніжин, Москву і Петербург. Після приходу до влади він мав намір «викорінити Польщу», заборонивши католицизм, запровадивши, натомість, у ній православ'я [7, арк. 10, 10 зв., 259]. Таким процесам у Гетьманаті сприяли дії повстанців Правобережжя.

Наступного року по страті І. Миницького, у 1739 р. на Лівобережжі з'являється новий самозванець. Ним виявився чернець Києво-Печерської Лаври Єракс, уродженець м. Золочів на Львівщині. Його за висловлені ним думки, як божевільного, монастирське керівництво вирішило силоміць утримувати у печерах до повного виправлення. Коли Єраксові вдалося втекти, його повернули назад. Тоді він вирішив відверто оголосити про претензії на престол. Він склав листа до цесарівни Єлизавети Петрівни, в якому погоджувався стати її чоловіком після смерті Анни Іоанівни. Цей лист планувався до передачі через московських богомольців. Проте архімандрит, якому він потрапив до рук, щоб не завдати шкоди репутації Лаври, вирішив відправити його до одного з монастирів на Чернігівщині. Тут Єракса мали утримувати до смерті у кайданах. Проте самозванцю вдалося втекти до Золочева, і його подальші сліди губляться. Про цей випадок київському губернаторові стало відомо з доносу ченця, який сидів з Єраксом у в'язниці. Лаврське керівництво звинувачувалося ним у приховуванні злочину [6, с. 64-65].

Варто виокремити як інструмент політичного розшуку цензурування друкованих видань. Так, 26 листопада 1749 р. Переяславська полкова канцелярія звернулася до Духовного собору Києво-Печерської лаври щодо виявлених книг лаврської типографії, які підпадали під дію сенатського указу від 18 жовтня 1748 р. Подальший указ Генеральної військової канцелярії, отриманий у Переяславі 2 грудня 1748 р., передбачав виявлення світських та духовних книг, маніфестів, указів, надрукованих у 1740-1741 рр. «під відомим титулом», та їхнє доставляння до типографії-виготовлювача чи найближчої канцелярії для внесення потрібних виправлень. У разі виявлення та недоставляння їх упродовж місяця на винуватців чекало покарання [9, арк. 6].

Відповідні заходи проводилися в усіх полках Гетьманату. Виявлені на території сотень екземпляри книжкової продукції із забороненими вставками доставлялися до полкових канцелярій. Останні, своєю чергою, зносилися з Генеральною військовою канцелярією та Києво-Печерською лаврою. Так, 17 листопада 1749 р. бубнівський сотник Федір Васильєв оголосив у Бубнівському сотенному правлінні про виявлену таку книжку, видану в Києво-Печерській типографії — Малий часослов, яку було знайдено у прибулого до с. Прохорівки з містечка Пирятина Лубенського полку Івана Проведерничого. Її у власника тимчасово вилучили і з Бубнівського сотенного правління доставили до Переяславської полкової канцелярії. Звідси книгу з нарочним козаком Петром Барабашем відправили до типографії монастиря з вимогою доставити після внесення виправлень назад. Той самий нарочний мав з книгою прибути до полкової канцелярії для повернення власникові. У грудні нарочний доставив Малий часослов до типографії. Після проведення відповідних друкарських робіт його повернули, повідомивши про це 21 грудня 1749 р. Переяславську полкову канцелярію [9, арк. 6 зв. — 8].

Також уповноваженими органами Гетьманату проводилися обшуки та вилучалися акти й листування, пов'язані з попереднім царюванням «під відомим титулом», з іменами, які заборонялося згадувати під загрозою стягнень і покарання. Урядовими розпорядженнями мешканців зобов'язали такі документи добровільно передавати для знищення. Відмова їх здати розглядалася як супротив чинному режиму і політичний злочин.

Так, у 1753 р. київський магістрат провів обшук у будинку колишнього канцеляриста Григорія Холявки з метою виявити рахунки з продажу гербового паперу, якими той завідував. У ході обшуку цілком випадково натрапили на акти «під відомим титулом». Магістрат негайно доповів про знахідку до Генеральної військової канцелярії. Та, своєю чергою, поставилася до виявлених актів з усією пересторогою. Негайно по отриманні магістратського донесення Петро Апостол та Василь Гудович вислали у відповідь ордер. Ним наказувалося всі виявлені матеріали вилучити, з'ясувавши особу їхнього зберігача. Винний у переховуванні заборонених документів мав бути затриманий і допитаний. Під варту мали взяти для утримання до надходження резолюції і тих, у кого ці матеріали були вилучені.

23 вересня 1753 р. Генеральна військова канцелярія, з огляду на важливість справи, звернулася з донесенням до Гетьмана. До канцелярії під конвоєм доставили магістратських писаря Миколу Рогуцького, який складав реєстр вилученого, та канцеляриста Андрія Заворського, який його завірив. Їх допитали для з'ясування причини згадування у реєстрі заборонених прізвищ попри сувору заборону. К. Розумовський, перебуваючи на той час у Москві, звідти зробив представлення у цій справі до Державної колегії закордонних справ, повідомивши про це 11 жовтня Генеральну військову канцелярію [10, с. 61-63].

Невипадково, одразу після приходу К. Розумовського до влади, постало питання про забезпечення контролю за діяльністю церковних інститутів. Дії органів влади Гетьманату у цьому напрямку спрямовувалися на захист основ козацької державності. Козацькі службовці активно відстежували реакцію на дії козацького очільника у різних середовищах. Насамперед аналізувалося питання сприйняття Кирила Розумовського серед духовенства, яке було далеко неоднозначним упродовж усього його правління.

Так, управитель ліщицької волості Києво-Печерської лаври Никанор дозволив собі образливі висловлювання щодо Гетьмана. 6 липня 1752 р. стародубський полковник Федір Максимович повідомив про це Генеральну військову канцелярію [11, арк. 4-4зв.]. Справа про образливі для гетьманської високої честі слова одразу набула розголосу. Вже 13 липня у Генеральній військовій канцелярії отримали ординарною поштою пакет з Московського поштамту, адресований його ясновельможності Гетьману. Того самого дня Михайло Скоропадський та Петро Валкевич перенаправили його Генеральному військовому писарю, додавши лист стародубського полковника та донесення попогорських козаків. Передбачалося провести слідство висланими на місце нарочними [11, арк. 2-3]. 30 липня 1752 р. Гетьман своїм ордером зобов'язав присутню у Генеральній військовій канцелярії генеральну військову старшину затримати Никанора з волосним писарем Матвієм Киселем. Після розшуку нарочними їх слід було під вартою доставити у Глухів до Генеральної військової канцелярії для проведення ретельного слідства. Короткий екстракт з матеріалів слідства передбачалося представити Гетьманові [12, арк. 2]. Ордер щодо цього з Глухова відправили до стародубського полковника Ф. Максимовича з компанійцем. Полковник, отримавши це розпорядження 8 серпня, вислав команду до лаврських володінь. Затриманих Никанора та Киселя доставили до полкової канцелярії, де передали до прибулого компанійцю [12, арк. 8]. Під його конвоєм, посиленім козаками вар-

ти, порушники вирушили до Генеральної військової канцелярії, про що 11 серпня направив донесення полковник Ф. Максимович [12, арк. 8 зв.].

Окреме слідство розпочали за фактом вживання зневажливих слів щодо особи Гетьмана городничим Бобовицької волості ієродияконом Антипієм. Про цей факт Стародубську полкову канцелярію повідомив сотник Другої Почепівської сотні Михайло Старосельський. 27 серпня 1753 р. донесення про це з полкової канцелярії, разом з копією донесення сотника, відправили до Генеральної військової канцелярії [13, арк. 2]. 10 вересня ці матеріали були отримані у Глухові. Вивчивши їх, Генеральна військова канцелярія почала слідство за фактом образи гетьманської честі. У рамках слідства Генеральна військова канцелярія (Михайло Скоропадський, Петро Апостол та Василь Гудович) 13 вересня направили лист архімандриту Києво-Печерської Лаври Луці. Монастир повідомили про обставини справи і початок слідства за фактом проголошення зухвалих слів щодо Гетьмана та його повноважень щодо Лаври (зокрема, бобовицький городничий вважав, що може не підкорятися розпорядження Його Гетьманської Ясновельможності Кирила Розумовського) [14, арк. 2].

Луку Білоусовича просили видати розпорядження Антипію прибути до слідства [14, арк. 2 зв.]. Далі, 21 вересня, Генеральна військова канцелярія своїм ордером наказала полковій канцелярії, підібравши відповідних службовців, провести слідство за цим фактом. Про все виявлене слід було негайно доповідати [13, арк. 2]. Стародубська полкова канцелярія для проведення слідства призначила значкових товаришів Василя Хоминського і Михайла Рубця, зобов'язавши їх ретельно з'ясувати обставини справи. Отримавши ордер, слідчі вирушили на Тимошкин перевіз. Звідси вони тричі (17, 18, 22 жовтня) зверталися з викликом ієродиякона Антипія до слідства. Так як той офіційні звернення проігнорував, слідчі 28 жовтня поставили про це до відома Стародубську полкову канцелярію [13, арк. 2 зв.]. Водночас Києво-Печерська Лавра намагалася усіляко підтримати свого служителя, забезпечивши контроль за ходом слідчих дій. Вже 7 жовтня 1753 р. соборний ієромонах Михайло Ядрило отримав два ордери від Луки Білоусовича. Ними передбачалося ретельне вивчення конфлікту між М. Старосельським та Антипієм. Ядрило також мав бути присутнім при слідстві і забезпечити його неупереджений характер щодо городничого [14, арк. 7].

Провівши на місці власне розслідування за тиждень, 14 жовтня Ядрило повідомив до Лаври про те, що Антипій заперечував можливість будь-яких образливих висловлювань щодо гетьманської честі. Городничий був готовий підтвердити це власною присягою та показами свідків, а скаргу Старосельського пояснював особистим конфліктом. Сам Ядрило у цей час був готовий прибути до козацької слідчої комісії за першим викликом. Про призначення свого представника при слідстві Лавра у жовтні повідомила Генеральну військову канцелярію. Одразу, в день отримання листа, остання відправила відповідне розпорядження стародубському полковнику Федору Максимовичу. Ним козацьку старшину зобов'язали допустити Ядрила як представника монастиря до слідчих дій. Про відданий наказ сповістили лаврського архімандрита [14, арк. 7 зв. — 9].

Злочини проти гетьманської честі складали окрему категорію і розглядалися не в установах політичного розшуку Російської імперії, а козацькими адміністративно-судовими органами. Гетьман міг самостійно визначати покарання за такий вид правопорушень або передавати справу до Генеральної військової ка-

нцелярії чи Генерального військового суду. Зокрема, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія за поданням Гетьмана розглядала справу переяславського полкового осавула Лукашевича, який згадав у розмові, що К. Розумовський колись «хаживал в убогом платъе». Згідно з вироком, порушника позбавляли уряду та зобов'язали сплатити штраф у 100 рублів. Проте Гетьман його вибачив з нагоди народження спадкоємця престолу Павла Петровича [5, с. 237].

Окрему комісію у Києві утворили для перевірки справжності листа миргородського полковника Василя Милорадовича до чигиринського старости Рудницького від 29 лютого 1750 р. У ньому адресат, обурений тим, що не став Гетьманом, згідно з записною угодою з «шляхтою і ордою», мав намір віддати в ясир все Задніпров'я від Архангельська до гирла Тясмину. Згідно з листом, на допомогу полякам та татарам виряджено Байрака та Потапенка, які мали сприяти винищенню російських частин. При цьому Милорадович нібито планував отруїти Гетьмана, щоб самому зайняти цю посаду. Проте слідчі дії дали можливість комісії виправдати полковника, винагородивши за безпідставний арешт підвищенням у бригадири та врученням тисячі червонців [15, с. 626]. У той же час пересудами щодо зв'язків імператриці з братами Розумовськими займалася Таємна канцелярія розшукових справ [16, с. 84].

З метою посилення своєї влади Гетьман намагався поступово припинити свавільні дії окремих представників духовенства та монастирів, розширивши повноваження козацьких адміністративно-судових органів, що викликало цілком зрозумілий опір подібним ініціативам. Проте, спираючись на підтримку свого брата при дворі, Кирилові Розумовському тривалий час вдавалося мінімізувати негативні наслідки скарг, які надходили до Санкт-Петербурга щодо його особи. При цьому Гетьман та козацькі адміністративно-судові органи перешкоджали неправомірному ініціюванню відкриття провадження у справах політичного характеру.

Так, стародубському полковнику Федорові Максимовичу було наказано розшукати та доставити до Генеральної військової канцелярії у Глухів розпорядника у лаврських володіннях на території Стародубського полку ієромонаха Михайла Ядрила. Йому інкримінувалося намагання представити конфіскацію монастирських коней на день народження Єлизавети Петрівни 5 вересня 1753 р. як зневаги козацьким службовцем до святкового дня держави та імператриці. У ході допиту передбачено було з'ясувати підстави такої позиції ченця. З вимогою видати розпорядження відрядити Ядрила до Стародубської полкової канцелярії Генеральна військова канцелярія звернулася до архімандрита Луки [17, арк. 2 зв.].

Намагання козацьких органів влади підпорядкувати своєму впливу Церкву у Гетьманаті наражалося на рішучий опір духовенства. Духовенство продовжувало регулярно інформувати центральні органи імперської влади про самостійницькі кроки К. Розумовського. Так, лаврський архіандрит Зосима Валкевич, намагаючись довести свою вірність царському уряду, зняв копію з чолобитної старшини про встановлення спадкового Гетьманату та відправив її з відповідним донесенням київському обер-коменданту Чичеріну [18, с. 87].

Церква у Гетьманаті виконувала й ряд інших спеціальних функцій, беручи участь не лише у виявленні опозиційно налаштованих осіб, а й безпосередньо у комплексі розшукових заходів. Під час заворушень чи військових дій священи-

ки виявляли також диверсантів, призвідців заворушень, злочинців. Зокрема, 31 жовтня 1748 р. по всій Київській єпархії, зокрема у протопопії Козелецьку, Ічнянську, Полтавську, розіслали розпорядження про вжиття заходів безпеки щодо підпалів, виявлення та затримання підпальовачів [19, арк. 497 зв.].

Загострення соціальної боротьби у Гетьманаті, активна діяльність емісарів П. Орлика, підтримувана іншими державами, змушували російський уряд посилювати систему політичного контролю. Влада з підозрою ставилася і до старшинських угруповань. Всі ці чинники об'єктивно вплинули як на політико-правові процеси у Гетьманаті, так і взаємовідносини духовенства, як інструменту імперського духовно-ідеологічного та політичного впливу, з іншими соціальними групами. Низкою указів 1716-1737 рр. усіх жителів Російської імперії під загрозою штрафу зобов'язували щорічно під час Великого посту сповідатися у місцевого ієрея. Своєю чергою, той мав надати причастя всім парафіянам, незалежно від тяжкості відкритих на сповіді гріхів, доносячи вищим церковним органам про тих, хто не виконував свого християнського обов'язку. Сповідь перетворювалася у метод державного контролю за благонадійністю мешканців Гетьманату [20, с. 47].

За правління Петра I Церква відмовляється від таємниці сповіді у випадку, якщо це загрожувало державній безпеці. Своїм указом у 1722 р. Синод зобов'язав священників повідомляти про наміри зради чи бунту [16, с. 84]. Згідно з наступним імператорським указом з Канцелярії таємних розшукових справ від 17 листопада 1737 р. передбачалося проведення розшуку відсутніх при присязі священнослужителів та церковнослужителів Київської єпархії, їхніх дітей. Розшуканим оголошувалося про жорстоку кару, яку з милості імператриці можна було замінити на штраф у 30 рублів [21, с. 91]. Після його стягнення винуватці приводилися до присяги й звільнялися. Неплатоспроможним надавався строк у два місяці під зобов'язання надійних поручителів. Згідно з цим указом після арешту під вартою у Києві утримували загалом 74 особи, зокрема, з протопопій:

Гадяцької — 12;

Зеньківської — 11;

Глухівської — 10;

Кобеляцької — 10;

Борзенської — 8;

Ічнянської — 7;

Кролевецької — 5 (з яких один помер під вартою);

Пирятинської — 4;

Лубенської — 3;

володінь Києво-Миколаївського пустинного монастиря — 3;

володінь Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря — 1.

Затриманих через відсутність коштів віддавали на поруки, окремо їх застерігши, що вони не можуть залишати місце постійного проживання до відповідного указу. Їхню неплатоспроможність слід було детально перевірити та засвідчити, а, у разі виявлення коштів чи нерухомого майна, негайно стягнути. Відомості про стягнуті кошти щомісячно подавалися до Київської губернської канцелярії [21, с. 92-94].

З 1743 р. священники повинні були складати окремі реєстри осіб, які безпричинно пропустили сповідь, з метою передачі їх представникам світської влади

для притягнення винуватців до відповідальності [20, с. 48]. На чорне духовенство поклали функції нагляду за настроями прочан із Запорозжя з огляду на прикордонний статус, часті антиурядові виступи, підтримку останнім гайдамацького руху на Правобережжі та зв'язків з політичною еміграцією. Атмосферу духовної задухи у Гетьманаті доповнювали культивування російською владою доносів та продовження викорінення «мазепинства». Внаслідок таких реформ, започаткованих задовго до Петра I, російська Церква поступово перетворювалася на державну контору у справах релігії, яка виконувала окремі функції щодо виявлення політично неблагонадійних. Канцелярія таємних розшукових справ опікувалася просуванням священиків, які надали доноси у важливих справах, у церковній ієрархії. Згодом це викликало навіть певний спротив Синоду, коли йшлося про просування осіб, які не відповідали канонічним умовам (наприклад, передчасне висвячення ієродиякона у ієромонахи). Тому 25 січня 1753 р. Синод вислав відповідний указ Таємній канцелярії розшукових справ щодо заборони таких представлень на священиків. Водночас не заперечувалася можливість іншого заохочення та винагородження за співпрацю з спецслужбою представників духовенства [22, с. 2-3].

Влада активно використовувала Церкву при виробленні державної політики щодо Речі Посполитої та її православного населення. Синод надіслав до Державної колегії закордонних справ імператорський указ, згідно з яким віце-канцлер та інші члени уряду мали прибувати до Синоду для спільного обговорення подібних справ. Єлизавета Петрівна 3 липня 1744 р. зобов'язала членів Синоду радитися щодо питань православного населення у Польщі і з Державною колегією закордонних справ [23, с. 115]. Представники православного духовенства з Правобережжя регулярно повідомляли російський уряд про всі політичні процеси та військовий стан регіону. Така інформація (зокрема, щодо утисків православного населення) давала офіційному Санкт-Петербургу формальний привід для втручання у внутрішні справи сусідньої держави. При цьому такі претензії дивовижно нагадують подібний сучасний курс офіційної дипломатії путінського Кремля щодо захисту «русскава міра».

Після придушення Народного повстання 1734-1738 рр. на Правобережній Україні населення з охоплених ним районів, налякане розправами польських військ, почало масово залишати свої домівки. Серед втікачів, які шукали притулок у Гетьманаті, було чимало священиків. Їхнє прибуття серйозно стурбувало російський уряд. Він 8 січня 1739 р. наказав втікачам з Правобережжя духовного сану скласти «вірнопідданну» присягу. Приведення до неї 19 січня схвалив і Синод. 22 травня прийняття присяги встановили вже для прибуваючих не лише «духовних», а й «світських» осіб. Її приймали у церквах перших на їхньому шляху прикордонних міст [24, с. 162, 171-172]. Згодом до присяги у Гетьманаті стали приводити і священиків, які не лише вступали на церковну службу, а й отримували підвищення. Відповідне рішення Синоду від 28 квітня 1753 р. направили до київської, чернігівської та переяславської єпархій, а також до ставропігійних Києво-Печерської Лаври та Києво-Межигірського монастирів [25, с. 12-13]. Дані кроки спрямовувалися на посилення лояльності духовенства щодо правлячого режиму.

Разом з тим К. Розумовський намагався відстежувати у Гетьманаті опозиційну щодо нього діяльність старшини та духовенства. У системі державної безпе-

ки Гетьманату можна виокремити й низку інших напрямів діяльності. Так, рішуче придушувалися сепаратистські виступи та діяльність організованих озброєних угруповань (насамперед, гайдамацьких загонів). Зокрема, Гетьман вирядив з Глухова на Січ військовий загін для затримання Шкури, Кишенського та інших організаторів неузгодженого з ним переобрання запорозької старшини. Затриманих мали доставити до Глухова, а іншим запорожцям оголосили про покарання та штрафи у разі таких самовільних дій у майбутньому [15, с. 1026].

Висновки. Система політичного розшуку в Гетьманаті спрямовувалася на виявлення та усунення опозиції його (Гетьмана) особистій владі та загалом підривної діяльності щодо політико-правової моделі Козацької держави. У цьому контексті в оточенні К. Розумовського було розуміння небезпеки окремішньої позиції духовенства, яке часто протидіяло Гетьманові та іншим козацьким адміністративно-судовим інститутам. У разі потреби духовенство Гетьманату, як, наприклад, адміністрація Києво-Печерської Лаври, могло звертатися до загальноімперських інститутів, насамперед до Синоду та Державної колегії закордонних справ. Російські владні інститути розглядалися при цьому як інструмент тиску на козацьку владу, що підривало підвалини української державності.

Відповідні дії козацьких адміністративно-судових інститутів були спрямовані на захист засад та механізмів функціонування тогочасного Гетьманату, його державного суверенітету. Опозиційні прояви, які носили антидержавний характер, ретельно розслідувалися і документувалися спеціально призначуваними козацькими посадовцями. У разі підтвердження відповідних фактів винуватці притягалися до відповідальності. Це мало важливе превентивно-профілактичне значення.

Церква була одним зі стрижневих чинників системи державної безпеки і правопорядку Російської імперії. Насамперед слід наголосити на діяльності духовенства як інструменту регулярного виявлення діяльності опозиційної старшини у Гетьманаті та інформування про неї центральну імперську владу. На середину XVIII ст. Церква перетворюється на чинник забезпечення російського панування та лояльності існуючій в імперії політико-правової моделі. Православне духовенство на українських землях Речі Посполитої, зі свого боку, можна розглядати і як підставу для офіційного Санкт-Петербург увтручатися у внутрішні справи сусідньої держави. Отже, у даному разі, йдеться про вироблення та реалізацію засад використання Російською імперією Церкви як дипломатичного механізму політичного тиску у Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоняк Я. Ю. До питання про організацію розвідувальної діяльності у Гетьманаті за правління Кирила Розумовського / Я. Ю. Антоняк // Проблеми модернізації України : науковий часопис. — Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. — С. 267 — 269.
2. Омельчук В. В. Особливості представництва Києво-Печерської лаври при розгляді її справ козацькими адміністративно-судовими органами за правління Кирила Розумовського / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. — 2016. — № 1. — С. 20 — 26.

3. Омельчук В. В. Адміністративно-судові органи Гетьманату за правління Кирила Розумовського у врегулюванні взаємин Києво-Печерської лаври та козацької старшини / В. В. Омельчук // Могилянські читання 2015: зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України: До 90-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [ред. кол.: Л. П. Михайлина (голова) та ін.] — К.: НКПІКЗ, видавець О. Філюк, 2016. — С. 84–88.
4. Омельчук В. В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського [передмова І. М. Мищака, коментарі Я. Ю. Антоняка та ін.] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2016.— Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. V. — 468 с.
5. Бовгиря А. М. «Наш Розумовский с вашей Государыней живет...»: фаворитизм у суспільній свідомості мешканців Гетьманщини XVIII ст./ Андрій Бовгиря // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії у 2-х т. — Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень [відп. ред. В. Горобець]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 229–238.
6. Бовгиря А. М. Самозванство в Україні XVII -XVIII ст. / А. М. Бовгиря // УІЖ. — 2015. — № 6. — С. 58–68.
7. Российский государственный архив древних актов, ф. 6, оп. 1, спр. 192. 8. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина / И. Н. Мельникова // Учёные записки Института Славяноведения. — Т. 1. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 76–118.
9. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк, спр. 58.
10. Невольное преступление магистрата киевского. Дело Г.В.К. 1753 г. об отсылке в Кол. ин. дел представленных от магистрата киевского под известным титулом указов и других писем, сысканных в доме бурмистра киев. умершаго Герасима Холявки // [Андреевский А. А.] Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления [сост. А. А. Андреевский]. — Вып. 2. — К.: Тип. Киевского губернского правления, 1888. — С. 61-64.
11. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11425.
12. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1275.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12514.
14. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 вотч., спр. 1927.
15. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / Сергей Михайлович Соловьев. — Кн. 5. — Т. XXI — XXV. — Изд-е 2-е. — СПб.: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1859–1871.
16. Ефремова Т. Н. Становление и развитие органов политического сыска в России (1695 — 1801) / Т. Н. Ефремова // Вестник Пермского университета. — Серия: История. — 2009. — Вып. 2 (9). — С. 83–91.
17. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1339.
18. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський та його доба (з історії української державотворення XVIII ст.) / О. І. Путро: монографія: в 2-х ч. — К.: ДАКККиМ, 2008. — Ч. I. — 240 с.
19. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 1170.
20. Романова О. О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730 — 1760-х рр. / О. О. Романова // УІЖ. — 2012. — № 1. — С. 46–66.
21. Оштрафование церковнослужителей Киевской епархии за небытие у присяг. 1738 г. О взыскании с небывших у присяг Киев. епархии свящ. и церк. служителей и их детей штрафных денег и об отдаче, которые к платеже тех денег явились несостоятель-

ными, до срока на добрые поруки // [Андриевский А. А.] Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления [сост. А. А. Андриевский]. — Вып. 6. — К.: Тип. Киевского губернского правления, 1884. — С. 91–94.

22. №1322. 25 января [1753 г.] О неудоении духовных лиц, и за правильные о важных делах доносы, высших священнослужительских степеней и о даровании им других за это приличных наград // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Елизаветы Петровны. Царствование государя императора Петра Федоровича. — Т. IV (1753 — 28 июня 1762 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1912. — С. 2–3.

23. Архив князя Воронцова. — Кн. 6: Царствование Елизаветы Петровны. — М.: Тип. В. Готье, 1873. — 532 с.

24. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — Т. X (1738 — 24 ноября 1741 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1911. — С. 162, 171–172.

25. №1331. 28 апреля [1753 г.] О подтверждении преосвященным Малороссийских епархий и настоятелям тамошних монастырей обязательного привода духовных лиц при определении их в службу и при служебном повышении к установленной присяге // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Елизаветы Петровны. Царствование государя императора Петра Федоровича. — Т. IV. (1753 — 28 июня 1762 г.). — СПб.: Синодальная тип., 1912. — С. 12–13.

REFERENCES

1. Antoniuk, Ya.Yu. (2016). To the question of establishing detection activity in Hetman state under governing of Kyryl Rozumovskiyi. *Problemy Modernizatsii Ukrainy: Naukovyi Chasopys (The Problems of Modernization of Ukraine: Scientific Journal)*, 2, 267-269 (in Ukr.).

2. Omelchuk, V.V. (2016). Peculiarities of representation of Kyiv-Pechersk lavra under consideration of its cases by the Cossack administrative-judicial organs during the governing of Kyryl Rozumovskiyi. *Naukovi Zapysky Instytutu Zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy (The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 1, 20-16 (in Ukr.).

3. Omelchuk, V.V. (2016). Administrative-judicial organs of the Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskiyi on regulating relations between Kyiv-Pechersk lavra and Cossack officers. In L.P. Mykhailyna (Ed.), *Mohyla reading: collection of scientific works: Contemporary research works on cultural heritage of Ukraine: To the 90th anniversary of National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve* (pp. 84-88). Kyiv: Publishing house of O.Filiuk (in Ukr.).

4. Omelchuk, V.V. (2016). *Kyiv-Pechersk lavra in political and legal model of Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskiyi*. Kyiv: Zoloti vorota (in Ukr.).

5. Bovhyria, A M. (2013). «Our Rozumovskiyi with your Madam lives...»: favouritism in social consciousness of inhabitants of Hetman state of the XVIII century. In V.Horobets (Ed.), *Every day life of early modern Ukraine. Historical studios in 2 volumes* (Vol.2: The world of things and every day imaginations, pp.229-239). Kyiv: NASU, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).

6. Bovhyria, A M. (2015). Imposture in Ukraine in XVII–XVIII centuries. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 6, 58-68 (in Ukr.).

7. Russian State Archives for Ancient Acts, fund 6, description 1, file 192.

8. Melnikova, I.N. (1948). The struggle of Russia with Turkey in the 30th of the XVIII century and Ukraine. *Uchonye Zapiski Instituta Slavianovedeniia (Research Notes of the Institute of Slavic Studies)*, 1, 76-118 (in Rus.).
9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1, file 58.
10. Andrievskii, A.A. (Ed.). (1888). *Historical materials from the Archives of Kiev province government* (Vol. 2, pp. 61-64). Kiev: Typography of Kiev province government (in Rus.).
11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11425.
12. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 269, description 1, file 1275.
13. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12514.
14. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1, file 1929.
15. Soloviov, S.M. (1859-1871). The history of Russia from the ancient times. Book 5. Vol. XXI-XXV. Edition 2. St-Petersburg: Typography of Community «Public benefit» (in Rus.).
16. Efremova, T. N. (2009). Establishing and development of the organs of political detection in Russia (1695-1801). *Vestnik Permskogo Universiteta (Bulletin of Perm University)*, 2(9), 83-91 (in Rus.).
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 269, description 1, file 1339.
18. Putro, O.I. (2008). *Hetman K.Rozumovskiy and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century)*: in 2 parts. Part 1. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).
19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1020, file 1170.
20. Romanova, O.O. (2012). The image of «sinner» by the materials of confession paintings of Kyiv Metropolia of 1730-1760 years. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 1, 46-66 (in Ukr.).
21. Andrievskii, A.A. (Ed.). (1884). *Historical materials from the Archives of Kiev province government* (Vol. 6, pp. 91-94). Kiev: Typography of Kiev province government (in Rus.).
22. Reigning of Sovereign Empress Elizaveta Petrovna. Reigning of Sovereign Emperor Peotr Feodorovich. (1912). In *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire*. (Vol. IV, 1753 — June 28, 1762, pp. 2-3). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).
23. Reigning of Elizaveta Petrovna. (1873). In *Archive of prince Vorontsov*. Book 6. Moscow: Typography of V.Gotie (in Rus.).
24. *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire*. (1911). (Vol. X, 1738 — November 24, 1741, pp. 162, 171-172). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).
25. Reigning of Sovereign Empress Elizaveta Petrovna. Reigning of Sovereign Emperor Peotr Feodorovich. (1912). In *Complete collection of resolutions and directions on the department of Orthodox confession of the Russian Empire*. (Vol. IV, 1753 — June 28, 1762, pp. 12-13). St-Petersburg: Typography of Synod (in Rus.).

Сацький П. В.*

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. pavangard@i.ua

АДМІНІСТРАТИВНІ ЗАХОДИ КЕРІВНИЦТВА УРСР У ХОДІ БУДІВНИЦТВА ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО І ПІВНІЧНО-КРИМСЬКОГО КАНАЛІВ (1950–1953 рр.) В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМУ І УКРАЇНИ

Анотація. Досліджується роль керівництва УРСР 1950-1953 рр., Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова і Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка, в реалізації масштабних радянських проектів, зокрема, у створенні передумов соціально-економічної інтеграції Криму з УРСР. 1950 р. було ініційовано масштабний проект пізньосталінської епохи — будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і системи зрошення півдня України і півночі Криму. Керівництво УРСР за власною ініціативою надає сприяння цьому будівництву. Зокрема, здійснюється фактичне лобіювання в уряді СРСР збільшення пропускної здатності ділянки залізниці Запоріжжя-Джанкой з метою забезпечення кращого транспортного сполучення між материком (УРСР) і Кримом. За сприяння керівництва УРСР задля потреб будівництва каналів відбувається будівництво Кримського заводу стінових матеріалів. Цей завод будувався в одному з найменш економічно нерозвинутих областей Криму, і його розбудова мала важливість для поліпшення статусу регіону. Лобістські заходи керівництва УРСР мали вагоме значення для соціально-економічного розвитку Криму і інтеграції півострова з Україною. Це відповідало потребам Кримської області ще до передачі Криму до УРСР 1954 р.

Ключові слова: лобістські заходи, керівництво УРСР, Кримська область, інтеграція з Україною.

Аннотация. Исследуется роль руководства УССР 1950-1953 гг., Первого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова и Председателя Совета Министров УССР Д. Коротченко, в реализации масштабных советских проектов, в частности, в создании предпосылок социально-экономической интеграции Крыма с Украиной. В 1950 г. был инициирован масштабный проект позднесталинской эпохи — строительство Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов и системы орошения юга Украины и севера Крыма. Руководство УССР по собственной инициативе содействует этому строительству. В частности, осуществляется фактическое лоббирование в Правительстве СССР увеличения пропускной способности участка железной дороги Запорожье-Джанкой с целью обеспечения лучшего транспортного соединения между материком (УССР) и Крымом. При содействии руководства УССР для потребностей строительства каналов осуществляется строительство Крымского завода стеновых материалов. Этот завод строился в одном из наименее экономически развитых областей Крыма, и его реконструкция имела важное значение для улучшения статуса региона. Лоббистские мероприятия руководства УССР имели весомое значение для социально-экономического развития Крыма и интеграции полуострова с Украиной. Это отвечало потребностям Крымской области еще до передачи Крыма в состав УССР в 1954 г.

Ключевые слова: лоббистские мероприятия, руководство УРСР, Крымская область, интеграция с Украиной.

Abstract. The role of the authority of Ukrainian SSR, the First Secretary of the Communist Party of Ukraine, L. Melnikov, and the head of the Council of Ministers of Ukrainian SSR, D. Korotchenko, in realisation of the great soviet projects during the years of 1950-1953,

* Satskyi P. V., Ph.D. in History, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

ADMINISTRATIVE MEASURES OF THE AUTHORITY OF UKRAINIAN SSR UNDER CONSTRUCTION OF SOUTH-UKRAINIAN AND NORTH-CRIMEAN CANALS (1950-1953 years) IN THE CONTEXT OF INTEGRATION OF THE CRIMEA WITH UKRAINE

particularly in creation preconditions for socio-economic integration of the Crimea with Ukrainian SSR is discussed. In 1950 the magnificent project of the late Stalinist age, i.e. building of South-Ukrainian and North-Crimean canals as well as the system of spraying the South of Ukraine and the North of Crimea was initiated. The leaders of Ukrainian SSR on their own initiative were fostering the process of canals building. Namely, actual lobbying within the government of the USSR on enlargement the capacity of the railway area Zaporizhzhia-Dzhankoy for ensuring more better traffic conditions between the mainland (Ukrainian SSR) and the Crimea was realized. By protection of the authority of Ukrainian SSR and for the needs of building the canals reconstruction of the Crimean plant of wall materials took place. The plant was being built in one of the least economically developed oblasts of the Crimea, and its building had an importance for improvement the status of the region. Lobbying measures of the authority of Ukrainian SSR had a huge significance for the socio-economic development of the Crimea and integration of the peninsula with Ukraine. This policy replied the needs of Crimean oblast even before transmission of the Crimea to Ukrainian SSR in 1954.

Key words: lobbying activities, authority of the USSR, Crimean oblast, integration with Ukraine.

Постановка проблеми. Інтеграція Криму з УРСР була процесом тривалим. Незважаючи на рішення про передачу Криму від РРФСР до складу УРСР 1954 р., яке здавалось одномоментним й емоційним, входження півострова до складу УРСР було обумовлено численними соціально-економічними факторами. Акт передачі Криму від РРФСР до УРСР був остаточною ланкою процесу інтеграції Кримського півострова з Україною. Найбільш рельєфно цей процес інтеграції вивився із запуском у СРСР пізньосталінської епохи численних програм, які були спрямовані на економічне освоєння регіонів європейської частини держави. Серед таких проектів слід відзначити створення крупних енергетичних районів у ході будівництва електростанцій, зокрема, Каховської ГЕС; розвиток сільсько-го господарства, особливо високорентабельного бавовництва на півдні України тощо. У ході реалізації таких масштабних проектів, як будівництво Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів й системи зрошення та обводнення південних регіонів України і північних районів Криму (розпочате на підставі постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р., які отримали статус «будівництва комунізму»), високу активність у їх адмініструванні виявляє партійне і урядове керівництво УРСР. У процесі ініціативного адміністрування цього «будівництва комунізму» керівництвом УРСР було підготовлено підґрунтя тісної соціально-економічної інтеграції Криму з Україною.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика соціально-економічної інтеграції Криму з Україною у період до включення півострова у склад УРСР 1954 р. набула актуальності лише у період незалежності України. Проте і в радянський період в окремих роботах цьому питанню надавалась певна увага, зокрема, у передмові доктора історичних наук М. М. Максименка до збірника документів, присвяченого економічному розвитку Криму в 1945–1970-ті рр. [1]. Певна увага в цьому відношенні надавалась і питанню взаємовпливів між Україною і Кримом у зазначений період. За часи незалежності України проблематика соціально-економічного взаємовпливу між УРСР і Кримом знайшла висвітлення, зокрема, у роботі В. Сергійчука [2]. Проте безпосередньо питання адміністрування керівництвом УРСР будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, які мали результатом соціально-економічну інтеграцію Криму з Україною залишалось поза увагою дослідників.

Метою статті є дослідження процесу ініціативного сприяння керівництвом УРСР будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів та значення цих проектів для соціально-економічної інтеграції Криму з Україною. Дане питання лишається малодослідженим при тому, що його аналіз вимагає висвітлення численних аспектів системного розвитку процесу соціально-економічного взаємовпливу між Україною і Кримом в контексті політики СРСР щодо реалізації масштабних будівельних проектів у період до 1954 р.

Основні результати дослідження. Для керівництва УРСР важливим було проявити ініціативу в забезпеченні його провідної ролі в процесі будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, зважаючи на особливості системи управління економікою в СРСР періоду пізньої сталінщини. Так, фонди з бюджету СРСР розподілялися через Міністерство фінансів союзним міністерствам і через них — для підвідомчих підприємств й організацій. Відповідно, завдяки масштабній «будові комунізму», керівництво УРСР мало можливість залучати кошти із союзного бюджету на економічний розвиток республіки, зокрема, на розвиток соціальної сфери, розвиток галузей місцевої промисловості, сільського господарства. Тому керівництво УРСР активно лобіювало спрямування коштів на розбудову підприємств місцевого значення, продукція яких мала використовуватися на будівництві каналів та Каховської ГЕС.

Відповідна політика Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У формувалась директивно, як це практикувалося в радянській системі управління того періоду. Зокрема, Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР зобов'язане було взяти під особливий контроль будівництво підприємств в районі будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського каналу й забезпечувати спорудження цих підприємств усіма необхідними матеріалами й обладнанням [3, арк. 88]. Так, Рада Міністрів УРСР 25 жовтня 1951 р. внесла до Президії Ради Міністрів СРСР пропозицію щодо збільшення фінансування будівництва Касперівського заводу стінових матеріалів (м. Нова Одеса) із 6 до 13 млн. рублів для забезпечення потужності виробництва ракушняка до 40 тис. тон на рік. Пропозиція мотивувалась необхідністю продукції цього заводу для будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського каналу й заводів Міністерства суднобудування [4, арк. 99].

Інший приклад ініціативних заходів — розвиток мережі залізниць на території УРСР республіканською Радою Міністрів і ЦК КП(б)У, що здійснювалося відповідно до запитів керівників відомств, зокрема, начальника Головного Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР О. Бочкіна і начальника Сталінської залізниці К. Коломійцева. Ці запити містили мотивацію необхідності забезпечити вантажопотік для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, розвиток Криму й, як відзначалося, особливо металургійного заводу імені Войкова у Керчі. Як зазначалося у запиті, для забезпечення зростаючого вантажопотоку необхідно здійснити заходи по збільшенню пропускної здатності залізничної ділянки Запоріжжя-Джанкой, а також розвитку ряду станцій по цій ділянці [5, арк. 73-74].

Отже, питання розвитку залізниці на території УРСР — галузі, яка була підвідомчою не республіканському керівництву, а союзному Міністерству шляхів

сполучення, піднімаються як начальником «Укрводбуду», так і начальником однієї з підвідомчих союзному Міністерству інституцій саме перед керівництвом УРСР. Це є показником лобістських можливостей керівництва УРСР як по урядовій, так і по партійній лінії. Відповідні можливості установи загальносоюзного підпорядкування використовувалися з тим, щоб керівництво УРСР безпосередньо зверталось до вищих урядових інституцій СРСР. Власне, зважаючи на ієрархізовану вертикаль управління в СРСР пізньосталінського періоду, керівники інституцій у питанні розвитку залізничної інфраструктури мали змогу звертатися лише до вищих органів по відомчій лінії. Так, звернення до Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова давало змогу поставити дане питання на рівні ЦК ВКП(б), тоді як звернення до Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка давало змогу поставити питання перед Радою Міністрів СРСР.

Лобістські заходи керівництва УРСР — Л. Мельникова і Д. Коротченка давали результати. Заступник Голови Ради Міністрів СРСР В. Молотов віддав розпорядження Міністру шляхів сполучення СРСР Б. М. Бещеву відвідувати до 1 вересня 1951 р., які саме заходи вживаються Міністерством шляхів сполучення СРСР для забезпечення зростаючих обсягів перевезень залізничною ділянкою Запоріжжя – Ново-Олексіївка — Джанкой; Держплану СРСР і Міністерству фінансів СРСР розглянути питання про посилення на 1952 р. пропускну здатності залізничної ділянки Запоріжжя — Джанкой [6, арк. 87].

При розгляді даного питання важливим є звернути увагу на мотивацію лобістських дій розвитком Криму і відбудовою металургійного заводу в Керчі. Очевидно, питання розвитку Криму мало вагоме значення як для керівництва УРСР, у першу чергу, так і для союзного керівництва. Економічний розвиток Криму займав вагоме місце в політиці як партійного, так і урядового керівництва УРСР. На це вказують конкретні приклади лобіювання питань розвитку підприємств в Криму українським керівництвом у той час, як півострів був областю в складі РРФСР.

Прагнення лобіювати виділення фондів на будівництво промислових об'єктів в УРСР для збільшення показників республіки на загальносоюзному рівні стимулювало українське керівництво до активного сприяння будівництву промислових і житлових об'єктів і поза тогочасних меж республіки. Зокрема, керівництво УРСР, в особі Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка, активно лобіювало будівництво заводу по видобутку ракушняка в Октябрському районі Кримської області. 4 серпня 1949 р. ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР було прийнято рішення щодо виробництва Міністерством промисловості будівельних матеріалів УРСР в Октябрському районі Кримської області і в цьому відношенні — будівництва заводу із видобутку каменя- ракушняка.

На будівництво заводу урядом УРСР було асигновано 2 млн. рублів, проте, через відсутність технічної документації будівництво не було розпочато. Кримський обком ВКП(б) звертався з цього питання до Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР, проте, затвердження технічної документації так і не відбувалося, а без неї неможливо було оформити виділення коштів й почати будівництво. Секретар Кримського обкому ВКП(б) Л. Мезенцев 21 липня 1951 р. звернувся до Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка щодо сприяння в цьому питанні [7, арк. 79]. Відповідь на запит від Ради Міністрів УРСР Секретареві Кримського обкому ВКП(б) дав заступник Голови Ради Міністрів УРСР

А. Барановський, вказавши, що проектна документація Кримського заводу стіноматеріалів перебуває на затвердженні в Держплані УРСР, і Радою Міністрів дано розпорядження завершити її розгляд у триденний строк. Радою Міністрів було дано розпорядження Міністерству промисловості будівельних матеріалів УРСР, як тільки буде отримано висновок Держплану УРСР по проектній документації заводу, відправити її на затвердження до Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР і забезпечити затвердження у десятиденний строк [8, арк. 82].

Питання будівництва заводу в Криму Міністерством промисловості будівельних матеріалів УРСР мало свою історію з 1941 р., коли відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 23 вересня в Олександрівському районі Кримської області було організовано видобуток каменя-ракушняку для будівництва колгоспу й МТС імені Сталіна в Генічеському районі Херсонської області УРСР. Під організацію видобутку не було здійснено геологічної розвідки, проте, у післявоєнний період видобуток здійснювався. Так, у 1950 р. було видобуто 24 тис. тон, а у 1951 р. було встановлено об'єм видобутку вже у 44 тис. тон ракушняку [9, арк. 80]. Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР доповіло республіканській Раді Міністрів, що технічна документація на будівництво цього заводу по її затвердженні Держпланом УРСР буде направлена на затвердження до Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР, і зобов'язалось забезпечити затвердження союзним міністерством у тиждень строк [9, арк. 80].

Проте Держплан УРСР дає негативний результат розгляду технічної документації по Кримському заводу стіноматеріалів. Мотивація Держплану УРСР у зазначеному висновку полягала в тому, що камінь-ракушняк планується видобувати заводом, на який подано проект по Ново-Кипчакському родовищу. Щодо згаданого каменю, то він (відповідно висновків Держплану УРСР) не має достатньої механічної щільності, й родовище віддалено від залізниці на 15 км. Відповідно камінь з цього родовища недоцільно використовувати на будівництві об'єктів Південно-Українського каналу [10, арк. 118].

У своїй відповіді Держплан УРСР рекомендував передати технічну документацію по будівництву Кримського заводу стіноматеріалів Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР щодо використання продукції цього заводу для місцевих потреб Кримської області РРФСР [10, арк. 118-119]. Однак у листі заступника Голови Ради Міністрів УРСР А. Барановського до заступника Голови Держплану УРСР і Міністра промисловості будівельних матеріалів УРСР було зазначено, що дане родовище розроблялося вже 11 років для потреб будівництва на території УРСР, і технічна документація щодо будівництва заводу стіноматеріалів має бути направлена на затвердження Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР.

При цьому відзначено, що доводи Держплану УРСР про невстановлені обсяги родовища, погану якість ракушняку і віддаленість родовища від залізниці не є підставою для негативного висновку по проектній документації. Окремо відзначено, що ракушняк, який планується видобувати на Ново-Кипчакському родовищі в Криму, має використовуватися на будівництві об'єктів саме на території півострова, а тому його віддаленість від залізниці також не є підставою для негативного висновку [11, арк. 121-122].

Так, щодо питання по заводу стіноматеріалів, то можемо бачити позицію Ради Міністрів УРСР на розширення її компетенцій, обмежених Конституцією СРСР і УРСР лише територією республіки. Кримська область РРФСР у післявоєнний період мала змогу розвиватися винятково завдяки заходам й проектам, які здійснювалися союзними і республіканськими відомствами. Власні ресурси півострова для соціально-економічного розвитку були обмежені. Відповідно, цілком зрозумілою була позиція Секретаря Кримського обкому ВКП(б) Л. Мезенцева, яка полягала у використанні щонайменшого господарського інтересу зі сторони керівництва УРСР до об'єктів у Криму, особливо, якщо це могло підвищити показники соціально-економічного розвитку Криму. Голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко всіма доступними адміністративними засобами намагається лобювати розбудову промисловості, в тому числі й у Криму під будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Фактично, УРСР здійснювала практичні кроки по створенню умов економічного розвитку Криму ще до його передачі Україні 1954 р.

Важливо звернути увагу й ще на один факт здійснення Радою Міністрів УРСР дій, спрямованих на розвиток об'єктів у Криму, які мали важливе значення не лише для реалізації будівництва на території УРСР до входження у її склад Криму. Із питанням експлуатації Ново-Кипчацького кар'єру і будівництва на його базі заводу по видобутку каменя-ракушняка було пов'язано у 1952 р. питання капітального ремонту дороги Октябрське-Анновка. Ця дорога мала забезпечувати транспортний зв'язок Кримського заводу стіноматеріалів із споживачами його продукції, і, виявляючи активне зацікавлення у її будівництві, Виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих звернувся до Ради Міністрів УРСР із проханням здійснити капітальний ремонт дороги Октябрське-Анновка у 1952 р. на суму 55 тис. рублів.

Кримський облвиконком отримав відповідь на цей запит, що будівництво цієї дороги проектом заводу не передбачено, проте, його директорів Міністерством промисловості будівельних матеріалів УРСР дано розпорядження здійснити 1952 р. капітальний ремонт дороги у межах суми 55 тис. рублів за рахунок фонду на капітальний ремонт [12, арк. 64]. Інтерес Кримської обласної Ради депутатів трудящих до капітального ремонту даної дороги мав не стільки господарські, скільки соціальні мотивації, оскільки питання забезпечення населених пунктів Криму належною транспортною інфраструктурою було надзвичайно болючим. Відповідно лобювання Радою Міністрів УРСР розвитку промислових підприємств в Криму відкривало змогу для органу виконавчої влади Кримської області скористатися цим і добитися вирішення нагальних інфраструктурних питань.

У цьому ж контексті слід звернути увагу, що будівництво цієї дороги планувалося у найменш розвинутому економічно на той період регіоні півострова. Інтерес до розвитку інфраструктури в цьому регіоні Рада Міністрів РРФСР не виявляла, оскільки всі соціальні й інфраструктурні проекти в Криму повоєнного періоду реалізувалися союзними і республіканськими відомствами у жорсткій відповідності з розміщенням перспективних для цих відомств об'єктів, а це були Керченський півострів й Південний берег Криму. Тому економічне освоєння й розвиток півдня України відкрили перспективи для соціально-економічного розвитку найбільш відсталих регіонів Криму, проте, ці перспективи мали дуже

чітку обумовленість геоекономічними факторами, глибокою взаємною соціально-економічною інтеграцією цих регіонів із Україною.

Поряд із питанням про освоєння коштів на капітальний ремонт дороги Окрябське-Анновка на 1952 р. стояло питання також і про виділення для освоєння коштів у сумі 525 тис. рублів на 1953 р. Проте це питання мало бути розглянутим після затвердження геолого-розвідувальних запасів по Кримському заводу стіноматеріалів, а технічні матеріали по питанню запасів на липень 1952 р., коли розглядалося питання капітального ремонту дороги, знаходилися на розгляді територіальної Комісії Запасів у Ростові-на-Дону [12, арк. 64]. У даному питанні бачимо обумовленість питання соціального розвитку півострова економічною доцільністю в процесі реалізації проектів радянського будівництва, коли від доцільності експлуатації родовища залежало створення інфраструктурних об'єктів на півострові. Рада Міністрів УРСР не мала змоги вирішувати відповідні питання поза її територіальної компетенції, визначної Конституцією СРСР і Конституцією УРСР без узгодження із союзними органами влади й органами відомчої компетенції регіонального характеру, як територіальна Комісія Запасів у Ростові-на-Дону.

Економічна близькість та господарська єдність Криму з УРСР були передумовою того, що на Крим припадала більшість лобістських проектів керівництва УРСР за межами республіки. Слід відзначити, що цими проектами посилювалась економічна єдність УРСР і Криму.

У період пізньої сталінщини звертатися за коштами до союзного бюджету для місцевих потреб не віталось керівництвом СРСР, проте, лобіювати виділення ресурсів на потреби «будови комунізму» (Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів) було цілком коректно. На першому етапі будівництва, який слід визначити 1951–1952 рр., відбуваються проектно-дослідницькі роботи, а також будівництво житла й об'єктів соціальної сфери для будівельників й працівників, котрі мали забезпечувати економічний розвиток зони проходження Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Фактично будівництво на першому етапі передбачало закладення соціальних передумов для активного економічного освоєння територій півдня України і північного Криму. Оскільки традиційно для радянської системи соціальні витрати покладалися на республіканський бюджет [13, арк. 224], то бачимо слушний привід для керівництва УРСР і Криму добитися фінансування цієї сфери із союзного бюджету.

Це мало особливо велике значення для Криму, оскільки соціальна сфера цієї області мала фінансуватися з бюджету РРФСР, проте, можливості бюджету республіки на соціальний розвиток півострова були обмежені. Обсяги фінансування, які при обговоренні постанови Ради Міністрів СРСР по розгортанню будівництва Каховської ГЕС у 1951 р. для освоєння «Дніпробудом» передбачалися в обсязі 50 млн. рублів. (із них 30 млн. рублів на будівельно-монтажні роботи і 14 на проектно-дослідницькі). Проте, на Бюро Ради Міністрів СРСР 24 січня 1951 р. ряд міністерств висловили заперечення по ключовим пунктам, через що було створено Комісію, котра мала у п'ятиденний термін розглянути заперечення і подати проект постанови на затвердження [14, арк. 1].

Із питанням фінансування «Укрводбуду» склалась подібна ситуація, оскільки за планом народногосподарського розвитку на 1951 р. цій організації для освоєння було виділено 65 млн. рублів (із них 40 на будівельно-монтажні роботи). На Президії Ради Міністрів СРСР 14 грудня 1950 р. було розглянуто план заходів по розгортанню проектно-пошукових і будівельно-монтажних робіт по будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і утворено комісію, яка на 25 грудня мала підготувати проект постанови. Проте, цей проект Комісією підготовлено не було, але апаратом Держплану СРСР за участі представників «Укрводбуду» проект постанови було підготовлено й передано на розгляд Голові Держплану СРСР М. Сабурову, котрий обіцяв винести його на затвердження Радою Міністрів СРСР [14, арк. 3]. Питання виділення фінансових фондів для будівництва таких грандіозних об'єктів, які було оголошено «будовою комунізму» й розпропагандовано як ініціативу Й. Сталіна [15, арк. 1], було надзвичайно складним і зазнавало затримок. Для вирішення питань забезпечення будівництва була нагальною потреба залучати механізми внутрішньономенклатурного впливу.

Висновки. Будівництво Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів у 1950-1952 рр. відбувалося за активного ініціативного сприяння партійного і урядового керівництва УРСР. У рамках сприяння будівництву керівництво УРСР активно лобіює перед загальносоюзними інституціями розбудову залізничного сполучення між Запоріжжям і Джанкоєм, фактично, між УРСР і Кримом. Також надавалося сприяння будівництву підприємств по виробництву будівельних матеріалів у зоні будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, стимулюючи спрямування на будівництво цих підприємств ресурси.

Заходи сприяння будівництву підприємств по виробництву будівельних матеріалів поширювалися також і на Крим. Фактично у своєму сприянні керівництво УРСР виходить за рамки власної територіальної компетенції у системі урядування в СРСР, встановленої Конституцією СРСР і УРСР. Своїми системними заходами у сприянні будівництву Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів керівництво УРСР стимулювало зміцнення логістики й обсягів перевезень між УРСР і Кримом, розбудову об'єктів інфраструктури в Кримській області та важливих підприємств для розвитку економіки півострова у найменш розвинутих його районах.

У співпраці між партійними і виконавчими органами УРСР і Криму вибудовувалися системні зв'язки адміністративного характеру, які інтегрували Крим у єдину соціально-економічну систему з Україною ще до його передачі до складу УРСР. У післявоєнний період керівництвом УРСР було напрацьовано значний досвід у створенні умов для соціально-економічного розвитку економічно нерозвинутих регіонів. Цей досвід мав велике значення для подальшого забезпечення соціально-економічного розвитку Криму.

Проблематика системи адміністрування соціально-економічних процесів СРСР пізньосталінського періоду потребує подальшого дослідження, особливо у питанні реалізації масштабних проектів які отримували статус «ініціативи Сталіна» чи «будівництва комунізму». Це дає змогу зрозуміти механізм прийняття рішення радянським керівництвом про передачу Кримської області від РРФСР до УРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максименко М. Предисловие / М. Максименко // Социалистическое народное хозяйство Крымской области (1945-1970 гг.): Сборник документов и материалов. Л. П. Вакатова, М. В. Бахров, Крымский обком Компартии Украины. – Симферополь: Таврия, 1980. — С. 3-17.
2. Сергійчук В. Український Крим / В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.
3. Справка к проекту постановления Совета Министров УССР «О ходе выполнения плана строительства предприятий Министерства промстройматериалов УССР в зоне Каховской гидростанции и Южно-Украинского канала». 5.VI.1952 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 5745.
4. В Президиум Совета Министров Союза ССР. Совет Министров Украинской ССР просит Президиум Совета Министров СССР при рассмотрении проекта государственного плана развития народного хозяйства СССР на 1952 год, представленного Госпланом СССР, учесть следующие замечания, касающиеся республиканского хозяйства СССР. 25.X.1951 г. // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 2379.
5. Председателю Совета Министров УССР товарищу Коротченко Д. А., Секретарю ЦК КП(б)У Мельникову Л. Г. Начальника Главного Управления строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов «Укрводстроя» А. Бочкина и Начальника Сталинской ж. д. директор-полковника движения К. Коломийцева. 23 мая 1951 г. // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 2414.
6. В ЦК КП(б)У Мельникову Л. Г., Совет Министров УССР Коротченко Д. С. Інформація за підписом Г. Онищенко. 4 серпня 1951 р. // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3184.
7. Председателю Совета Министров УССР тов. Коротченко Д. С. (від) Секретаря Крымского обкома ВКП(б) Л. Мезенцева. 21 июля 1951 г. // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3121.
8. Секретарю Крымского обкома ВКП(б) товарищу Мезенцеву (від) Заместителя Председателя Совета Министров УССР А. Барановского. 30/VII.1951 // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3121.
9. Совету Министров Украинской ССР (від) Заместителя Министра промышленности строительных материалов Украинской ССР Н. Лысенко. 30 июля 1951 г. // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3121.
10. Совету Министров Украинской ССР, тов. Барановскому А. М. (від) Заместителя Председателя Госплана Совета Министров УССР А. Новикова. 31.VII.1951 // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3121.
11. Министру промышленности строительных материалов УССР тов. Шинкареву А. Ф., Заместителю Председателя Госплана Совета Министров УССР тов. Новикову А. Г. (від) Заместителя Председателя Совета Министров УССР А. Барановського. 14/VIII.1951 // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 3121.
12. Совету Министров Украинской ССР, товарищу Барановскому А. М. (від) Заместителя Министра промышленности строительных материалов Украинской ССР Н. Лысенко. 11 июля 1952 // ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 5687.
13. Доповідь про Державний бюджет Української РСР на 1953 рік та звіт про виконання Державного бюджету Української РСР на 1952 рік (підготовано для Підгорного — П. С.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. Оп. 24. — Спр. 2943.

14. Справка о состоянии проектно-изыскательских и подготовительных строительных работ по Каховской гидроэлектростанции, Южно-Украинскому и Северо-Крымскому каналам. Мельникову Л. Г. (від) Сердюкова Н. 29/I. 1951 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп. 24. — Спр. 905.

15. Стенограмма докладов начальника «Укрводстроя» тов. Бочкина А. Е. и начальника «Днепростроя» тов. Андрианова С. Н. о строительстве Каховской гидроэлектростанции, Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов // ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп. 24. — Спр. 236.

REFERENCES

1. Maksimenko, M. (1980). Foreword. In L.P. Vakutova, & M.V. Bakhrov (Eds.), *Socialist people economy of the Crimean region (1945-1970.): Collection of documents and materials* (pp. 3-17). Symferopol: Tavria (in Rus.).

2. Sergiichuk, V. (2001). *Ukrainian Crimea*. Kyiv: Ukrainian Publishing Association (in Ukr.).

3. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 5745 (in Rus.).

4. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 2379 (in Rus.).

5. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 2414 (in Rus.).

6. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3184 (in Rus.).

7. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3121 (in Rus.).

8. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3121 (in Rus.).

9. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3121 (in Rus.).

10. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3121 (in Rus.).

11. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 3121 (in Rus.).

12. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund P-2, description 8, file 5687 (in Rus.).

13. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 2943 (in Ukr.).

14. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 905 (in Rus.).

15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 236 (in Rus.).

Сацький П. В.*

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. pavangard@i.ua

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ У ПІСЛЯСТАЛІНСЬКИЙ ПЕРІОД Й ІНТЕГРАЦІЯ КРИМУ З УРСР

Анотація: Здійснено аналіз реформування системи управління в СРСР після смерті Й. Сталіна впродовж 1953-1954 рр. Територіальними межами дослідження є УРСР і Кримська область напередодні і одразу після передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР 1954 р. За ініціативою Пленуму ЦК КПРС у вересні 1953 р. здійснюється процес направлення керівних кадрів партійних і виконавчих органів влади у колгоспи з метою їх кадрового посилення. Фактично таким чином здійснюється руйнація системи зв'язків між партійними і радянськими працівниками, яка склалась у пізньосталінський період. Найбільш активно процес направлення у колгоспи керівних кадрів здійснювався в Криму. Посилення кадрами колгоспів мало велике значення для розвитку сільського господарства у Херсонській області УРСР і в Криму, куди направлялися кваліфіковані працівники із інших областей УРСР. У 1954 р. розгортається активна робота по скороченню управлінського апарату радянських і господарських установ, у результаті якої відбувається посилення політико-адміністративного впливу структур КПРС. Особливо вагомим результатом у цьому напрямку було досягнуто в УРСР і в Кримській області, що дало додаткові важелі посилення політичних позицій М. Хрущова у протистоянні з урядом СРСР.

Ключові слова: партійні кадри, реформування системи управління, інтеграція Криму із Україною.

Аннотация: Проведен анализ реформирования системы управления в СССР после смерти И. Сталина в 1953-1954 гг. Территориальными рамками исследования является регион УССР и Крымская область накануне и сразу после передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР в 1954 г. По инициативе Пленума ЦК КПСС в сентябре 1953 г. происходит процесс направления руководящих кадров партийных и исполнительных органов власти в колхозы с целью их кадрового усиления. Фактически таким образом осуществляется разрушение системы связей между партийными и советскими работниками, которая сложилась в позднесталинский период. Наиболее активно процесс направления в колхозы руководящих кадров осуществлялся в Крыму. Усиление кадрами колхозов имело большое значение для развития сельского хозяйства в Херсонской области УССР и в Крыму, куда направлялись квалифицированные работники из других областей УССР. В 1954 г. разворачивается активная работа по сокращению управленческого аппарата советских и хозяйственных учреждений в результате которой происходит усиление политико-административного влияния структур КПСС. Особенно весомые результаты в этом направлении были достигнуты в УССР и в Крымской области, что дало дополнительные рычаги усиления политических позиций М. Хрущева в противостоянии с правительством СССР.

Ключевые слова: партийные кадры, реформирование системы управления, интеграция Крыма с Украиной.

Abstract: It is made analysis of reformation of the system of management in the USSR after the death of Stalin during 1953-1954. The territory barriers of the given research are dealt with the Ukrainian SSR and the Crimean oblast on the eve and just after transfer of the Crimean oblast from the Russian SFSR to the Ukrainian SSR in 1954. Due to initiative of the Plenum of Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) in September 1953 the process of direction of leading employees of the party and executive

* Satskyi P. V., Ph.D. in History, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

REFORMATION OF THE SYSTEM OF MANAGEMENT IN THE POST-STALIN PERIOD AND INTEGRATION OF THE CRIMEA WITH THE UKRAINIAN SSR

organs of power into collective farms (kolhosps) with aim to strengthen their personnel potential was realized. Actually, in so way the system of relations between the party and soviet employees (which was created under late Stalinist period) was disrupted. The most actively the process of direction of leading employees to collective farms was realized in the Crimea. Strengthening of human resources of collective farms had a particular importance for development of agriculture in the Kherson oblast of the Ukrainian SSR and the Crimea, where the qualified personnel from other Ukrainian SSR areas were sent to. In 1954 an active work dealt with shortening of the managerial staff of the soviet and economic institutions was initiated and led as a result to strengthening of political-administrative influence of the structures of CPSU. The most valuable results in this respect were achieved in Ukrainian SSR and the Crimean oblast, which gave additional resources for strengthening political positions of N.Khrushchiov in counteracting with the government of the USSR..

Key words: party personnel, reformation of the system of management integration of the Crimea with Ukraine.

Постановка проблеми. У період пізньої сталінщини в УРСР складається доволі закостеніла структура призначення вищого партійного і державного керівництва. За критеріями добору це були перевірені партійною діяльністю кадри, затвердження яких здійснювалося за вертикальним принципом. Республіканське партійне керівництво не мало механізмів впливу на систему призначень, що відбувалося у ЦК ВКП(б) на патронажній основі зі сторони членів ЦК. За Секретарями ЦК КП(б)У зберігалися лише функції контролю, вимоги звітів від керівників обласних партійних організацій, а також клопотання до ЦК ВКП(б) щодо якості роботи відповідних функціонерів та їх відповідності займаних посаді. Проте і ці функції були зведені нанівець, оскільки партійна критика у період пізньої сталінщини стала вдалим засобом своєрідного обґрунтування загальних труднощів, з якими зіткнулась соціально-економічна система СРСР. Партійна критика мала компенсувати у свідомості членів партії і суспільства, ніби здійснюється активна діяльність, спрямована на усунення наявних недоліків.

Проте функціональна структура правлячої партії залишалась сталою. У період пізньої сталінщини були навіть факти неформальної доплати партійним функціонерам до їхнього посадового окладу [1, с. 246]. Тому очевидним є прагнення партійного керівництва СРСР зберігати стабільність політичної й функціональної партійної системи. Після смерті Й. Сталіна, коли розгорнулась внутрішньопартійна боротьба за владу, партійна система, сформована у пізньосталінський період, продовжувала функціонувати. Лише після призначення Пленумом ЦК КПРС 7 вересня 1953 р. Першим Секретарем М. Хрущова відбувається масова заміна партійних керівників республіканського і обласного рівнів. Зокрема, на посаді Першого Секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова було замінено на О. Кириченка, а Першим Секретарем Кримського обкому було призначено Д. Полянського.

Ротація партійних керівників цього рівня відбувалась із паралельним усуненням такої практики як доплати до окладів у конвертах [1, с. 246]. В той же час за пізньосталінського періоду партійні керівники обласного рівня здійснювали формування в області номенклатурного середовища для забезпечення власного впливу в області. Фактично кожен Перший Секретар обкому утримував в області свої позиції завдяки формуванню власної управлінської вертикалі, що мало важливе функціональне значення для забезпечення виконання планів соціально-економічних показників області. Відповідно нові партійні керівники об-

ластей мали забезпечити собі опору на рівні районних партійних керівників та партійних функціонерів більш нижчих рівнів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформацій партійно-номенклатурного апарату в Кримській області у період її включення до складу УРСР досліджувалась у роботі В. Пашені [2]. У передмові до другої частини збірника документів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. 2-е вид.», яка має назву «Входження Криму до складу УРСР: економічні та культурні аспекти» [3] також частково висвітлюється питання адміністрування партійними органами процесу інтеграції Криму в УРСР. Втім існуючі розвідки не можуть забезпечити багаторівневого розгляду проблеми

Метою статті є аналіз заходів партійного керівництва СРСР після смерті Й. Сталіна по реформуванню функціональної структури Компартії України та значення цих реформаторських заходів для Кримської області після її передачі до складу УРСР.

Основні результати дослідження. Новопризначені керівники партійних комітетів областей не мали змоги здійснювати в короткі терміни глибоку ротацію партійних кадрів в області, що, безумовно, усвідомлювалося й М. Хрущовим. Тому ініціатива кадрової ротації виходила згори, за звичайною традицією радянської командно-адміністративної системи. У вересні 1953 р., після фактичного завершення внутрішньопартійної боротьби, відбувається Пленум ЦК КПРС, на якому піднімається питання про незадовільний стан сільського господарства, і причиною такого стану визначається слабке кадрове забезпечення колгоспів та МТС. На цьому Пленумі було прийнято постанову, котра зобов'язувала партійних керівників республіканського й обласного рівнів здійснити направлення кваліфікованих технічних кадрів у МТС, а також направити досвідчені керівні партійні кадри на посади голів колгоспів. Підбір кадрів інженерів й техніків для МТС відбувається і в УРСР. Обласні партійні комітети мали здійснювати пошук кваліфікованих кадрів для МТС всередині областей, а окремі області мали знаходити кадри і відряджати їх до інших областей.

Так, лідером по наданню кадрів для інших областей, а також і республік були Сталінська (Донецька), Ворошиловградська (Луганська) і Запорізька області [4, арк. 4-7]. Із Запорізької області кваліфіковані інженерні кадри направлялися, зокрема, в Херсонську область [4, арк. 4-5], а також в Кримську область у той час, коли вона була ще в складі РСФСР. На 1 січня 1954 р. із Запорізької області до МТС в Криму було направлено 50 інженерів [4, арк. 7], що є доволі суттєвим показником, зважаючи на незначний сільськогосподарський розвиток Кримської області після Другої світової війни. Зі Сталінської області було направлено до МТС Криму 75 техніків [4, арк. 6]. Таким чином, Україна активно здійснювала кадрове забезпечення сільського господарства Криму, і це фактично мало забезпечувати нове керівництво УРСР належним кадровим наповненням аграрної галузі господарства в Криму, розвиток якої планувався як провідної для області. Активно здійснювалось кадрове посилення МТС Херсонської області, що мало вагоме значення в контексті формування протягом 1950-1953 рр. цілісного економічно регіону для перспективного аграрного освоєння в рамках півдня України і північного Криму.

Наступною важливою програмою кадрового посилення сільського господарства було направлення у відстаючі колгоспи головами досвідчених партійних керівників. Пріоритет було визначено за Першими Секретарями райкомів, другими секретарями, головами райвиконкомів, їх заступниками тощо. Офіційно ця політика мала на меті підвищити рівень роботи відстаючих колгоспів і водночас зорієнтувати на керівну роботу в колгоспи людей із вищою й середньою освітою та досвідом управлінської роботи у сільському господарстві [5, арк. 56].

По всіх областях УРСР було визначено відстаючі колгоспи і кількість їх голів, яких мало бути замінено кваліфікованими управлінськими кадрами [6, арк. 66]. Відбувається заміна також секретарів сільських райкомів партії. Так, у Харківській області Перший Секретар обкому звітував, що на виконання Постанови вересневого Пленуму ЦК КПРС і жовтневого ЦК КПУ 1953 р. в області було замінено 8 перших секретарів райкомів, у тому числі 5 було надіслано з обласного центру та міст області, а також було замінено 17 секретарів райкомів, з них 9 нових було направлено з міст [7, арк. 1]. Отже, з цього звіту видно, що основна робота була спрямованою на направлення працівників в сільські райкоми саме з міст області. Тобто, керівники обкомів партії отримали вдалий привід здійснювати кадрову політику, спрямовану на формування для себе механізмів впливу на місцях.

По Херсонській області, яка разом з Кримською була визначена в якості перспективної для сільськогосподарського освоєння, ще з початком будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів проводилась схожа політика. З міст і районних центрів області для укріплення партійних організацій колгоспів і МТС було направлено 342 комуніста, 69 з яких направлено з міст [8, арк. 145]. Тобто знову бачимо показовий приклад ротації кадрів партійних і радянських працівників. Таким чином, керівники обкомів партії мали слушний привід для кадрового зміцнення свого впливу в областях, що, у свою чергу, посилювало партійну вертикаль і мало відігравати вагоме значення у протистоянні між партійною і урядовою структурами, яке відбувалося у цей період на загальносоюзному рівні. Робота по спрямуванню партійних працівників з міст областей у сільські райони і колгоспи та МТС, а також заміні секретарів сільських райкомів партії, яка здійснювалась у 1953 р., була підготовкою більш масштабної кадрової ротації, яка розгорнулась наступного, 1954 року.

Як засвідчує звіт голови сільськогосподарського відділу ЦК КПУ, робота по направленню на посади голів відстаючих колгоспів секретарів райкомів та керівників райвиконкомів ішла дуже повільно [5, арк. 58]. Причиною такого явища варто в першу чергу визначити опір зі сторони номенклатурних працівників їх направленню на явно непрестижну для них ділянку роботи, із якої повернення до попереднього кар'єрного рівня могло не відбутися. Звертається увага на те, що дана робота часто носила формальний характер. Дані про направлення по областях також дають доволі цікаву інформацію, зокрема, наявність диспропорцій у визначенні кількості кадрів голів колгоспів до заміни по окремих областях. Так, по Харківській області планувалося здійснити заміну голів усіх 60 відстаючих колгоспів при тому, що чисельність таких колгоспів з 1.VII.1954 р. по 15 XII.1954 р. не змінилась [6, арк. 66]. У той же час по Вінницькій області чисельність відстаючих колгоспів із 1.VII.1954 р. по 15 XII.1954 р. скоротилась із

110 до 52, і по ній був план направлення керівних кадрів партійних і радянських органів головами колгоспів у 50 осіб [6, арк. 66]. По Сумській області чисельність відстаючих колгоспів із 1.VII.1954 р. по 15.XII.1954 р. скоротилась із 120 до 61, і заміна передбачалася 50 голів колгоспів [6, арк. 66].

Отже, протягом короткого проміжку часу відбувається різке коригування чисельності відстаючих колгоспів по Вінницькій і Сумській областях і, відповідно, зникали формальні підстави для заміни голів ряду колгоспів і, таким чином, зменшувалось число «вакантних місць» для направлення керівних працівників партійних і радянських органів. Отже, частими були намагання уникати заміни голів колгоспів. Таку масштабну кампанію і, відповідно, протидію її реалізації можна пояснити лише прагненням під приводом кадрового посилення колгоспів здійснити ротацію партійних та радянських кадрів, ліквідовуючи вибудовану номенклатурну систему за часів пізньої сталінщини.

Дана кампанія мала всі шанси на успіх в напрямку зламу системи номенклатурних зв'язків, оскільки ці зв'язки будувалися часто за горизонтальним принципом із системою формалізованої звітності про виконання планів. За неформальних зв'язків партійні й радянські керівники мали можливість надавати один одному підтримку в забезпеченні умов для подання позитивної звітності про виконання планів. Відповідно, за позитивної звітності партійних і радянських керівників районного рівня секретарі обкомів, подаючи зведений звіт, останні також мали змогу демонструвати власну успішну роботу. Злам цієї кругової поруки і був метою даної кампанії ротації партійних та радянських керівних кадрів на районному рівні. Паралельно із кампанією направлення керівних партійних і радянських кадрів головами відстаючих колгоспів здійснюється скорочення штатної чисельності партійних комітетів.

Спочатку було здійснено скорочення штатної чисельності обласних комітетів зі зміною структури апарату обкомів у відповідності за господарською спеціалізацією області. Тобто, в окремих обкомах було утворено (крім стандартних відділів) відділи за господарським профілем області. Відповідно до господарського профілю області було затверджено штатну структуру обкомів. Особливо це простежується на прикладі штатної структури сільськогосподарських відділів різних областей. Наприклад, штат сільськогосподарського відділу Кримського обкому КПУ складав на 1954 р. 1 завідувача відділом, 2 заступника завідувача і 12 інструкторів [9, арк. 5] у той час, як штат аналогічного відділу Ворошиловградського обкому складав 1 завідувача відділом, 1 заступника завідувача і 7 інструкторів [10, арк. 6]. Таку чисельність штату цього відділу було затверджено, зважаючи на визначення пріоритету розвитку сільського господарства в Криму.

Найбільш численне направлення керівних партійних і господарських кадрів на посади голів колгоспів з усіх областей у 1954 р. відбувається в Кримській області УРСР. Здійснює цю кампанію Перший Секретар обкому Д. Полянський. За даними Д. Полянського до ЦК КПУ, з вересня по грудень 1954 р. головами відстаючих колгоспів у Кримській області було направлено і обрано 42 представника з числа керівних партійних і радянських працівників та спеціалістів сільського господарства. Згадуються троє колишніх перших секретарів райкомів партії, яких було направлено на посади голів колгоспів [11, арк. 47].

У звіті завідувача сільгоспвідділом до Першого Секретаря ЦК КПУ О. Кириченка було відзначено, що із усіх областей УРСР найкраще роботу по направленню керівних партійних і радянських працівників на посади голів відстаючих колгоспів було організовано у Кримській області. Всього, згідно цього звіту, було направлено 19 керівних працівників або 95% від встановленого завдання по направленню цих працівників на посади голів колгоспів, яке складало 20 чоловік [5, арк. 57-58]. Серед цих 19 обраних голів колгоспів було 11 колишніх секретарів райкомів КПУ, 4 з голів райвиконкомів та 4 з інших відповідальних працівників [5, арк. 58]. При цьому показник кадрів з вищою і середньою освітою й досвідом керівної роботи серед голів колгоспів у Криму становив 58%, коли загалом по УРСР цей показник становив 38%. Так, в Кримській області він був найвищим серед областей УРСР [5, арк. 56].

Слід взяти до уваги, що по Кримській області існувало 25 районів, а, отже, фактично направлення торкнулися кожного його району. Протягом усього 1954 р. по Кримській області було відзначено показник у 30 відстаючих колгоспів [6, арк. 66]. За даними Довідки це був найменший показник серед інших областей УРСР. Так, на 15 грудня 1954 р. в Херсонській області таких було 50, в Одеській — 61, в Запорізькій — 54, Миколаївській — 43 [6, арк. 66]. Проте по Кримській області й завдання по призначенню керівних працівників партійних і радянських органів на посади голів колгоспів було найменшим: лише 20. При цьому така ж чисельність передбачалась в якості завдання лише по Миколаївській області; по Херсонській таке завдання становило 30 осіб, по Одеській — 40, по Запорізькій — 25 [6, арк. 66].

У той же час по Кримській області було направлено найбільше секретарів райкомів і голів райвиконкомів серед інших областей УРСР. Для порівняння: по Кримській області було направлено 11 секретарів райкомів, по Херсонській — 5, по Одеській — 1, по Запорізькій — жодного, по Миколаївській — 1. Щодо голів райвиконкомів, то по Кримській було направлено — 4 особи, по Херсонській — 1, по Одеській — жодного, по Запорізькій — 1, по Миколаївській — 1 [6, арк. 66]. При цьому варто зазначити, що в Кримській області чисельність колгоспів була значно меншою, ніж в інших областях УРСР.

Ці показники свідчать про фактичний злам попередньо усталеної у сталінський період номенклатурної структури в Кримській області, у той час як в інших областях УРСР цей злам відбувався не настільки ж радикально. Необхідно також відзначити, що незважаючи на пропагандистську позицію, що в СРСР, ніби, член правлячої партії є вірцевим працівником, той, кого було переведено з керівничої посади в партійному чи радянському органі, не обов'язково мав достатньо практичних навичок для організації роботи в колгоспах. Відповідно, ці переведені керівники мали сумнівну можливість не виправдати себе на цій новій посаді і потрапити на рахунок безперспективних працівників.

Дана політика в Криму відбувалась у світлі Постанови Ради Міністрів СРСР щодо розвитку сільського господарства, курортів та відбудови міст Криму [12], а також Постанови Кримського обкому КПУ на виконання Постанови Ради Міністрів СРСР, яку було прийнято за пропозицією Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ [13, арк. 5]. Ці Постанови було доведено до відома усіх партійних і радянських функціонерів, зокрема, про те, що розвиток сільського господарства визначається пріоритетним напрямком економічного розвитку Криму. Відповідно,

опір кампанії по направленню на посади голів відстаючих колгоспів керівних партійних і радянських кадрів, фактично, міг бути визначений як зрив програми економічного розвитку Криму.

У 1954 р. було продовжено процес реформування партійної та урядової вертикалі в СРСР. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств СРСР і заходах з покращення роботи державного апарату» було ініційовано новий етап реформування управлінської вертикалі в Радянському Союзі. Ключове значення на цьому етапі мало скорочення адміністративно-управлінського апарату державних і господарських інституцій [14, арк. 202]. Фактично, у процесі протистояння урядової й партійної вертикалі ініціативу було перехоплено партійним керівництвом, і партійні органи на місцях активно ініціюють процес скорочення адміністративних кадрів.

Партійні комітети на виконання постанови організовували проведення нарад партійних комітетів із вироблення конкретних заходів, а також саме партійні комітети на підприємствах і в установах відпрацьовували конкретні заходи по оптимізації системи управління й скорочення адміністративного апарату [14, арк. 202]. Зокрема, в Запорізькому обкомі КПУ відбулися співбесіди із кожним керівником підприємства й організації, в результаті яких намічено скорочення управлінського апарату в середньому на 15% [15, арк. 200]. Цей комплекс заходів по скороченню адміністративно-управлінського апарату завдавав руйнівного удару по цілісній управлінській вертикалі, яка в СРСР була вибудованою на міжособистісних реципрокних зв'язках.

Зокрема, реалізується програма переведення адміністративного персоналу на виробництво, причому, цей процес регламентують і регулюють саме партійні органи. Також під керівництвом партійних органів відбувається ліквідація й укрупнення підрозділів підприємств, процеси злиття підприємств [14, арк. 203]. Були також окремі випадки ліквідації підприємств, зокрема, кооперативних об'єднань по Запорізькій області [15, арк. 201]. В УРСР ініціативу по скороченню адміністративно-управлінського апарату було швидко підхоплено і активно впроваджено у життя. У цей же час в Криму лише відбувалося формування управлінської вертикалі, враховуючи досвід реформування її в УРСР, а також використовуючи механізми партійного апарату.

Висновки. Реформа партійної функціональної структури хоча і не торкалась прерогативи призначення секретарів обкомів КПУ, яка залишалась у компетенції ЦК КПРС, проте, завдяки програмі направлення керівних партійних і радянських кадрів у колгоспи і МТС дала змогу керівництву УРСР здійснювати вплив на позиції цих секретарів обкомів у ввірених їм областях. Зокрема, це стосувалося і Криму, який до передачі у склад УРСР 1954 р., незважаючи на системну господарської і кадрової залежності від України, залишався підкреслено відособленою від впливу зі сторони УРСР адміністративною одиницею в складі РРФСР.

Ця відособленість підкреслювалась в інституційному забезпечення проектування каналів, хоча й зводилась нанівець науковим забезпеченням проектної роботи щодо прокладення Північно-Кримського каналу, яку здійснювали наукові й навчальні установи із УРСР. Кадрова програма по підтримці колгоспів та МТС забезпечує для керівництва УРСР укріплення його позицій в Криму у номенклатурному середовищі області. Нові номенклатурні працівники стають ви-

мушеними розраховувати на постійні контакти із партійною і господарською номенклатурою УРСР заради забезпечення належних соціально-економічних показників у області. Немалу роль відігравала активна підтримка зі сторони УРСР у забезпеченні колгоспів й МТС Криму кваліфікованими кадрами. Власне, ці кадри до певної міри забезпечували для керівництва УРСР гарантію постійного контакту по господарській та адміністративній лінії із номенклатурою УРСР.

Крім того кримський досвід ротації керівних партійних і радянських функціонерів надавав значного стимулу для його впровадження в інших областях. Власне, цей досвід ставився іншим обласним партійним керівникам у приклад, й було створено підставу вимагати від них аналогічних обсягів кадрової ротації. У цьому контексті слід особливо звернути увагу на активну переорієнтацію аграрного виробництва у південних областях України від 1954 р.

Подальші дослідження процесів реформування партійної й управлінської структури в СРСР і в УРСР у період після смерті Й. Сталіна дають змогу більш повного розуміння напрямків спроб підвищувати ефективність економічного районування в Радянському Союзі. Також вартим уваги дослідників є аналіз подальших процесів протистояння М. Хрущова із урядовою вертикаллю влади і його заходів, спрямованих на суттєве посилення партійної вертикалі та її соціально-політичного впливу. Слід також звернути увагу на ініційовану М. Хрущовим у 1963 р. нову партійну реформу по поділу обкомів партії на міські й сільські.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ляшко А. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга вторая. Путь в номенклатуру / А. Ляшко. — К.: Деловая Украина, 1997. — 543 с.
2. Пашеня В. Н. Крымская область в советский период (1946-1991 гг.): Монография. / В. Н. Пашеня. — Симферополь: ДИАЙПИ, 2008. — 520 с.
3. «... Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму» // Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. 2-е вид. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: ТОВ Видавництво «Кліо», 2016. — С. 83-94.
4. Секретарю ЦК КП України товаришу Кириченко О. І. Довідка про хід добору інженерів-механіків і техніків-механіків для роботи в МТС станом на 1 січня 1954 року (від) Заступника зав. сільгоспвідділом ЦК КП України Турчанінова. 4 січня 1954 року // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3743.
5. Секретарю ЦК КП України товаришу Кириченко О. І. Про проведену роботу по зміцненню складу голів економічно слабких колгоспів республіки (від) Зав сільгоспвідділом ЦК КП України Андрієнко. 18 грудня 1954 року // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3743.
6. Довідка про стан добору керівних працівників партійних, радянських і сільсько-господарських органів для роботи головами відстаючих колгоспів після Пленуму ЦК КП України з вересня 1954 року за станом на 15 грудня 1954 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3743.
7. Секретарю ЦК КП України Кириченко О. І. Інформація про хід виконання постанови вересневого Пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» по Харківській області (від) Секретаря обкому КП України Булгакова. 31.XII.1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3592.

8. Секретарю ЦК КП України Кириченко А. И. Информация о выполнении постановления сентябрьского Пленума ЦК КПСС и октябрьского Пленума ЦК КП Украины «О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР» колхозами и МТС Херсонской области (від) Секретаря Херсонского обкома КП Украины В. Онищенко. 31 декабря 1953 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3592.
9. Штаты Крымского обкома КП Украины // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3817.
10. Штаты Ворошиловградского обкома КП Украины // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3817.
11. Информация об отборе и посылке руководящих партийных и советских работников и специалистов сельского хозяйства председателями колхозов после Сентябрьского пленума ЦК КП Украины (від) Секретаря Крымского обкома КП Украины Д. Полянского. 9.XII.1954 // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3743.
12. Матеріали до проекту постанови і проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про міри по дальшому розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області». 16.VIII.1954 // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 9867.
13. Постановление Крымского обкома КП Украины и облисполкома 14 сентября 1954 г. «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства, городов и курортов Крымской области» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3553.
14. Заведующему Отделом Партийных органов Центрального Комитета КП Украины тов. Вивдоченко И. И. Информация о мерах по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О существенных недостатках в структуре министерств и ведомств СССР и мерах по улучшению работы государственного аппарата» (від) Секретаря Одесского обкома КП Украины С. Новикова. 27 ноября 1954 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3840.
15. В Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. Отдел партийных органов. Справка о принятых мерах в связи с постановлением ЦК КПСС о сокращении государственного и управленческого аппарата (від) Секретаря областного (Запорізького — П. С.) Комитета Компартии Украины Н. Пасешного. 27 ноября 1954 // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3840.

REFERENCES

1. Liashko, A. (1997). *Burden of memory. Trilogy. Reminiscences*. (Book Two. Path into the nomenclature). Kyiv: Delovaia Ukraina (in Rus.).
2. Pashchenia, V. N. (2008). *Crimean oblast in the Soviet period (1946-1991)*. Symferopol: DIP (in Rus.).
3. «... The Government of Ukraine will take care of further development and prosperity of people economy of the Crimea». In V. A. Smolii (Ed.), *The Crimea under socio-political transformation (1940-2015)*. Collection of documents and materials. 2nd ed. (pp.83-94). Kyiv: Publishing house «Klio» (in Ukr.).
4. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3743 (in Rus.).
5. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3743 (in Rus.).
6. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3743 (in Rus.).
7. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3592 (in Ukr.).

8. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3592 (in Rus.).
9. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3817 (in Rus.).
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3817 (in Rus.).
11. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3743 (in Ukr.).
12. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 9867 (in Ukr.).
13. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3553 (in Rus.).
14. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3840 (in Rus.).
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3840 (in Rus.).

УДК 342.5:94(477)"1917/1918"

Сухобокова О. О.*

кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна. ol-ha@ukr.net

АВТОНОМІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА НИКИФОРА ГРИГОРІЄВА (1917 — початок 1918 р.)

Анотація. Розглядаються концепції політичного самовизначення української нації та національно-державного будівництва періоду Української Центральної Ради Никифора Григорієва — одного з провідних політиків та теоретиків Української революції 1917-1921 рр., чільного діяча української міжвоєнної еміграції в Європі та Північній Америці. Аналізується теоретичне обґрунтування права української нації на широку національно-політичну автономію та особливості розуміння політиком її змісту. Простежено кореляцію тактичної складової концепції Н. Григорієва зі зміною суспільно-політичної ситуації в ході революції. Незалежно від тактичних маневрів, обумовлених політичними обставинами, Н. Григорій завжди відстоював право українського народу на політичне самовизначення — «самостійність по суті, а не по формі». Саме свобода як основна суспільна цінність і мета українського визвольного руху (коли самостійність України та імператив демократичних змін ставляться на перше місце) були для нього суттю суспільно-політичного процесу, а автономія — формою їх досягнення у конкретний історичний період. Таким чином, на певному етапі автономістські погляди політика мали революційний і одночасно реалістичний характер та відповідали об'єктивним історичним обставинам.

Ключові слова: Н. Григорій, Українська Центральна Рада, національно-державне будівництво.

* Sukhobokova O.O., Ph.D. in History, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. ol-ha@ukr.net

AUTONOMIST CONCEPT OF NATIONAL STATE BUILDING OF NYKIYFOR HRYHORIIV (1917 – EARLY 1918)

Аннотация. Рассматриваются концепции политического самоопределения украинской нации и национально-государственного строительства периода Украинской Центральной Рады Никифора Григорьева — одного из ведущих политиков и теоретиков Украинской революции 1917-1921 гг., видного деятеля украинской межвоенной эмиграции в Европе и Северной Америке. Анализируется теоретическая обоснованность права украинской нации на широкую национально-политическую автономию и ее особенности в понимании политика. Прослежено корреляцию тактической составляющей концепции Н. Григорьева с изменением общественно-политической ситуации в ходе революции. Независимо от тактических маневров, обусловленных политическими обстоятельствами, Н. Григорьев всегда отстаивал право украинского народа на политическое самоопределение — «самостоятельность по сути, а не по форме». Именно свобода как основная общественная ценность и цель украинского освободительного движения (когда самостоятельность Украины и императив демократических изменений занимают первое место) были для него сущностью общественно-политического процесса, а автономия — формой их достижения в конкретный исторический период. Таким образом, на определенном этапе автономистские взгляды политика имели революционный и одновременно реалистический характер и отвечали объективным историческим обстоятельствам.

Ключевые слова: Н. Григорьев, Украинская Центральная Рада, национально-государственное строительство.

Abstract. The article deals with the Nykifor Hryhoriiv's concepts of political self-determination of Ukrainian nation and national state building in the period of Ukrainian Central Rada. N. Hryhoriiv was one of the leading politicians and theorists of the Ukrainian revolution 1917-1921, prominent figure of Ukrainian interwar emigration in Europe and North America. It is analyzed theoretical foundations of the right of Ukrainian nation for a broad national and political autonomy and features of understanding its content by N. Hryhoriiv. It is traced the correlation of tactical component of the N. Hryhoriiv's concept with changing the social and political situation during the revolution. Irrespective of tactical manoeuvres which depended upon political circumstances N. Hryhoriiv always upheld the right of Ukrainian people for political self-determination — «independence by the essence, but not by form». It was the freedom as a main social value and an aim of Ukrainian liberation movement (when self-dependency of Ukraine and imperative of democratic changes took the first place) which presented an essence of social and political process for Hryhoriiv, while autonomy became a form of their realization in the concrete historical period. By so way during certain stage autonomist views of politician were of revolutionary and at the same time of pragmatic character and replied the objective historical circumstances.

Key words: N. Hryhoriiv, Ukrainian Central Rada, Ukrainian national state building.

Постановка проблеми. Питання політичного самовизначення української нації та національно-державного будівництва належать до найактуальніших питань у дослідженні періоду Української революції 1917-1921 рр. Концепти, вироблені її провідниками, могли б бути не лише предметом ретроспективного історичного та політологічного аналізу, а й сприяти пошуку оптимальної моделі національно-державного будівництва в Україні у наш час.

У контексті ревізії теоретичних напрацювань та практичного досвіду побудови національної держави періоду Української революції, поряд з широковідомими концепціями її ідеологів та чільних діячів, на увагу заслуговують напрацювання і менш відомих, але не менш достойних спеціальних досліджень, її учасників. У даному разі йдеться про Никифора Яковича Григорієва, різнобічна діяльність якого викликає все більше зацікавлення науковців в Україні та за її межами. Активний учасник національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а згодом один із провідних діячів політичної еміграції у Чехословаччині та США, публіцист й суспільствознавець, він залишив чималу наукову і публіцистичну спадщину, центральне місце в якій належить працям з теорії, історії та практичних аспектів державотворення і розбудови української незалежної держави.

Найважливіші серед них: «Підстави української національно-державної політики» (1923), «Підстави української незалежної політики» (1939), «The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present» (1945). Особливе місце у його доробку посідає оригінальна концепція національно-державного будівництва доби Української Центральної Ради, до якої він мав відношення не лише як політик-практик, але і як теоретик українських есеїв та суспільствознавець.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Винесена у заголовок тема знайшла відображення у низці праць дослідниці Української партії солістів-революціонерів, доктора історичних наук Т. А. Бевз, зокрема, у її монографіях, присвячених політичній та науковій діяльності Н. Григорієва [1, 2]. Концепцію національно-державного-будівництва Н. Григорієва доби Української Центральної Ради як окрему проблему в його політичній діяльності досліджувала й авторка даної публікації у дисертаційному дослідженні «Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Я. Григорієва (1883-1953 рр.)» і у спеціальних статтях [3, 4]. Причому вироблення концепції, й особливо її тактичної складової, розглядається у нерозривному зв'язку із діяльністю політика у різних державних і громадських інституціях — Українській Центральній Раді та її Малій Раді, Українській партії соціалістів-революціонерів, Київській Раді солдатських депутатів і Раді солдатських депутатів Київського військового округу, Товаристві імені П. Полуботка.

Мета статті полягає в аналізі концепції національно-державного будівництва Н. Григорієва як теоретика та активного учасника Української революції доби Української Центральної Ради.

Основні результати дослідження. Оптимальною для України моделлю Н. Григорієв вважав незалежну українську державу: протягом всього свідомого життя імперативом його політичної діяльності була самостійна демократична Україна. Це виявилось ще на початку його громадської діяльності як активного учасника українського національного руху на Поділлі у перше десятиліття XX ст. Та коли проблема національно-державного будівництва навесні 1917 р. з теоретичної площини перейшла у практичну політик виступив за входження України до федеративної Російської держави на правах широкої національно-територіальної автономії.

Питання розуміння проблеми курсу на автономію у добу Української Центральної Ради досі лишається актуальним. Коментарі Н. Григорієва щодо цього розкривають його власну позицію в проблематиці автономізму й федералізму. Політичну лінію головних апологетів на початку української національної революції він пов'язував зі складною ситуацією, в якій слід було діяти дуже обережно, надто — враховуючи рівень національної самосвідомості українського народу [5, с.181-182]. Він був переконаний у тому, що український селянин буде зацікавлений у власній державі, лише усвідомивши, що без української влади він не матиме ні землі, ні громадянських свобод. Поряд з тим політик належав до чисельно невеликої групи в українському політикумі на чолі з М. Міхновським, яка виступала за створення боєздатної та національно свідомої армії як передумови успішної боротьби за незалежність [3, с.54].

Автономістська позиція Н. Григорієва ґрунтувалася й на інших об'єктивних чинниках. Так, попри зростаючий авторитет в суспільстві, у перші місяці існу-

вання Українська Центральна Рада не мала можливостей для проголошення незалежності, а владу на місцях ще утримував російський чи проросійський чиновницький апарат. «В таких умовах оповістити самостійність було би не лише тактичним безглуздом, але й злочином», — пояснював він згодом, наголошуючи, що «самостійність не лише сповіщається, а й мусить бути охоронена військовою силою, і її треба виборювати» [5, с.87-89].

Це й продиктувало логіку розвитку Української революції: кристалізація національної свідомості — революційна боротьба за національну емансипацію — побудова національної держави, що цілком відповідало виведеній Н. Григорієвим формулі: «нація — революція — держава» [1, с. 53]. Тож автономний статус став єдиним реальним варіантом політичного позиціонування української нації на початку революції. Цю тактику політик сформулював як «приховання дійсних максимальних цілей і висунання мінімальних, щоб, здобуваючи організаційні можливості, гуртувати силу, і в міру її розвитку розширювати свої вимоги, ставити російські уряди і громадянство перед готовими фактами». За його словами, саме цим шляхом — «усамостійнюватись фактично самоорганізацією, а не словесною заявою» — і пішла Українська Центральна Рада [5, с. 87].

При цьому Н. Григоріїв виступав і від імені УПСР, яка під час свого установчого з'їзду в квітні 1917 р. висунула гасло національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Обстоюваний Григорієвим ідеал федеративної держави з децентралізованим управлінням був іманентним для середовища есерів напередодні й у часи Української революції і ґрунтувався на народницькій політичній ідеології, що визнавала за державою необхідним лише мінімум функцій і повноважень.

Автономістські гасла навесні 1917 р. висувалися й іншими провідними українськими партіями — УРДП, УСДРП, Товариством українських поступовців, яке трансформувалося у Союз українських автономістів-федералістів. Як слушно наголошує фахівець з Української революції В. Солдатенко, автономістські позиції переважної більшості української інтелігенції та політикуму були природним продовженням української суспільно-політичної думки, започаткованої ще кирило-мефодіївцями, а «будь-яка інша ідеологічно-політична конструкція... не могла так сколихнути українські маси, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети» [6, с. 6].

Вперше розгорнуто свої підходи до визначення моделі національно-державного будівництва в Україні Н. Григоріїв виклав як делегат Українського національного конгресу (19-21 квітня 1917 р.) від української фракції Ради солдатських депутатів КВО. Власне, цей виступ став одним із основних викладів його концепції національно-державного будівництва.

Як і більшість промовців він наполягав на негайному впровадженні української автономії в життя, «бо коли не будемо переводити її в життя ми, систематично, обмірковано, то вона переведеться силою життя сама собою помимо нас і може зовсім не в такій формі, яка була б бажана» [7].

У його розумінні вимога автономії України зумовлювалася усім попереднім суспільно-політичним розвитком українських земель, була його закономірним, хоч і не остаточним (це принципово важливо), результатом. А, отже, український політикум мав би задовольнити цю вимогу, провести відповідні зміни «зго-

ри» у вигляді реформ, усвідомивши, що інакше ці зміни почнуться «знизу» активними діями мас.

Політичний устрій майбутньої Російської федерації Н. Григоріїв бачив як демократично-федералістичну республіку, де вся повнота влади належить громадянам, а кожна нація має національно-територіальну автономію. Він пропонував не чекати проведення Всеросійських установчих зборів і (як конкретний механізм запровадження в Україні нових відносин, утворення політичних та громадських інституцій на принципах автономії) створити: крайовий комітет у Києві з представників усіх національностей, що проживають в Україні, для складання проекту статуту автономії України; губернські комітети для імплементації цього статуту (теж з представників усіх національностей України); міністерство нацменшин при Тимчасовому уряді (на чолі з українцем та його заступниками — представниками інших націй) для теоретичної розробки і практичного забезпечення прав національних меншин колишньої Російської імперії, а також підготовки до Установчих зборів матеріалів з проблем автономії та федерації [7].

З огляду на усвідомлення, що в даний проміжок часу і за даних обставин цілком відокремитись від Росії не вдалося б, запропонована Н. Григорієвим модель мала задовольнити Україну як автономну частину демократичної федеративної Російської держави. При цьому у його візії Україна (як і решта автономних утворень майбутньої федерації) мала б право проводити незалежну внутрішню політику (своя законодавча, виконавча і судова влада), а питання федеративної ваги (зовнішня політика, питання оборони тощо) вирішувалися б представниками всіх автономних країв [8].

Власне, відстоюваний Н. Григорієвим автономний статус України розумівся ним як суверенне право українського народу самостійно встановлювати той чи інший державний устрій. На його думку, воно ґрунтувалося не лише на юридичній та політичній, але і на моральній основі. Останнє є принциповим для розуміння його позиції як політика і теоретика етичного соціалізму — соціальна дія має ґрунтуватися на принципах моралі. Водночас він не містифікував моральні начала у політиці й виводив їх з історичного процесу, доводячи, що моральне право українського народу на власну, окрему від Росії, державність закорінене саме в історії: «У нас фактичний ґрунт: це одностайне бажання української свідомої маси негайно почати переведення автономії України в життя... Є у нас і моральний ґрунт — це історичне право на автономію, яку наші предки утворили, яку ми, як народ мали, яку московські царі видерли у нас силоміць» [7]. Зауважимо, що Н. Григоріїв заявляв це не лише як політик та український громадський діяч, а й як викладач історії, автор низки підручників з історії України.

На користь твердження, що автономія у його концепції постає як форма втілення самостійності за конкретних обставин, свідчить категоричність політика у питанні відносин з російською владою. Варто акцентувати увагу на його вимозі до своїх колег, які, чекаючи директив «вищих інстанцій» — спершу царя, згодом від Тимчасового уряду, — не вважали Центральну Раду правомочною проводити самостійну політику, «позбутись опікунської психології». Магістральною ідеєю концепції та державотворчої діяльності Н. Григорієва була аксіома: ніхто, крім самих українців краще за них не знає їхніх потреб, а отже і не має права на свій розсуд визначати для них державні пріоритети. З огляду на

національні інтереси та реальні можливості українського проводу в означений період, політик заявляв: «Ми хочемо волі. Визнаємо, що міцно забезпечить нам її тільки федеративна республіка з широкою автономією України, і за цю автономію будемо так само боротися з централістичними бажаннями, як боролися з царями» [7].

У цих та подібних заявах політика чітко проглядається недвозначний посыл урядовим колам Росії, а також готовність його самого і УПСР, яку він представляв, взяти на себе відповідальність за політичне самовизначення української нації. Повертаючись до початку Української революції і оцінюючи свою концепцію національно-державного будівництва через двадцять років, Н. Григорієв зауважував, що «на той час це було максимум того, про що одверто, конкретно й реально можна було говорити» [5, с. 245]. То була виважена тактична лінія, зумовлена політичним прагматизмом.

Заяви Н. Григорієва на початку існування Української Центральної Ради переконливо засвідчують, що у його візії національно-державного будівництва автономія була формою реалізації ідеї самостійності України у конкретний історичний період. До того ж автономія бачилася ним настільки широкою, наскільки захочуть самі українці. Згодом він пояснював: «Самостійність часто переплутують з окремішністю, яка зовсім не однозначна самостійності. Самостійність означає становище волі: хотіння і спроможність вільного його виявлення й задоволення, а окремішність — зовнішню форму буття» [9, с. 308].

Наріжним каменем автономістської концепції Н. Григорієва є теза «самостійність по суті, а не по формі» [10, арк.16], — що можна вважати формулюванням політичних і моральних засад суверенітету України, права обирати форму політичного устрою. Входження до федеративної Росії у його концепції — не провідна мета, а лише засіб її досягнення за конкретних обставин: «Ні гуртування, ні окремішність держав і народів не є метою людського життя, а лише засобами до осягнення волі... Кожної окремої хвили потрібно вимірювати, що саме в ту хвилю краще захищає самостійність, і до того стреміти» [9, с. 315].

Проявом властивого політику пошуку балансу між бажаним та можливим за конкретних політичних обставин стала його реакція на Тимчасову інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р. Вважаючи її прийняття — так само як і Другого Універсалу Центральної Ради — стратегічним прорахунком, він виступив з критикою українського проводу і заявив, що беззастережне прийняття федерації стало великою помилкою. Стверджуючи, що за умови принципової і виваженої поведінки української сторони Тимчасовий уряд буде змушений рахуватися з нею, Н. Григорієв запропонував тактику «торгуватися»: замість категоричного відхилення інструкції передати її до юридичної комісії — «нехай вона маринується там років кілька, а Генеральний Секретаріат нехай працює тим часом по тому (затвердженому Центральною Радою — О. С.) статуті» [11, с. 230-231]. Хоча в результаті обговорення переважила поміркована позиція соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, його пропозиція, за спогадами М. Грушевського як головуючого, «мала чималий успіх» [12, с. 124].

Концепція національно-державного будівництва Н. Григорієва набула завершеного вигляду наприкінці 1917 — початку 1918 р. внаслідок зміни політичних обставин. Захоплення більшовиками влади у Петрограді, неможливість ук-

раїнської влади співпрацювати з ними, усвідомлення ілюзорності перетворення Російської імперії на демократично-федеративний союз, а також визрівання відповідної суспільно-політичної кон'юнктури в Україні, підштовхнули політика до більш категоричних формулювань.

Безпосереднім приводом до ревізії позиції Н. Григорієва, як і Української Центральної Ради в цілому, став Маніфест петроградської РНК «До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» від 3 грудня 1917 р. Його обговорення стало головною темою Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України у Києві (4-6 грудня 1917 р.). Більшість делегатів, в тому числі С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш та інші, виступили із закликами відхилити вимоги ультиматуму. Так само вважав і Н. Григорієв, який представляв на з'їзді УПСР, а також виступав як голова Київської Ради солдатських депутатів і Ради солдатських депутатів Київського військового округу. Зокрема він заявив: «Більшовики своїм ультиматумом кажуть українському народові: «Я тобі нічого не зроблю, тільки голову здійму». Це так є, бо вони хочуть знищити Центральну Раду, котра є головою і мозком України». Прикметно, що поряд з емоційністю політику були властиві прагматичність та апелювання до фактів. Зокрема, він акцентував увагу на тому, що влада більшовиків є нелегітимною, оскільки захоплена самочинно, незаконним шляхом, в той час як обрана українським народом Центральна Рада є легітимним виразником народних інтересів [11, с. 509].

Загалом ставлення Н. Григорієва до більшовиків на той момент було вкрай непримиренним, хоча ще навесні-влітку 1917 р. він намагався співпрацювати з ними на рівні рад робітничих і солдатських депутатів. Восени він остаточно переконався у неможливості порозуміння з ними та сформував бачення російського більшовизму як шовіністичної течії, принципово ворожої українській державності. Причому, очолюючи Раду солдатських депутатів Київського військового округу, а пізніше — Київську раду солдатських депутатів, протягом довгого часу, до листопада 1917 р., коли вже більшість рад в Україні контролювалася більшовиками, йому вдавалося запобігати «більшовизації» Київської ради, забезпечувати її повноцінне функціонування та підтримку нею Української Центральної Ради [13, с. 114-126].

Виступ на Всеукраїнському з'їзді рад у Києві відобразив позицію Н. Григорієва щодо національної державності і нової петроградської влади — категоричне неприйняття більшовизму, імператив державного суверенітету України та його активної оборони. Відтак підтримка ним Четвертого Універсалу Центральної Ради від 11 січня 1918 р. стала цілком закономірною. З огляду на зміну політичних обставин та національні інтереси свого народу, Н. Григорієв виявив принципову позицію щодо проголошення самостійності України, виступивши за рішуче і остаточне відокремлення від більшовицької Росії: «Мусимо ми раз назавше сказати: ...Нехай наш народ сам собою править, нехай має свою ні од кого не залежну державу. Сам собі пан і хазяїн» [14]. Ця позиція політика та імператив рішучого опору більшовикам залишалися незмінними і на наступних етапах революції, і згодом — на еміграції, де він продовжував боротьбу за незалежність України.

Висновки. Незалежно від тактичних маневрів, обумовлених політичними обставинами, Н. Григорієв завжди відстоював право українського народу на по-

літичне самовизначення — «самостійність по суті, а не по формі». Саме цей підхід — свобода, як основна суспільна цінність і мета українського визвольного руху, коли самостійність України та імператив демократичних змін ставляться на перше місце, — були для нього суттю суспільно-політичного процесу, а автономія — формою їх досягнення у конкретний історичний (як виявилось — надзвичайно короткий) період. Таким чином, на певному етапі автономістські погляди політика мали революційний і одночасно реалістичний характер та відповідали об'єктивним історичним обставинам.

«Національна тактика може й мусить мінятися залежно від обставин, — вважав він, — з сусідами не можна бути у стані вічної війни, хоч боротьба за життєві інтереси (нації — *О. С.*) невинна, вічна» [15, арк.81]. Навряд чи увесь досвід вітчизняної історії ХХ — початку ХХІ століття хоча б частково спростує цю суспільно-політичну максиму чи заперечить її державницьку спрямованість. У свою чергу, це актуалізує звернення і до концепції Н. Григорієва, і до теоретичних побудов та практичного досвіду державотворення доби Української Центральної Ради в цілому навіть через сто років потому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. А. Н. Я. Григорієв — політик і вчений / Т. А. Бевз — К.: ІММБ, 2002. — 285 с.
2. Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва) / Т. Бевз.— К.: ІПіЕНД, 2004. — 248 с.
3. Сухобокова О. Стратегія і тактика Н.Я. Григорієва здобуття національного суверенітету України в 1917р. /О. Сухобокова //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2006. — № 85-86. — С.52-55.
4. Сухобокова О. Політичне самовизначення української нації за доби Центральної Ради: бачення Н. Григорієва /О. Сухобокова // Чорноморський літопис: науковий журнал. — 2013. — №8. — С.66-74.
5. Григор'єв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату / Н. Григор'єв.— Львів: [б.в.], 1937. — 262 с.
6. Солдатенко В. Ф. Третій універсал Центральної ради і плани федеративного переустрою Росії / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 2003. — №4. — С. 3-10.
7. Григорієв Н. Коло автономії / Н. Григорієв // Нова Рада. — 1917. — 25 квітня.
8. Григор'єв Наш. Якої республіки треба бідним людям? / Никифор Григор'єв. — К.: Видавниче тов-во «Криниця», 1917. — 16 с.
9. Гр. Наш. Визволення всіх трудящих / Никифор Григор'єв. — Прага-Львів-Ляйпціг: «Вільна Спілка», 1923. — 341 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 280.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівн.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. секретар), та ін.— К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р.— 588 с.
12. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 11. — С.113-155.

13. Гамрецький Ю. М. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.) / Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. — К.: Наукова думка, 1974. — 246 с.
14. Григоріїв Н. Через що Україна мусіла оповістити себе самостійною? / Н. Григоріїв // Народна воля. — 1918. — 27 січня.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління – Ф. 3562. – Оп. 1. – Спр. 50а. – Арк. 190.

REFERENCES

1. Bevz, T.A. (2002). *N.Y. Hryhoriiv — politician and scientist*. K.: IMMB (in Ukr.).
2. Bevz, T. (2004). *Ukrainian statehood, ideology, policy, practice (the system of people's power in the theoretical concepts of N.Hryhoriiv)*. K.: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
3. Sukhobokova, O. (2006). N.Y. Hryhoriiv's strategy and tactics of gaining national sovereignty of Ukraine in 1917. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 85-86, 52-55 (in Ukr.).
4. Sukhobokova, O. (2013). Political self-determination of Ukrainian nation during the age of Central Rada: the views N. Hryhoriiv. *Chornomorskyi Litopys: naykovyi zhurnal (Black Sea Chronicle: scientific journal)*, 8, 66-67 (in Ukr.).
5. Hryhoriiv, N. (1937). *Memories of «destroyer» how we were breaking the prison of nations, and how we were building our own house*. Lviv (in Ukr.).
6. Soldatenko, V. F. (2003). Third Universal of Central Rada and plans of the federal reorganization of Russia. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 4, 3-10 (in Ukr.).
7. Hryhoriiv, N. (1917, April 25). Near the autonomy. *Nova Rada (New Rada)* (in Ukr.).
8. Hryhoriiv Nash (1917). *What republic the poor people need?* K.: Publishing house «Krynnytsia» (in Ukr.).
9. Hr. Nash. (1923). *Emancipation of all working people*. Lviv-Prague-Leipzig: Vilna Spilka (in Ukr.).
10. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine , fund 3562, description 1, file 42, sheet 280 (in Ukr.).
11. Smolii, V.A. (Ed.) (1996). *Ukrainian Central Rada. Documents and materials: in 2 volumes (Vol. 1: March 4 — December 9, 1917)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
12. Hrushevskiy, M. (1989). The Memoirs. *Kyiv (Kyiv)*, 11, 113-155 (in Ukr.).
13. Hamretskyi, Yu.M., Tymchenko, J.P., & Shchus, O.J. (1974) *The councils of Ukraine in 1917 (July — December 1917)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
14. Hryhoriiv, N. (1918, January 27). Why Ukraine was forced to declare their independence? *Narodna volia (People's Will)* (in Ukr.).
15. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine , fund 3562, description 1, file 50a, sheet 190 (in Ukr.).

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ в 1920-х — на початку 1930-х рр.

Анотація. Здійснено спробу охарактеризувати взаємовідносини органів радянської влади з сільською інтелігенцією протягом 1920-х та на початку 1930-х рр. (в період утвердження більшовицької системи правління в Україні загалом і на Чернігівщині зокрема) та показати практичні кроки більшовиків, спрямовані на залучення інтелігенції — вчителів, агрономів, працівників зв'язку, лісників та інші категорії цього соціального прошарку до політичних та соціально-економічних перетворень нової влади. Головна увага зосереджена на найчисельнішому представництві сільської інтелігенції — вчительстві, а також агрономах, землемірах та працівниках лісу. Без старої інтелігенції більшовицька влада була не здатна побудувати нову модель суспільства і тому користувалась цілим арсеналом політичних і адміністративних засобів для її залучення на свою сторону. Однак тільки частина старої інтелігенції стала на бік нової влади. Більшість залишалась вороже налаштованою до більшовицької системи. Визначено, що для ефективного стеження за людьми розумової праці було організовано контроль за професійними спілками, продовольчим постачанням та здійснювався систематичний політичний вплив через проведення різноманітних професійних з'їздів.

Ключові слова: Чернігівщина, інтелігенція, сільські вчителі, агрономи, школа, професійні спілки, працівники зв'язку, лісники.

Аннотация. Предпринята попытка охарактеризовать взаимоотношения органов советской власти с сельской интеллигенцией на протяжении 1920-х — вначале 1930-х гг. (в период утверждения большевистской системы управления в Украине в целом и на Черниговщине в частности) и показать практические шаги большевиков, направленные на привлечение интеллигенции — учителей, агрономов, работников связи, лесников и другие категории этого социального слоя к политическим и социально-экономическим преобразованиям новой власти. Главное внимание сосредоточено на наиболее многочисленном представительстве сельской интеллигенции — учительстве, а также агрономах, землемерах и рабочих леса. Без старой интеллигенции большевистская власть была не способна построить новую модель общества и поэтому пользовалась целым арсеналом политических и административных средств для ее привлечения на свою сторону. Однако только часть старой интеллигенции стала на сторону новой власти. Большинство оставалось враждебно настроенным к большевистской системе. Определено, что для эффективной слежки за людьми умственного труда было организовано контроль за профессиональными союзами, продовольственным снабжением и осуществлялось систематическое политическое влияние на них через проведение различных профессиональных съездов.

Ключевые слова: Черниговщина, интеллигенция, сельские учителя, агрономы, школа, профессиональные союзы, работники связи, лесники.

Abstract. It is attempted to characterize the relationship of the bodies of Soviet power with rural intelligentsia during the 1920th and at the beginning of the 1930th years (under the period of establishing of the Bolshevik system of governing in Ukraine on the whole and in Chernihiv region in particular) and to show practical steps of Bolsheviks aimed at attracting intelligentsia — teachers, agronomists, communication workers, foresters and other categories of this social stratus to political and socio-economic transformations of the new government. The main attention is focused on the most numerous representation of

* Topchii O. S., Lecturer, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. topchiy3007@gmail.com

POLICY OF THE SOVIET POWER TOWARDS RURAL INTELLIGENTSIA OF CHERNIHIV REGION DURING THE 1920th – AT THE BEGINNING OF THE 1930th YEARS.

rural intelligentsia — teachers, as well as agronomists, surveyors and forest workers. Without the old intelligentsia Bolsheviks were not able to build a new model of society and so used the whole arsenal of political and administrative tools to attract it (intelligentsia) to their side. However, only part of the old intelligentsia sided the new government. Majority of them remained hostile to Bolshevik system. It is determined that effective shadowing upon the persons of mental work was carried out by organization of a control over trade unions, products supplies and by systematic political impact through holding of a variety of professional congresses.

Keywords: *Chernihiv region, intelligentsia, rural teachers, agronomists, schools, trade unions, communication workers, foresters.*

Постановка проблеми. Утвердившись остаточно в Україні лише з третьої спроби, більшовики потребували якщо не симпатії, то, принаймні, лояльності так званої «старої», тобто дореволюційної інтелігенції для здійснення своєї програми соціально-економічних перетворень з метою побудови комунізму. Ця потреба була продиктована, з одного боку, відсутністю власне нової, пробільшовицьки налаштованої інтелігенції та, з іншого боку, браком фахівців, адже здійснювати на практиці побудову нової суспільної моделі ніхто, крім дореволюційних спеціалістів, банально не міг. Особливо виразно це виявлялося в українському селі яке, в своїй більшості, негативно сприйняло прихід до України більшовицької влади. Тому лише певна частина інтелігенції стала на бік нової влади. Більшість була налаштована вороже.

Актуальність поставленої теми на сьогодні визначається не лише дослідженням маловивчених подій минулого і встановленням історичної справедливості, а й формуванням нестандартних підходів до внутрішньо- суспільної комунікації, вивченням історичного досвіду взаємовідносин органів влади з окремими стратами суспільства та проектуванням негативних кейсів минулого на подібні ситуації в теперішньому задля їх недопущення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання політики радянської влади щодо інтелігенції загалом є доволі дослідженим та знайшло своє відображення ще в працях радянських істориків, втім, актуалізувалося зі здобуттям нашою державою незалежності. Так, С. Михеєв безпосередньо вивчав питання залучення більшовицькою владою на свій бік дореволюційної інтелігенції [1]. В. Майборода зосередився на дослідженні становлення вищої педагогічної освіти [2]. В монографії О. Ганжі розглядається українське селянство в перше революційне десятиліття та в період утвердження більшовицького режиму [3]. Т. Демченко у своїх студіях вивчає Чернігівщину під час найбільших комуністичних експериментів — колективізації та Голодомору [4]. Цій темі також присвячена праця В. Шкварчука [5]. Монографія Г. Касьянова та Д. Даниленко розкриває історію вітчизняної інтелігенції в добу сталінізму [6]. В. Кондрашов висвітлював окремі аспекти профспілкового руху на Чернігівщині [7].

Незважаючи на досить масивний наратив означеної проблеми, спеціальне дослідження стосовно політики влади щодо сільської інтелігенції Чернігівщини наразі відсутнє. Відтак, видається можливим сфокусувати увагу на вивченні політики більшовиків стосовно інтелігенції села саме Північного Лівобережжя як прикордонного та абсолютно аграрного регіону що, своєю чергою, відкриє нові історичні факти та певною мірою доповнює загальноукраїнський контекст проблеми регіональною специфікою.

Метою статті обрано з'ясування процесу взаємодії та ставлення радянських органів влади до сільської інтелігенції Чернігівщини протягом трансформаційних змін 1920-х та початку 1930-х рр.

Основні результати дослідження. Політичний курс органів радянської влади щодо сільської інтелігенції Чернігівщини протягом 1920-х та початку 1930-х рр. значною мірою зумовлювався демографічними та соціально-економічними особливостями краю, які суттєво впливали на процес формування та оновлення інтелектуального потенціалу регіону в аспекті трансформаційних змін комуністичного режиму досліджуваного періоду. Так, Чернігівську область було створено 15 жовтня 1932 року з 36 «відсталіших районів УСРР», в основному на базі колишньої Чернігівської губернії [4, с. 32]. В новоствореній області станом на 1 січня 1932 року проживало 2 971 317 чоловік. Більшість населення мешкала у сільській місцевості. Великі та навіть середні підприємства були зовсім відсутні. По це свідчить той факт, що з 2 971 317 населення області в промисловості було залучено лише 41 614 [8, с. 76]. Останнє дає змогу констатувати фактичну відсутність в області пролетаріату в класичному значенні даного слова.

Низький рівень розвитку промисловості зумовлював й майже повну відсутність інженерної інтелігенції в регіоні. Це саме можна стверджувати й про медичних працівників, особливо в сільській місцевості, оскільки Чернігівщина відставала стосовно охорони здоров'я. В області було тільки 180 сільських лікарів, а в 16-ти районах взагалі не було жодного. В області один шкільно-санітарний лікар припадав на 46 000 учнів. Діти колгоспників були охоплені яслами лише на 1% [8, с.24].

Відтак, після встановлення радянської влади в Україні в цілому і на Чернігівщині зокрема був наявний доволі малочисельний загін інтелігенції. Переважну частину цього соціального прошарку становила сільська інтелігенція — вчителство, агрономи, лісники, інші, і саме вони об'єктивно мали опинитися в центрі ідеологічної обробки більшовиків з урахуванням масштабності завдань комуністичного будівництва. Так, без наявності підготовлених кадрів більшовики не могли побудувати нову модель суспільства, а тому факт їх відсутності ставив питання залучення старої інтелігенції, в тому числі і на селі, до комуністичного експерименту на перше місце [9, с.5]. А оскільки інтелігенція за своїми політичними уподобаннями була або нейтрально або вороже налаштована до більшовиків, останні використовували цілий арсенал засобів для її залучення на свій бік.

Одним з них був курс на «розшарування» старої інтелігенції, так званих «бурспеців» (буржуазних спеціалістів), в процесі соціалістичного будівництва. Цей спосіб знайшов прояв у підтримці лояльних елементів та боротьбі з опозиційними представниками суспільства. Саме на «спеців» — спочатку військових, потім технічних, робився основний наголос. Їм платили вищі зарплати та створювали комфортніші побутові умови. Однак така політика не поширювалась на гуманітаріїв [6, с.18]. Специфіку залучення бурспеців до соціально-культурного та економічного життя зумовлювали й регіональні умови, що формували особливості реалізації на місцях комуністичного курсу.

Зазначене підтверджувалося ще радянськими дослідниками. Зокрема, Михеєв С.П. стверджував, що в Україні, на відміну від центральних районів Росії, дане питання вирішувалось за більш складних обставин, оскільки громадянська війна на її території набула гострішого характеру. Нашестя іноземних загарбни-

ків, дії білогвардійських військ, наявність потужного національного руху з його військовими формуваннями, гайдамацький рух та отаманщина ускладнювали зазначений процес. В Україні склався значний прошарок заможного селянства, яке стало опорою і базою усіх антибільшовицьких сил. Крім того давалась взнаки наявність великої кількості різноманітних партій, а також той факт, що більшовики закріпились в Україні лише з третьої спроби. Про важливість вищезазначеного питання свідчить той факт, що ЦК КП(б)У в 1920 році, на листопадовому пленумі спеціально розглянув питання «Про ставлення до української інтелігенції» [1, с.54].

Якщо ж розглядати ставлення радянської влади та її органів до окремих груп сільської інтелігенції, то тут, безперечно, найбільш масовим об'єктом впливу було для них сільське вчителство. Найчисельнішу частину вчителства становили вихідці з різних станів (селяни, духовенство, міщани). У переважній більшості це були сільські вчителі початкових шкіл [10, с. 37]. Наркомпросу УСРР необхідно було формувати кадри нової вчительської інтелігенції, і почали вони це робити одразу після остаточного встановлення радянської влади в Україні. Чернігівщині в цих процесах відводилося чільне місце. В лютому 1920 року (раніше ніж будь-де в Україні) вчительські курси почали працювати в Глухові, Ніжині, Чернігові [2, с. 98].

Своєрідним рубежем в еволюції лояльності інтелігенції, зокрема вчителства, став I Всеукраїнський вчительський з'їзд, що відбувся 5-11 січня 1925 року в м. Харкові. В його роботі взяли участь близько 400 делегатів, котрі представляли 50-тисячний вчительський колектив УСРР. Виступаючи на ньому В.Я. Чубар, голова радянського уряду України, закликав вчителство задля розвитку сільського господарства підняти культурний рівень села. «Радянська влада чекає не тільки допомоги від вчителів, а взагалі від сільської інтелігенції, котра повинна допомогти селянству укріпити його господарську базу шляхом підвищення культурного рівня. Втягнути селянство в радянську спільність, залучити його до радянської роботи — ось головна задача вчителства і взагалі інтелігенції села», — заявлялось в промові комуністичного діяча. [11, с. 1].

Так, з'їзди інженерів та техніків, медиків і вчителів за участю комуністів стають одним з характерних засобів впливу органів влади на інтелігенцію. Ніжинський партійний комітет, зокрема, в грудні 1919 року на з'їзді вчителів переконував їх у необхідності переходу шкільних працівників на позиції співробітництва з новою владою, що знайшло своє відображення у підсумкових документах зустрічі [1, с.59]. В Прилуках, під час другого приходу більшовиків, бажаючи залучити інтелігенцію на свою сторону, місцеві комуністи організували так званий мітинг «єднання». Даний захід відбувся 26 квітня 1919 року на тему: «Трудова інтелігенція і теперішня ситуація». «Злочинно стояти вам, товариші, осторонь від будівництва, — сказав місцевий комуніст Селюк, відкриваючи мітинг, — Під час будівництва нового життя потрібна троїста спілка робітника, селянина та трудового інтелігента». Учасник мітингу вчитель Жодкевич зазначив: «Безкровний, безголовий капітал силкується знову підвести голову, але йому вже не пощастить. Радянська влада це історична неминучість [...] Радянська влада кличе нас до діяльної роботи, бо всяке байдуже ставлення трудової інтелігенції є злочин...» [12, с 154-157]. Решта виступаючих також підтримали Жодкевича. Вочевидь, що інший варіант просто виключався.

Втім, стверджувати про абсолютне взаємопорозуміння вчительства і влади, або прагнення останньої усіляко підтримати освітян на селі не виявляється можливим. Досить детально відносини радянської влади та сільського вчительства можна побачити на матеріалах учительських з'їздів, що проходили на Чернігівщині. Так, 10 грудня 1923 року в с. Чорнотичі Сновського округу відбувся IV районний з'їзд шкільних працівників, учасники якого, попри ідеї вірності більшовицькій владі, відзначили тяжкий стан освіти в районі. Серед висловлених заяв — руїна, убогість, моральна й матеріальна виснаженість працівників освіти, відсутність заробітної плати... І хоч багато витримали, — зазначалось у зверненні учасників з'їзду до керівних органів, «але ж всьому є міра», особливо в тій ситуації, коли «ламаються останні щепки старої ідеології, коли як губка вони (вчителі, — авт.) вбирають у себе ідеологію Маркса і прищеплюють її учням» та в той час, коли «шкільні робітники в ім'я руїни притомились ставити хрести над заробленою платою»... Педагоги закликали регулярно, задля збереження школи і тих, без кого школа не мислима, не на папері, а в дійсності виплачувати робітникам освіти жалування «убого-прожиточного мінімуму», оскільки на час проведення заходу обіцяного утримування вони ще не одержували [13, арк. 9].

Показова реакція на зазначене звернення відповідних державних структур, насамперед, Головного управління соціалістичного виховання (Головсоцвих), що пропонував Чернігівському губернському відділу народної освіти повідомити причини панування руїни в шкільній справі на Чернігівщині в той час, як по інших губерніях республіки життя школи налагоджувалося. Крім того Головсоцвих цікавило питання виконання директиви про передачу на кошти місцевого бюджету зарплат вчителів сільських шкіл та розмір цієї платні [13, арк. 7]. Відповідь Чернігова зводилась до пояснення тяжкого стану речей в зазначеній місцевості загальною бідністю Сновської округи: ґрунт піщаний; промисловість цілком відсутня; бюджет окружний зведений з дефіцитом в 15%; бюджет районний не покриває навіть половини кошторисних витрат. Внаслідок вказаних причин за минулий рік шкільні робітники, включаючи всі дотації з центру, отримали тільки 25% належного утримання; були наявні кількомісячні затримки заробітної плати. Розмір плати шкільним робітникам за місцевим бюджетом дорівнював для сільських місцевостей 3 рублі і для міських — 4 рублі. Всі школи перебували на балансі місцевих бюджетів, які, однак, через брак коштів, не витримували таке навантаження [13, арк. 6].

Важко зараз оцінити, чим керувалась влада у цій ситуації — реальною неможливістю провести виплати чи цинічним розрахунком через недофінансування та недопостачання спробувати «перевиховати» педагогів.

Матеріальну скруту в той час відчували і такі представники сільської інтелігенції, як працівники народного комісаріату зв'язку. Проявлялося це, насамперед, у затримці заробітної плати або втраті робочого місця взагалі. Так, всю мережу народного зв'язку Чернігівщини на перше січня 1922 року обслуговував штат у 2225 робітників, однак, після цілого ряду скорочень штат закладів на перше липня був доведений до 997 чоловік. Це скорочення, крім соціально-гуманітарного виміру, також мало наслідком значне погіршення зв'язку в губернії, майже повну відірваність села від міста, що затримало проникнення туди як кореспонденції, так і «пролетарської преси» [14, с. 22].

Заслугує на окрему увагу політика більшовицьких структур і до інших категорій сільської інтелігенції, зокрема, до агрономів. Агрономи в дореволюційний час, на думку більшовиків, найбільше обслуговували клас «буржуазії» і сприймалися новою владою вкрай негативно. Саме тому всі професійні об'єднання цих представників сільської інтелігенції, котрі виникли протягом революції, були комуністами закриті. Проте умови нової ситуації диктували невідворотну потребу йти на компроміс з агрономічними працівниками, оскільки без їх активної участі годі було сподіватися на успішність аграрної політики нової влади. В той же час над людьми інтелектуальних професій, зокрема фахівцями із сільського господарства, продовжував нависати стереотип, згідно з яким вони були зайвими персонам у радянській системі, оскільки в дореволюційні часи обслуговували потреби поміщиків — основних землевласників.

Формально, однак, щодо них проголошувалось дбайливе піклування. Так, для діяльності агрономів у справі проведення «широких» агрономічних заходів Губернський агрономічний з'їзд у 1922 році визнав необхідним негайно відвести земельні ділянки (не менше, як 10 десятин в кожній волості) у розпорядження агрономів та здійснити пільгове забезпечення агрономічних пунктів усім необхідним: пільговим постачанням покращеним насінням, племінними виробниками, машинами, знаряддями і іншим агрокультурним обладнанням. Також сільськогосподарські товариства (кооператив) при агропунктах мали забезпечити агрономів приміщенням, кіньми для роз'їздів та продовольством.

На з'їзді висловлювались побажання збільшити виділення коштів на утримання агрономічного персоналу, обладнання кабінетів та інші агрокультурні заходи з метою покращення економічного становища агрономічного персоналу. Крім іншого наголошувалось на активізації та посиленні впливу на населення агрокультури [15, с. 41].

Одним з методів її підняття були агрономічні курси. Так, у листопаді 1922 року у Чернігові профспілка організувала курси земельних робітників, на яких навчалось 100 чоловік [7, с. 70]. На початку 1925 року подібні десятиденні курси відкрились у містечку Холмах Сновської округи. На даних курсах викладачі пояснювали види заходів, які треба буде вживати для підвищення врожайності на місцевих піскуватих ґрунтах. Слухачами були 100-150 чоловік, включаючи мешканців з далеких сіл [16, с. 4]. В 1927 році в Глухівській окрузі функціонувало три види Сільськогосподарських зимових курсів для дорослих селян, три Сільськогосподарські школи; було відкрито школу Селянської молоді та учбово-технічну майстерню. Підвищену увагу звертали саме на сільськогосподарську освіту, від якої в значній мірі залежало підвищення продуктивності сільського господарства. Планувалося відкрити і кооперативну школу [17, с. 5].

Окремий напрямок політичного впливу на сільську, у тому числі агротехнічну інтелігенцію, здійснювали профспілки, які, з остаточним закріпленням більшовиків, підпорядковувались партійним структурам і ставали їх ідеологічними провідниками. Акцент на профспілки не був випадковим, адже формування і діяльність профспілкових об'єднань мали свою історію в Україні. На Чернігівщині, наприклад, майже одразу після лютневої революції, у березні-квітні 1917 року, у сфері цукрових заводів виникли робітничі комітети і відбувся запис у члени профспілок [18, с. 83]. У житті українського села 20-х років XX століття, у тому числі на Чернігівщині, помітну роль відіграла профспілка робітників зе-

млі та лісу — Робітземліс (з січня 1926 р. — профспілка сільськогосподарських і лісових робітників, з жовтня 1930 р. — профспілка сільськогосподарських робітників), яка об'єднувала наймитів, робітників радгоспів і лісництв, пізніше — також працівників МТС, співробітників земельних і лісницьких органів.

Після згортання НЕПу профспілкові органи повинні були брати участь у діяльності бригад з колективізації, важливим напрямком роботи яких було залучення до колгоспного будівництва найбільш вразливих верств села. Складність роботи спілки полягала в тому, що вона проводилась, як відмічалось у звіті Чернігівського секретаріату Всеробітземлісу, «серед селянства, у якого ще зберігся погляд на наймита як на «зlidня». Причому на боці селянства — колосальна перевага та наряду з цим економічна залежність від того, проти кого він у більшості випадків повинен був голосувати» [3, с. 109-110]. Тобто про перемогу комуністичного способу господарювання на селі, поки існувала приватна власність, говорити не доводилось. Саме тому була необхідна колективізація і тотальний контроль над аграрною інтелігенцією.

Висновки. Період 1920-х — початку 1930-х рр. виявив перманентне прагнення органів радянської влади залучити на свій бік дореволюційну інтелігенцію, оскільки без її діяльної допомоги було практично неможливо здійснити соціально-економічні перетворення, які планували втілити в реальність більшовики — боротьбу з релігією, індустріалізацію, ліквідацію неписьменності, колективізацію тощо. Бурспеси були потрібні владі принаймні до того часу, поки не завершиться процес професійної підготовки кадрів «нової», вже радянської інтелігенції. З цієї причини в 1920-ті роки не було жодного важливого владного зібрання чи зїзду, де б не ставилось питання інтелігенції та не розглядались способи впливу на неї. Серед них були як прямий тиск і репресії, так і своєрідний підкуп через матеріальне заохочення. Як вдалося з'ясувати з архівів та преси тих часів, залучення інтелігенції до процесу комуністичних перетворень відбувалось через партійні органи та професійні спілки і часто-густо набувало форму зїздів робітників певної спеціальності. За умов лояльного ставлення до влади співпраця з нею інтелігенції могла бути продуктивною, в іншому разі на останню чекали примус та репресії. Однак активна життєва позиція, національне самоусвідомлення, актуалізоване добою українізації, матеріальна скрута та розуміння своєї виключної ролі призводили до неминучого конфлікту з владою наприкінці 1920-1930-рр. і вилилися в тотальний терор проти інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михеев С.П. До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік Радянської влади / С.П. Михеев // Український історичний журнал. — 1983. — №11. — С. 54-60.
2. Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) / В.К. Майборода // Український історичний журнал, 1987. — № 5. — С. 96-102.
3. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О.І. Ганжа. — К: Інститут історії України НАН України, 2000. — 208 с.
4. Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: Навчальний посібник / Т.П. Демченко. — Чернігів: Деснянська правда, 2007. — 72 с.

5. Шкварчук В. Голодомор 1932-33 годов на Черниговщине: Из-под грифа «Совершенно секретно» / В. Шкварчук. — Чернігів: Нова хвиля, 1999. — 99 с.
6. Касьянов Г.В., Даниленко Д.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-ті-30-ті роки) / Г.В. Касьянов, Д.В. Даниленко. — К.: «Наукова думка», 1991. — 96 с.
7. Кондрашов В.Ф. Участь профспілки сільськогосподарських робітників України в соціалістичній перебудові села (1920-1931 рр.) / В.Ф. Кондрашов // Український історичний журнал, 1984. — № 2. — С. 67-74.
8. Чернігівська область. Короткий статистично-економічний довідник 1932 року / Чернігівська обласна держ. планова комісія. — Чернігів, 1932. — 115 с.
9. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — Кн. II. — 167 с.
10. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917- 1937 рр.) [Текст] / І. О. Кліцаков; Горлівський держ. педагогічний ін-т іноземних мов ім. Н.К. Крупської / І.О. Кліцаков. — Донецьк: Юго-Восток, 1997. — 309 с.
11. Освіта // Красное Знамя. — 9 января 1925 года.
12. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. Іспартвідділ Прилуцького окружного комітету КП(б)У. За матеріалами Окрістпарту склав І.Г.Ідлін. — Прилуки: Видання Окружної комісії святкування 10-річчя Жовтневої революції., 1927. — 326 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 860.
14. Хозяйство Черниговщины. Орган Черниговского губэкономсовещания. — 1922. — № 1. — сентябрь . — 36 с.
15. План работы губземотдела Черниговщины по переустройству сельского хозяйства на ближайший период лет. — Чернигов, 1922. — 48 с.
16. Красное знамя. — 1925. — 6 січня.
17. Червоне село. — 1927 року. — 18 березня.
18. Кондрашов В. Профспілка сільськогосподарських робітників Ніжинщини в 1920-1931 роках / В. Кондрашов // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. — 2011. — Вип. 11(14). — С. 80-84.

REFERENCES

1. Mikheev, S.P. (1983). To the question about activity of Bolsheviks of Ukraine on engagement of old intelligentsia into the side of Soviet power. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 11, 54-60 (in Ukr.).
2. Maiboroda, V.K. (1987). About establishment and development of higher pedagogical education (1917-1928). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 5, 96-102 (in Ukr.).
3. Hanzha, O.I. (2000). *Ukrainian peasants during the period of establishment of totalitarian regime (1917-1927)*. K.: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
4. Demchenko, T.P. (2007). *Collectivization and Holodomor of 1932-1933 in Chernihiv region*. Chernihiv: Desnianska pravda (in Ukr.).
5. Shkvarchuk, V. (1999). *Golodomor of 1932-33 years in Chernigov region: Under the signature stamp «Quite confidentially»*. Chernigov: Nova hvylya (in Rus.).
6. Kasianov, H.V., & Danylenko D.V. (1991). *Stalinism and Ukrainian intelligentsia (20th — 30th years)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

7. Kondrashov, V.F. (1984). Participation of the trade union of agriculture workers of Ukraine in socialist rebuilding of village (1920-1931 years). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 2, 67-74 (in Ukr.).
8. Chernihiv oblast: short statistical and economic reference book of 1932 year. (1932). In *Chernihiv oblast state planning commission*. Chernihiv (in Ukr.).
9. Kurnosov, Yu.O. (Ed.). (1994). *Essays on the history of Ukrainian intelligentsia (the first half of the XX century)*: in 3 books. Book 2. K.: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
10. Klitsakov, I.O. (1997). *Pedagogical personnel of Ukraine (1917-1937 years)*. Donetsk: Yugo-Vostok (in Ukr.).
11. Education. (1925, January 9). *Krasnoe Znamia (Red Banner)* (in Ukr.).
12. Idlin, I.H. (Ed.). (1927). *Struggle for Zhovten (October) in Priluki region*. Historical party department of Priluki district committee of the CP(b)U (Communist Party of Bolsheviks of Ukraine). Priluki: Publication of District committee on commemoration of 10th anniversary of October revolution (in Ukr.).
13. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. — Fund 166. — Description 4, File 860 (in Ukr.).
14. *Hoziaistvo Chernigovshchyny (Economy of Chernihiv region)*. (1922, September). Organ of Chernihiv province economic council (in Rus.).
15. *Plan for work of the province land department of Chernigov region on rebuilding agriculture for nearest period of years*. (1922). Chernigov (in Rus.).
16. *Krasnoe Znamia (Red Banner)*(1925, January 6) (in Ukr.).
17. *Chervone Selo (Red Village)* (1927, March 18) (in Ukr.).
18. Kondrashov, V. (2011). Trade union of agriculture workers of Nizhyn region in 1920-1931 years. *Nizhynska starovyna (Nizhyn Ancient Times)*. *Collection of region history and monuments studying*, 11(14), 80-84 (in Ukr.).

Для нотаток

Для нотаток